BIBLIOTHECA INDICA;

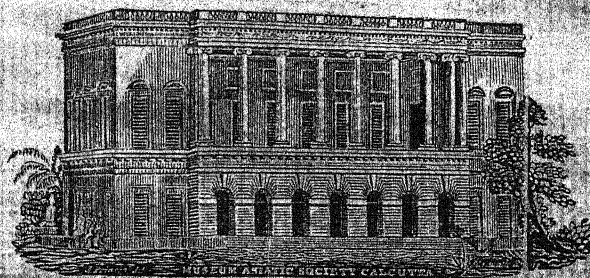
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 658.

श्रीभाष्यम् ।

बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य

रामानुजाचार्य्यकृतं विशिष्टाद्वैतपरं व्याख्यानम् ।

S'RI BHA'SHYAM

BY

PANDIT RA'MANATHA TARKARATNA.

FASCICULUS 1.

CALCUTTA:

PRINTED BY B. N. NANDI, AT THE VALMIKI PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1888.

श्रीभाष्यम् ।

प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अखिलभुवनजन्मक्षेमभङ्गादिलीले
विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे ।
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिन् शेमुषी भक्तिरूपा (क) ॥
पाराशर्यवचःसुधामुपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृतां
संसाराग्निविदीपनव्यपगतप्राणात्मसञ्जीवनीम् ।

(क) क्षेमा स्थितिः पालनमित्यर्थः । आदिपदेन मोक्षपरिग्रहः । तथाहि, यतो वा इमानि भूतानीति श्रुतौ, जायन्त—इति सृष्टिरुक्ता । जीवन्तीति स्थितिः । अभिसंविशन्तीति लयो दर्शितः । यत् प्रयन्तीति मोक्षः प्रतिपादित—इति भावः । शेमुषी प्रज्ञा ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । अतएव भक्तिरूपापन्नमेव वेदनं तत्त्वतो भगवत्प्राप्तिसाधनम् । न तु केवलं ज्ञानमिति स्वसिद्धान्तसूचनम् । भक्तिरपि निरतिशयप्रियानन्यप्रयोजन सकलेतरवैतृष्ण्यावहज्ञानविशेष—इति वेदार्थसंग्रहः ॥

पूर्वाचार्यसुरक्षितां बहुमतिव्याघातदूरस्थिता-
मानीतां तु निजाक्षरैः सुमनसो भौमाः पिबन्त्वन्वहम्॥

भगवद्बोधायन*कृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः सञ्चिक्षिपुः, तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि † व्याख्यायन्ते (क)।

(क) अथ भाष्यार्थसुखग्रहणाय संक्षेपेण शास्त्रार्थः, अधिकरणार्थः, सूत्रार्थश्च उपन्यस्यते। तत्र प्रथमेऽध्याये, सर्वं वेदान्तवाक्यजातं सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिगुणयुक्तं ब्रह्मैव जगत्कारणतया प्रतिपादयन्तीति स्थापितम्। तत्र च प्रथमे पादे, प्रधानपुरुषाविव जगत्कारणतया वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्याशङ्क्य, सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निरवद्यं समस्तकल्याणगुणाकरं ब्रह्मैव जगत्कारणतया प्रतिपादयन्तीत्युक्तम्। द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु पादेषु, कानिचित् वेदान्तवाक्यानि प्रधानादिप्रतिपादनपराणीति तन्मुखेन सर्वाक्षेपमाशङ्क्य तान्यपि ब्रह्मपराणीत्युक्तम्। तत्र स्पष्टजीवादिलिङ्गकानि वाक्यानि द्वितीये निरूपितानि। अस्पष्टलिङ्गकानि तृतीये। चतुर्थे तु, प्रधानादिप्रतिपादनच्छायानुसारीणीति विशेषः॥

द्वितीयेऽध्याये, प्रथमाध्यायोक्तार्थस्य दुर्धर्षणत्वप्रतिपादनेन दृढिमा उच्यते। तत्र प्रथमे पादे, सांख्यादिस्मृतिविरोधात् न्यायविरोधाच्च प्रसक्तदोषः परिहृतः। द्वितीये, सांख्यादिवेदबाह्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन अस्यैव आदरणीयता स्थिरीकृता। तृतीयचतुर्थयोः, वेदान्तवाक्यानामन्योन्यप्रतिषेधादिदोषगन्धाभावख्यापनाय वियदादीनां ब्रह्मकार्यताप्रकारो विशोध्यते। तत्र तृतीये, चिदचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वे सत्यपि, अचिदंशस्य स्वरूपान्यथाभावेन कार्यत्वं, चिदंशस्य स्वरूपान्यथाभावा-

* बौधायनेति ख-ग-चिह्नितपुस्तकयोः पाठः।

† व्याख्यास्यन्त—इति ख०।

भावेन ज्ञानसङ्कोचविकासरूपेण स्वभावान्यथाभावेन कार्यत्वमुदितम्। चतुर्थे तु, जीवोपकरणानामिन्द्रियादीनामुत्पत्तिरिति। अनेनाध्यायद्वयेन मुमुक्षुभिरुपास्यं निरस्तनिखिलदोषगन्धम् अनवधिकातिशयासंख्येय-कल्याणगुणगणं निखिलजगदेककारणं ब्रह्मेति प्रतिपादितम्। उत्तरेण च अध्यायद्वयेन तद्विवेकेन ब्रह्मोपासनप्रकारः, तत्फलभूतं मोक्षस्वरूपञ्च चिन्त्यते॥

तत्र तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे, ब्रह्मोपासिषोत्पत्तये जीवस्य संसरतो दोषाः प्रकीर्तिताः। द्वितीये च, उपासनोत्पत्तये ब्रह्मणो निरस्तनिखिल-दोषताकल्याणगुणाकरतारूपोभयलिङ्गता प्रतिपाद्यते। तृतीये तु, ब्रह्मोपासनैकत्वनानात्वकथनपूर्वकम्, उपासनेषु उपसंहार्यानुपसंहार्यगुण-विशेषाः प्रपञ्चिताः। चतुर्थे च, उपासनस्य वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकत्व-मुक्तम्॥

चतुर्थेऽध्याये, ब्रह्मोपासनाफलचिन्ता क्रियते। तत्र प्रथमे पादे, ब्रह्मोपासनाफलकथनाय उपासनास्वरूपनिरूपणपूर्वकं तदनुष्ठानप्रकारः, विद्यामाहात्म्यञ्च उच्यते। द्वितीये तु, ब्रह्मोपासिनां तत्प्राप्तिगत्युत्क्रम-प्रकारश्चिन्त्यते। तृतीये च, अर्चिरादिस्वरूपनिरूपणपूर्वकम्, अर्चिरादि-नैव ब्रह्मप्राप्तिरिति प्रतिपाद्यते। चतुर्थे तु, मुक्तस्य ब्रह्मानुभवप्रकार-श्चिन्त्यत—इति॥

अथ, आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य—इति श्रुतिविहितश्रवणाद्या-त्मकं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं विषयः। तत्र ब्रह्मविषया मीमांसा किमारम्भ-णीया, उत नेति संशयः। तत्र नारम्भणीयेति पूर्वपक्षः। कुतः, परि-निष्पन्नेऽर्थे शब्दस्य बोधनसामर्थ्याभावादिति। अयमभिप्रायः, वृद्धव्यव-हारादन्यत्र व्युत्पत्त्यसम्भवात्, व्यवहारस्य च कार्यबुद्धिपूर्वकत्वेन कार्य एवार्थे शब्दशक्त्यवधारणात्, परिनिष्पन्नेऽर्थे ब्रह्मणि न वेदान्ताः प्रमाण-मिति तद्विचाररूपा ब्रह्ममीमांसा नारम्भणीयेति। राद्धान्तस्तु, बालानां

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्रायम् 'अथ' शब्द (क) आनन्तर्ये भवति। 'अतः' वृत्तस्य हेतुभावे। अधीतसाङ्ग*शिरस्कवेदस्य अधिगताल्पास्थिरफल-

---

मातापितृप्रभृतिभिः अम्बाताततमातुलशशिपशुमृगादिषु अङ्गुल्यादिना निर्दिश्य, तत्तदभिधायकान् शब्दान् प्रयुञ्जानैः क्रमेण बहुशः शिक्षितानां तत्तच्छब्दश्रवणानन्तरं स्वात्मन्येव तत्तदर्थबुद्ध्युत्पत्तिदर्शनात् शब्दार्थयोः सम्बन्धान्तरादर्शनात् सङ्केतयितृपुरुषज्ञानाच्च बोधकभाव एव शब्दार्थयोः सम्बन्ध—इति निश्चिन्वानानां परिनिष्पन्नेऽप्यर्थे शब्दस्य बोधकत्वावधारणं सम्भवतीति ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यात् तदर्थविचाररूपा ब्रह्ममीमांसा आरम्भणीयेति। अधिकरणञ्च, विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ इत्युक्तलक्षणम्। विशयः संशयः ॥

सूत्रार्थस्तु, 'अथ' इत्यानन्तर्ये, 'अत' इति वृत्तस्य हेतुभावे, ब्रह्मणो जिज्ञासा 'ब्रह्मजिज्ञासा' ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। तथाच पूर्ववृत्तात् अल्पास्थिरफलकेवलकर्माधिगमादनन्तरं, कर्मफलस्य सान्तत्वसातिशयत्वादिनिश्चयात् 'अत' एव हेतोः अनन्तस्थिरफलब्रह्माधिगमः कर्तव्य—इति ॥

(क) अत्र 'अथ'शब्दः न मङ्गलार्थकः, वेदान्तानां ब्रह्मस्वरूपगुणादिप्रतिपादनपरतया सर्वेषामपि वाक्यपदवर्णमात्राणां मङ्गलरूपत्वेन मङ्गलान्तरनिरपेक्षत्वात्। नाप्यधिकारपरः, शब्दादिवत् ब्रह्मणोऽधिकार्यत्वाभावात्। नाप्यारम्भपरः, वेदान्तानामनादित्वाभ्युपगमात्। अन्यथा, औपचारिकत्वापत्त्या अप्राधान्यप्रसङ्गात्। अतः परिशेषादानन्तर्यमेव ग्राह्यम्। तच्च न हेतुभूतानन्तर्यम्। 'अतः' शब्दोपादानादिति रहस्यम् ॥

---

* सशिरस्केति ख०।

केवलकर्मज्ञानतया सञ्जातमोक्षाभिलाषस्य अनल्पस्थिरफल-ब्रह्मजिज्ञासा हि अनन्तरभाविनी। ब्रह्मणो जिज्ञासा 'ब्रह्म-जिज्ञासा'। ब्रह्मण—इति कर्मणि षष्ठी। कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानात्॥ यद्यपि सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञा-ासायाः कर्मापेक्षत्वेन कर्मार्थत्वसिद्धिः, तथापि आक्षेपतः ाप्राप्ताभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात् कर्मणि षष्ठी गृह्यते। न च, प्रतिपदविधाना * षष्ठी न समस्यत—इति कर्मणि षष्ठ्याः समासनिषेधः शङ्कनीयः। कृद्योगा† षष्ठी समस्यत—इति प्रतिप्रसवा‡सद्भावात् (क)। 'ब्रह्म'शब्देन स्वभावतो निरस्तनिखिल-

(क) षष्ठी शेष—इति सूत्रव्याख्यायां कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदि-ार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसम्बन्धादिः शेष—इति काशिकाकृत्। अतः त्विह शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते, म्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्। तथा च, शेषषष्ठ्यां ब्रह्मसम्बन्धिनी ज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति। तत्र च यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षण-माणयुक्तिज्ञानभक्तिसाधनफलानि, तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो वति। तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वादिति चेत्— । जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानं कर्म, ज्ञानस्य च ब्रह्म र्म। तत्र, सकर्मकक्रियायाः कर्मज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात्, इच्छाया षयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं कर्मैव षष्ठ्या वाच्यं, न शेष—इति॥ ञ्च, तद्विजिज्ञासस्व—इति मूलश्रुत्यनुसारात् कर्मण्येव षष्ठी, न शेषे।

* विधाना चेति ग०।

† योगा चेति ख०।

‡ सम्भवादिति ख०।

दोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते। सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन 'ब्रह्म'शब्दः। बृहत्त्वञ्च स्वरूपेण गुणैश्च यत्र अनवधिकातिशयं, सोऽस्य मुख्यार्थः। स च सर्वेश्वर एव, अतो 'ब्रह्म'शब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः। तस्मादन्यत्र तद्गुणलेशयोगादौपचारिकः, अनेकार्थकल्पनायोगाद्भगवच्छब्दवत् (क) तापत्रयातुरैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्यः। अतः सर्वेश्वरो जिज्ञासाकर्मभूतं 'ब्रह्म'। ज्ञातुमिच्छा 'जिज्ञासा', इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वात्, इष्यमाणं ज्ञानमिह विधीयते॥

मीमांसापूर्वभागज्ञातस्य कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वादुपरितनभागावसेयस्य* ब्रह्मज्ञानस्य अनन्ताक्षयफलत्वाच्च पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरम्, †'अत' एव हेतोः 'ब्रह्म' ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति।

अतएव जिज्ञासापदस्य अप्प्रत्ययान्तत्वेन, कृदन्तस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितञ्च कर्मत्वं विहाय, परोक्षमशब्दं कल्पयतो वृत्तिकारस्य व्याख्यानं न समीचीनमिति भावः॥

(क) गुणः सादृश्यं, योगः सम्बन्धः, तस्मात्। यथा खलु, भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि। निरुपाधौ च वर्तेते वासुदेवे सनातने। इति वासुदेवे सर्वेश्वर एव भगच्छब्दस्य मुख्यवृत्तित्वेऽपि, ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा। इत्युक्तेरन्यत्र किञ्चित्सादृश्यदर्शनेन देवर्षिलिङ्गिप्रभृतिषु भगवच्छब्दः प्रयुज्यते, तथा ब्रह्मशब्दोऽपीति भावः॥

---

* भागावशेषस्येति ख०।

† तत एवेति ग०।

तदाह वृत्तिकारः, वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषेति। वक्ष्यति च कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्यं*, संहितमेतच्छारीरकं† जैमिनीयेन षोड़शलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति। अतः, प्रतिपिपादयिषितार्थभेदेन षट्कभेदवदध्यायभेदवच्च पूर्वोत्तर-मीमांसयोर्भेदः (क)॥

मीमांसाशास्त्रम्,—अथातो धर्मजिज्ञासेत्यारभ्य, अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादित्येवमन्तं ‡सङ्गतिविशेषेण विशिष्टक्रमम्। तथाहि, प्रथमं तावत्, स्वाध्यायोऽध्येतव्य—इत्यध्ययनेनैव स्वाध्यायशब्दवाच्यवेदाख्याक्षरराशेर्ग्रहणं विधीयते। तच्च अध्य-यनं किंरूपं कथञ्च कर्तव्यमित्यपेक्षायाम्, अष्टवर्षं ब्राह्मण-मुपनयीत, तमध्यापयेदित्यनेन,—

(क) वेदो हि कर्मब्रह्मप्रतिपादकपूर्वोत्तरभागाभ्यां द्विधा भिन्नः। तत्र आराधनकर्मप्रतिपादकं पूर्वकाण्डम्, आराध्यप्रतिपादकमुत्तरकाण्डम्। अतस्तद्विचारात्मकशास्त्रस्य प्रतिपाद्यभेदेन पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा चेति व्यपदेशः। यथा खलु द्वादशाध्यायात्मिकाया अपि पूर्वमीमां-सायाः प्रतिपाद्यभेदेन पूर्वषट्कम्, उत्तरषट्कमिति च व्यवहारः। अत एव द्वादशलक्षणेन मिलितानि उत्तरमीमांसायाः समन्वयाविरोधसाधन-फलाभिधेयानि चत्वारि लक्षणानीति मीमांसाशास्त्रस्य षोड़शलक्षण-लक्षितत्वमिति सुष्टूक्तम्। लक्षणानि अध्यायाः॥

---

* ऐक्यं शास्त्रीयमिति क०, ऐक्यशास्त्रीयमिति ख०, ग०। आदर्शेषु सर्वत्रैव लेखकप्रमादकृतः पाठ—इत्युपेक्षितः।

† शारीरिकमिति ख०।

‡ सङ्गतविशेषणविशिष्टक्रममिति ख०।

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥

इत्यादिव्रतनियमविशेषोपदेशैश्च अपेक्षितानि विधीयन्ते एवं सत्सन्तानप्रसूतसदाचारनिष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीत व्रतनियमविशेषयुक्तस्य आचार्योच्चारणानूच्चारणमक्षरराशि ग्रहणफलम् अध्ययनमित्यवगम्यते। अध्ययनञ्च स्वाध्याय संस्कारः, स्वाध्यायोऽध्येतव्य—इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात् संस्कारो हि नाम, कार्यान्तरयोग्यताकरणम्। संस्कार्यत्व* स्वाध्यायस्य युक्तं, धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधना बोधित्वात्, जपादिना † स्वरूपेणापि तत्साधनत्वाच्च। एवमध यनविधिर्मन्त्ववन्नियमवदक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवस्यति। अध यनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य स्वभावत एव प्रयोजनवदर्थावबोधित दर्शनात्, गृहीतात् स्वाध्यायादवगम्यमानात् प्रयोजनवतोऽर्थ नापाततो दृष्ट्वा, ‡तत्स्वरूपप्रकारविशेषनिर्णयफलवेदवाक विचाररूपमीमांसाश्रवणे अधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते ॥

तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते, कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्व अध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु च अमृतस्वरूपानन्त स्थिरफलापातप्रतीतेः तन्निर्णय§फलवेदान्तवाक्यविचाररूपशारी रकमीमांसायामधिकरोति। तथाच, वेदान्तवाक्यानि केवलक

* संस्कार्यत्वमिति ग०।

† जपतप आदिनेति ख०।

‡ तदिति ख-चिह्नितपुस्तके न पठ्यते।

§ निर्णायकेति ख०।

लस्य क्षयित्वं, ब्रह्मज्ञानस्य च अक्षयफलत्वं दर्शयन्ति। तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते। त्वदेवास्य तद्भवति। नह्यध्रुवैः प्राप्यते ध्रुवं * कर्मभिः। प्लवा ह्येते अदृढ़ा यज्ञरूपाः। परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् † ब्राह्मणो निर्वेदमायात्। नास्त्यकृतः§ कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरु¶मेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं, तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय, येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्। ब्रह्मविदाप्नोति परम्। न पुनर्भवे, तदेकं पश्यति, न पश्यो मृत्युं‖ पश्यति। स स्वराड् भवति। तमेवं विद्वानमृत इह भवति। तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते। पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति—इत्यादीनि॥

ननु च, साङ्गवेदाध्ययनादेव कर्मणां स्वर्गादिफलत्वं, स्वर्गादीनाञ्च क्षयित्वं, ब्रह्मोपासनस्य अमृतफलत्वञ्च ज्ञायते एव। अनन्तरं मुमुक्षुर्ब्रह्मजिज्ञासायामेव प्रवर्त्ततां, किमर्था **धर्मविचारापेक्षा। एवं तर्हि शारीरकमीमांसायामपि न प्रवर्त्ततां, साङ्गवेदाध्ययनादेव कृत्स्नस्य ज्ञातत्वात्। सत्यम्, आपाततः

* कर्मभिरिति ख-चिह्नितपुस्तके नास्ति। लेखकप्रमाद एवात्र कारणम्।

† तत्प्लवा—इति क०।

‡ आत्रह्मण—इति क०।

§ अकृतमिति ख०।

¶ सद्गुरुमिति ख०।

‖ पश्यतीति ख-चिह्नितपुस्तके न दृश्यते। एतद्वीजन्तु लिपिकरप्रमाद एव।

** धर्माधर्मेति ग०।

प्रतीतिर्विद्यते एव, तथापि न्यायानुगृहीतस्य वाक्यस्यार्थनिश्चा
यकत्वादापातप्रतीतोऽप्यर्थः संशयविपर्ययौ नातिवर्तते। अत
स्तन्निर्णयाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य—इति चेत्, तथै
धर्मविचारोऽपि कर्तव्य—इति पश्यतु भवान्॥

ननु च, ब्रह्मजिज्ञासा यदेव नियमेन अपेक्षते, तदेव पूर्ववृ
वक्तव्यं, न धर्मविचारापेक्षा ब्रह्मजिज्ञासायाः। अधीतवेदान्तस्य
नधिगतकर्मणोऽपि वेदान्तवाक्यार्थविचारोपपत्तेः। कर्माङ्गाश्रय
ण्युद्गीथाद्युपासनान्यत्रैव चिन्त्यन्ते। तदनधिगतकर्मणो न शव
कर्तुमिति चेत्, अनभिज्ञो हि भवान् शारीरकशास्त्रविज्ञानस्
अस्मिन् शास्त्रे अनाद्यविद्याकृतविविधभेददर्शन*निमित्तजन्मज
मरणादिसांसारिकदुःखसागरनिमग्नस्य निखिलदुःखमूलभू
मिथ्याज्ञान†निबर्हणाय आत्मैकत्वविज्ञानं प्रतिपिपादयिषितम्
अस्य हि भेदावलम्बिकर्मज्ञानं क्वोपयुज्यते, प्रत्युत विरुद्धमेः
उद्गीथादिविचारस्तु कर्मशेषभूत एव ज्ञानरूपत्वाविशेषादि
क्रियते। स तु न साक्षात् सङ्गतः। अतो यत्प्रधानं शास्त्रं, त
पेक्षितमेव पूर्ववृत्तं किमपि वक्तव्यम्॥

बाढं, तदपेक्षितञ्च कर्मविज्ञानमेव, कर्मसमुच्चितात् ज्ञा नाद
पवर्गश्रुतेः। वक्ष्यति च, सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि ति।
अपेक्षिते च कर्मण्यज्ञाते, केन समुच्चयः केन नेति विभाग ो न
शक्यते ज्ञातुम्। अतस्तदेव पूर्ववृत्तम्॥

---

* तन्निमित्तेति ख०।

† निहरणायेति ख०।

नैतत् युक्तं, सकलविशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रब्रह्मविज्ञानादेव अविद्यानिवृत्तेः। अविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः। वर्णाश्रमविशेष-साध्यसाधनेतिकर्तव्यताद्यनन्तविकल्पास्पदं कर्म सकलभेददर्शन-*निवृत्तिरूपाज्ञाननिवृत्तेः कथमिव साधनं भवेत्। श्रुतयश्च कर्मनामनित्यफलत्वेन मोक्षविरोधित्वं, ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वञ्च दर्शयन्ति। अन्तवदेवास्य तद्भवति। तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते। ब्रह्मविदाप्नोति परम्। ब्रह्मविद्†ब्रह्मैव भवति। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति—इत्याद्याः। यद्यपि चेदमुक्तं, यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्येति। तदसद्विरोधात्, श्रुत्यक्षरपर्यालोचनया च अन्तःकरणनैर्मल्यद्वारेण विविदिषोत्पत्तावुपयुज्यते, न फलोत्पत्तौ विविदिषन्तीतिश्रव-णात्। विविदिषायां जातायां ज्ञानोत्पत्तौ शमादीनामेव अन्त-रङ्गोपायतां श्रुतिरेवाह। शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समा-हितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति। तदेवं जन्मान्तरशता-नुष्ठितानभिसंहितफलविशेषकर्ममृदितकषायस्य विविदिषोत्पत्तौ सत्यां, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। एकमेवाद्वितीयम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्। अयमात्मा ब्रह्म। तत्त्वमसि—इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानादेव‡ अविद्या निवर्तते। वाक्यार्थज्ञानोपयोगीनि च श्रवणमनननिदि-

---

* निवृत्तीति ख०।

† ब्रह्मवेदेति ख०।

‡ ज्ञानाद्धिति ग०।

ध्यासनानि। श्रवणं नाम, वेदान्तवाक्यान्यात्मैकत्वविद्याप्रतिपादकानीति तत्त्वदर्शिन आचार्यान्न्याययुक्तार्थग्रहणम्। एवमाचार्योपदिष्टार्थस्य स्वात्मन्येवमेव युक्तमिति हेतुतः प्रतिष्ठापनं मननम्। *तद्विरोध्यनादिभेदवासनानिरसनाय अस्यार्थस्य अनवरतभावना† निदिध्यासनम्। एवं ‡श्रवणादिभिर्निरस्तसमस्तभेदवासनस्य वाक्यार्थज्ञानमविद्यां निवर्तयतीत्येवंरूपस्य श्रवणस्य अवश्यापेक्षितमेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम्। तच्च नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शमदमादिसाधनसम्पत्, इहामुत्र फलोप§भोगविरागः, मुमुक्षुत्वञ्चेत्येतत्साधनचतुष्टयम्। अनेन विना जिज्ञासानुपपत्तेरर्थस्वभावादेवेदमेव पूर्ववृत्तमिति ज्ञायते। एतदुक्तं भवति ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्यामूल¶मपारमार्थिकं भेददर्शनमेव ब मूलम्। बन्धश्च अपारमार्थिकः। स च समूलोऽपारमार्थिकत्वादे ज्ञानेनैव निवर्त्यते। निवर्तकञ्च ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यम् तस्यैतस्य वाक्यजन्यज्ञानस्य स्वरूपत‖ उत्पत्तौ कार्ये वा कर्मणा नोपयोगः। विविदिषायामेव तु कर्मणामुपयोगः। स च पापमूल रजस्तमोनिबर्हण**द्वारेण सत्त्ववृद्धा भवतीति—इममुपयोग

---

* एतद्विरोधीति ख०।

† भावनमिति क०।

‡ श्रवणमननादिभिरिति ख०।

§ इहामुत्र च फलभोगविराग—इति ग०।

¶ तन्मलेति ख०।

‖ स्वरूपोत्पत्ताविति क०।

** निर्हरणेति ख०।

मभिप्रेत्य, ब्राह्मणा विविदिषन्तीत्युक्तमिति। अतः कर्मणो ज्ञानस्यानुपयोगादुक्तमेव साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति वक्तव्यम् ॥

अत्रोच्यते। यदुक्तम्, अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः, सा च ब्रह्मविज्ञानादेव भवतीति। तदभ्युपगम्यते। अविद्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितं ज्ञानं किंरूपमिति विवेचनीयम्। किं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, उत तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमिति। न तावद्वाक्यजन्यं ज्ञानं, तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः, तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धेश्च। न च वाच्यं, भेदवासनायामनिरस्तायां वाक्यमविद्यानिवर्तकं ज्ञानं न जनयति। ज्ञाने* जातेऽपि सर्वस्य सहसैव भेदज्ञानानिवृत्तिर्न दोषाय। चन्द्रैकत्वे ज्ञातेऽपि द्विचन्द्रज्ञानानिवृत्तिवत्, अनिवृत्तमपि छिन्नमूलत्वेन न बन्धाय भवतीति। सत्यां सामग्र्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेः, सत्यामपि विपरीतवासनायामाप्तोपदेशलिङ्गादिभिर्बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्। सत्यपि वाक्यार्थज्ञाने अनादिवासनया भेदज्ञानमनुवर्तत—इति भवता न शक्यते वक्तुं, भेदज्ञानसामग्र्या अपि वासनाया मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्पत्त्यैव निवृत्तत्वात्। ज्ञानोत्पत्तावपि मिथ्यारूपायास्तस्या अनिवृत्तौ निवर्तकान्तराभावात् कदाचिदपि नास्या वासनाया निवृत्तिः। वासनाकार्यं भेदज्ञानं छिन्नमूलम्, अथ च अनुवर्तत—इति बालिशभाषितम्। द्विचन्द्रज्ञानादौ तु बाधकसन्निधावपि मिथ्याज्ञानहेतोः परमार्थतिमिरादोषस्य ज्ञानबाध्यत्वाभावेन अविनष्टत्वात् मिथ्याज्ञानानु-

* ज्ञान—इति ख-चिह्नितपुस्तके न पश्यते। अत्रापि लिपिकरप्रमाद एव निदानम्।

*वृत्तिर् विरुद्धा। प्रबलप्रमाणबाधितत्वेन भयादिकार्यन्तु निवर्तते। अपिच, भेदवासनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमभ्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति। भेदवासनाया अनन्तकालोपचितत्वेन अपरिमितत्वात्, तद्विरोधिभावनायाश्च अल्पत्वादनया तन्निरसनानुपपत्तेः। अतो वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम्। तथाच श्रुतयः, विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत। अनुविद्य विजानाति। ओमित्येवात्मानं† ध्यायत। निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते। आत्मानमेव लोकमुपासीत। आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। सोऽन्वेष्टव्यः। स विजिज्ञासितव्य—इत्येवमाद्याः। अत्र निदिध्यासितव्य—इत्यादिनैकार्थ्यात्। अनुविद्य विजानाति, विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत—इत्येवमादिभिर्वाक्यार्थज्ञानं ध्यानोपकारकत्वात्। अनुविद्य विज्ञायेत्यनूद्य, प्रज्ञां कुर्वीत विजानातीति ध्यानं विधीयते। श्रोतव्य—इति चानुवादः, स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेन अधीतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात् तन्निर्णयाय स्वयमेव श्रवणे प्रवर्तत—इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात्। श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य, मन्तव्य—इति चानुवादः। तस्माद्ध्यानमेव विधीयते। वक्ष्यति च, आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति॥

तदिदमपवर्गोपायतया विधित्सितं वेदनमुपासनमित्यवगम्यते। विद्योपास्त्योरव्यतिरेकेण उपक्रमोपसंहारदर्शनात्, मनो

* ज्ञानानिवृत्तिरिति ख०।

† ध्यायथेति ख०।

ब्रह्मेत्युपासीत। तत्र भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन। य एवं वेद, न स वेद। अकृत्स्नो ह्येषः। आत्मेत्येवोपासीत। यस्तद्वेद, यत् स वेद, स मयैतदुक्त—इत्यत्र। अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां* देवतामुपास्से—इति ध्यानञ्च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपध्रुवा स्मृतिः। स्मृतिलम्भे† सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष—इति ध्रुवायाः स्मृतेरपवर्गोपायत्वश्रवणात्। सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा,—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे।

इत्यनेनैकार्थ्यात्। एवञ्च सति, आत्मा वारे द्रष्टव्य—इत्यनेन निदिध्यासनस्य दर्शनरूपता विधीयते। भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकर्षात् दर्शनरूपता। वाक्यकारेणैतत्सर्वं प्रपञ्चितम्। वेदनमुपासनं स्यात् तद्विषये श्रवणादिति। सर्वासूपनिषत्सु मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमुपासनमित्युक्तम्। सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतत्वात् प्रयाजादिवदिति पूर्वपक्षं कृत्वा, सिद्धन्तूपासनशब्दादिति वेदनमसकृदावृत्तं‡ मोक्षसाधनमिति निर्णीतमुपासनं स्यात्। ध्रुवानुस्मृतिर्दर्शनान्निर्वचनाच्चेति तस्यैव वेदनस्योपासनरूपस्यासकृदावृत्तस्य ध्रुवानुस्मृतित्वमुपवर्णितम्। सेयं स्मृतिर्दर्शनरूपा प्रतिपादिता। दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिः। एवं

---

* देवतां साधीयां देवतामिति क०। देवतांशाधेयामिति ख०, ग०। आदर्शेषु सर्वत्रैवोपलभ्यमानः पाठभेदो लिपिकरप्रमादकृत—इत्युपेक्षितः।

† लाभ—इति ख०।

‡ आवर्तनमिति ख०, ग०।

प्रत्यक्षतापन्नामपवर्गसाधनभूतां स्मृतिं विशिनष्टि। नायमात्मा* प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्—इत्यनेन केवलश्रवणमनननिदिध्यासनानामात्मप्राप्त्यनुपायत्वमुक्त्वा, यमेवैष आत्मा वृणुते तेन लभ्य—इत्युक्तम्। प्रियतम एव हि वरणीयो भवति। यस्यायं निरतिशयप्रियः स एवास्य प्रियतमो भवति। यथायं प्रियतममात्मानं प्राप्नोति, तथा स्वयमेव भगवान् प्रयतत—इति भगवतैव उक्तम्,—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥ इति॥
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥ इति च॥

अतः साक्षात्काररूपा स्मृतिः। स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमत्यर्थप्रियो यस्य, स एव परेणात्मना वरणीयो भवतीति तेनैव लभ्यते पर‡ आत्मेत्युक्तं भवति। एवंरूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते, उपासनपर्यायत्वाद्भक्तिशब्दस्य। अत एव श्रुतिस्मृतिभिरेवमभिधीयते। तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति। तमेवं विद्वानमृत इह भवति। नान्यः पन्था अयनाय विद्यते।

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन॥

---

* आत्मेति ख-चिह्नितपुस्तके नोपलभ्यते। अथैतत् लिपिकरप्रमादविजृम्भितमिति ज्ञेयम्। एवमन्यत्रापि।

† अनुपायमिति आदर्शेषु सर्वत्रैवोपलभ्यमानः पाठः समीचीनतया न प्रतिभाति। अनुपायत्वमिति युक्तः पाठः।

‡ लभ्यः परमात्मेति ख०।

ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ।
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ इति ॥

एवंरूपाया ध्रुवानुस्मृतेः साधनानि यज्ञादीनि कर्माणीति, यज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यभिधास्यते। यद्यपि विविदिषन्तीति यज्ञादयो विविदिषोत्पत्तौ विनियुज्यन्ते। तथापि तस्यैव वेदनस्य ध्यानरूपस्याहरहरनुष्ठीयमानस्याभ्यासाधेयातिशयस्य आप्रयाणादनुवर्तमानस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात् तदुत्पत्तये सर्वाण्याश्रमकर्माणि यावज्जीवमनुष्ठेयानि। वक्ष्यति च, आप्रयाणात् तत्रापि हि दृष्टम्। अग्निहोत्रादि* तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्। सहकारित्वेन चेत्यादिषु। वाक्यकारश्च ध्रुवानुस्मृतेर्विवेकादिभ्य एव निष्पत्तिमाह। तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः सम्भवान्निर्वचनाच्चेति। विवेकादीनां स्वरूपञ्चाह। जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात्कायशुद्धिर्विवेक—इति। अत्र निर्वचनम्, आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति। विमोकः कामानभिष्वङ्ग—इति, शान्त उपासीतेति निर्वचनम्। आरम्भणसंशीलनं पुनः पुनरभ्यास—इति। निर्वचनञ्च स्मार्तमुदाहृतं भाष्यकारेण, सदा तद्भावभावित—इति। पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तितः क्रियेति। निर्वचनं, क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः। तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा

---

* अग्निहोत्रादिस्त्विति क०, ग०।

† निमित्तादुष्टादन्नादिति ग०। पाठोऽयं न समीचीनतामावहति।

‡ कायसिद्धिरिति क०।

विविदिषन्ति, यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति च। सत्यार्जवदयादानाहिंसानभिध्याः कल्याणानीति। निर्वचनं, सत्येन लभ्यस्तेषामेवैष विरजोब्रह्मलोक—इत्यादि। देशकाल*वैषम्यात् शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जन्यं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽवसाद—इति। तद्विपर्ययोऽनवसादः। निर्वचनं, नायमात्मा बलहीनेन लभ्य—इति। तद्विपर्ययजा तुष्टिरुद्धर्षः, तद्विपर्ययोऽनुद्धर्ष-इति। अतिसन्तोषश्च विरोधीत्यर्थः। निर्वचनमपि, शान्तो दान्त—इति। एवं नियमयुक्तस्याश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्यानिष्पत्तिरित्युक्तं भवति। तथा च श्रुत्यन्तरं, विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं, स ह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत—इति। अत्र अविद्याशब्दाभिहितं वर्णाश्रमविहितं कर्म। अविद्यया कर्मणा मृत्युं ज्ञानोत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्म तीर्त्वा अपोह्य, विद्यया ज्ञानेनामृतं ब्रह्म अश्नुते† प्राप्नोतीत्यर्थः। मृत्युतरणोपायतया प्रतीताऽविद्या विद्येतरविहितं कर्मैव। यथोक्तम्,

इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः।
ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया॥ इति॥

ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापरूपम्। ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वेनानिष्टफलतया उभयोरपि पापशब्दाभिधेयत्वम्। अस्य च ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्वविरोधिरजस्तमोविवृद्धिद्वारेण। पापस्य च ज्ञानोदयविरोधित्वम्। एष एवासाधु कर्म

---

* वैगुण्यादिति ग०।

† अश्नुत—इति ख-ग-चिह्नितपुस्तकयोर्नोपलभ्यते।

कारयति, तं यमधो निनीषतीति श्रुत्यावगम्यते। रजस्तमसो-र्यथार्थज्ञानावरणत्वं सत्त्वस्य च यथार्थज्ञानहेतुत्वं भगवतैव प्रतिपादितम्। सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमित्यादिना। अतश्च ज्ञानोत्पत्तये पापं कर्म्म निरसनीयं, तन्निरसनञ्चानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन धर्म्मेण। तथाच श्रुतिः, धर्म्मेण पापमपनुदतीति। तदेवं ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतं ज्ञानं सर्वाश्रम*धर्म्मापेक्षम्। अतोऽपेक्षितं† कर्म्मस्वरूपज्ञानं, केवलकर्म्मणामल्पास्थिर‡फलत्वज्ञानञ्च कर्म्ममीमांसावसेयमिति सैवापेक्षिता ब्रह्ममीमांसायाः पूर्व्ववृत्ता वक्तव्या॥

अपिच, नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च मीमांसाश्रवणमन्तरेण न सम्पत्स्यन्ते। फल¶साधनेतिकर्त्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयादृते कर्म्मस्वरूपतत्फल§तत्स्थिरत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनां दुरवबोधत्वात्। एषां साधनत्वञ्च विनियोगावसेयम्। विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः, स च तार्त्तीयः। उद्गीथाद्युपासनानि कर्म्मसमृद्ध्यर्थान्यपि ब्रह्मदृष्टिरूपाणीति ब्रह्मज्ञानापेक्षाणीतीहैव चिन्तनीयानि। तान्यपि कर्म्माण्यनभिसंहितफलानि ब्रह्मविद्योत्पादनानीति तत्साद्गुण्यापादनान्येतानि सुतरामिहैव सङ्गतानि। तेषाञ्च कर्म्मस्वरूपाधिगमापेक्षा सर्वसम्मता। यदप्याहुरशेष-

* कर्म्मापेक्षमिति ख०,।
† अपेक्षितकर्म्मेति ग०।
‡ स्थिरतरफलेति ग०।
¶ फलकरणेति क०, ग०।
§ फलस्थिरत्वास्थिरत्वेति क०, ग०।

विशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः, तद्*तिरेकि नानाविध-ज्ञातृज्ञेयतत्कृतज्ञानभेदादि सर्वं तस्मिन्नेव परिकल्पितं मिथ्याभूतम्। सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। एकमेवाद्वितीयम्। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। यत्तदद्रेश्य†मग्राह्यमगोत्र-मवर्णमचक्षुरश्रोत्रं ‡ तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म।

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्॥

न दृष्टे र्द्रष्टारं¶ पश्ये र्न मते र्मन्तारं मन्वीथाः। आनन्दो ब्रह्म। इदं सर्वं यदयमात्मा। नेह नानास्ति किञ्चन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। यत्र हि द्वैतमिव भवति; तदितर इतरं पश्यति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत् केन कं पश्येत्, तत् केन कं विजानीयात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। यदा § ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति। न स्थानतोऽपि, परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि। मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्।

---

* तद्व्यतिरेकीति क०।
† तदद्दश्यमिति क०। तदनिर्देश्यमिति ग०।
‡ अचक्षुःश्रोत्रमिति क०, ग०।
¶ पश्येरिति क० ग०—पुस्तकयो र्न पठ्यते।
§ यथेति ग०।

प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरं *।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः।
तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥
परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते।
यदेतद् दृश्यते मूर्त्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव ॥
भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः।
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ॥
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे।
ये † तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ॥
ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर।
तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ॥
विज्ञानं परमार्थो ‡ हि द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः।
यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम।
तदैषोऽहमयञ्चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥
वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादि ¶ संज्ञितः।
अभेदव्यापिनो वायोस्तथासौ परमात्मनः ॥
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-
दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम्।

---

* सत्तामात्रं न गोचरमिति क०।
† एतज्ज्ञानेति ग०।
‡ परमर्थो हीति क०, ग०।
¶ सञ्जातिसंज्ञित इति क०,ग०।

दूतीरितस्तेन स राजवर्य्य-
स्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ॥
विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः।
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत।
न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतञ्चराचरम् ॥

इत्यादिभि र्वस्तुस्वरूपोपदेशपरैः शास्त्रै र्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यम्, अन्यत् सर्वं मिथ्या—इत्यभिधानात्। मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्व*पूर्व्वकयथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम्। यथा रज्ज्वाद्यधिष्ठानकसर्पादेः, दोषवशाद्धि तत्र † तत्कल्पनम्। एवं चिन्मात्रवपुषि परे ब्रह्मणि दोषपरिकल्पितमिदं देवतिर्य्यङ्मनुष्यस्थावरादिभेदं सर्वं जगत् यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोधबाध्यं मिथ्यारूपम्। दोषश्च स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरी सदसदनिर्वचनीयाऽनाद्यविद्या, अनृतेन हि प्रत्यूढा, तेषां सत्यानां ‡ सतामनृतमपिधानम्। नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं तम आसीत्, तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्। मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते। मम माया दुरत्यया। अनादिमायया सुप्तो यदा

---

* प्रतीयमानरूपत्वपूर्व्वकेति क०, ग०।

† तत्तत्कल्पनमिति क०, ग०।

‡ तेषां सत्यानामनृतमिति क०। तेषां सतामनृतमिति ग०।

जीवः प्रबुध्यते। इत्यादिभि र्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैवानाद्यविद्यया सदसदनिर्वाच्यया तिरोहितस्वरूपं स्वगतनानात्वं पश्यती*त्यवगम्यते ॥ यथोक्तम्,—

ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा-
वशेषमूर्त्ति र्नतु वस्तुभूतः।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्
जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥
यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं
कर्म्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम्।
तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥
तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्
क्वचित् कदाचिद् द्विज वस्तुजातम्।
विज्ञानमेकं निजकर्म्मभेद-
विभिन्नचित्तै र्बहुधाभ्युपेतम् ॥
ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोक-
मशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम्।
एकं सदेकं परमः परेशः
स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥
सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्।

---

* पश्यतीत्यनेन गम्यते—इति ग०।

एतत्तु यत् संव्यवहारभूतं
तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते * ॥ इति ॥

अस्याश्चाविद्याया निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन निवृत्तिं वदन्ति। न पुन र्मृत्यवे तदेकं पश्यति, न पश्यो मृत्युं पश्यति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति।

भिद्यते हृदयग्रन्थि श्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते। इत्याद्याः श्रुतयः। अत्र मृत्युशब्देनाविद्याभिधीयते। यथा सनत्सुजातवचनम्,—मोहो वै मृत्युः सम्मतो यः कवीनामिति †। प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि। सदाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमीति। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। विज्ञानमानन्दं ब्रह्म। इत्यादिशोधकवाक्यावसेयनिर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानञ्च। अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद। आत्मेत्येवोपासीत। तत्त्वमसि। त्वञ्चाहमस्मि ‡ भगवो देवते, अहं वै त्वमसि भगवो देवते, तद्योऽहं सोऽसौ, योऽसौ सोऽहम्। इत्यादिवाक्यसिद्धम्। वक्ष्यति चैतदेव, आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति

---

* तदिति क०।

† मोह इत्ययमंशः, गचिह्नितपुस्तके नोपलभ्यते।

‡ त्वं वाहमस्मीति ग०।

चेति । तथा चाह वाक्यकारः । आत्मेत्येव तु गृह्णीयात्, सर्वस्य तन्निष्पत्तेरिति । अनेन च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन मिथ्यारूपस्य सकारणस्य बन्धस्य निवृत्तिरुक्ता ॥

ननु च, सकलभेदनिवृत्तिः *प्रत्यक्षविरुद्धा कथमिव शास्त्रार्थजन्यविज्ञानेन क्रियते । कथं वा, रज्जुरेषा न सर्प—इति ज्ञानेन प्रत्यक्षविरुद्धा सर्पनिवृत्तिः क्रियते । तत्र द्वयोः प्रत्यक्षयो र्विरोधः । इह तु प्रत्यक्षमूलस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षस्य चेति†, तत्तुल्ययोर्विरोधे कथं बाध्यबाधकभावः । पूर्वोत्तरयोर्दुष्टकारणजन्यत्वतदभावाभ्यामिति चेत्, शास्त्रप्रत्यक्षयोरपि समानमेतत् । एतदुक्तं भवति, बाध्यबाधकभावे तुल्यत्वसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वादि न कारणं, ज्वालाभेदानुमानेन प्रत्यक्षोपमर्दायोगात् । तत्र हि ज्वालैक्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते । एवं सति द्वयोः प्रमाणयोर्विरोधे, यत् सम्भाव्यमानान्यथासिद्धं तद्बाध्यम् । अनन्यथासिद्धमनवकाशमितरद्बाधकमिति सर्वत्र बाध्यबाधकभावनिर्णय—इति । तस्मादनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायासम्भाव्यमानदोषगन्धानवकाशशास्त्रजन्यनिर्विशेषनित्य शुद्धमुक्तबुद्धस्वप्रकाशचिन्मात्रब्रह्मात्मभावावबोधेन सम्भाव्यमानदोषसावकाशप्रत्यक्षादिसिद्धविविधविकल्परूपबन्धनिवृत्तिर्युक्तैव । सम्भाव्यते च, विविधविकल्पभेदप्रपञ्चग्राहिप्रत्यक्षस्यानादिभेदवासनादिरूपाविद्याख्यो दोषः ॥

---

* सत्यक्षेति ग० ।

† चेत्तुल्ययोरिति ख०, ग० । पाठोऽयं न रमणीयः ।

ननु, अनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायतया निर्दोषस्यापि शास्त्रस्य, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत—इत्येवमादेर्भेदावलम्बिनो बाध्यत्वं प्रसज्येत। सत्यम्, पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रवत् मोक्षशास्त्रस्य निरवकाशत्वात्तेन बाध्यत एव। वेदान्तवाक्येष्वपि सगुणब्रह्मोपासनपराणां शास्त्राणामयमेव न्यायः, निर्गुणत्वात् परस्य ब्रह्मणः॥

ननु च, यः सर्वज्ञः सर्ववित्। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च। सत्यकामः सत्यसङ्कल्प—इत्यादिब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणां कथं बाध्यत्वम्। निर्गुणवाक्यसामर्थ्यादिति ब्रूमः। एतदुक्तं भवति। अस्थूलमनण्वह्रस्वम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। निर्गुणं निरञ्जनम्—इत्यादिवाक्यानि निरस्तसमस्तविशेषकूटस्थनित्यचैतन्यं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्ति। इतराणि च सगुणम्। उभयविधवाक्यानां विरोधे, तेनैवापच्छेदन्यायेन निर्गुणवाक्यानां गुणापेक्षत्वेन परत्वाद्बलीयस्त्वमिति न किञ्चिदवहीनम्*॥

ननु च, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र ज्ञानादयो गुणाः प्रतीयन्ते। नेत्युच्यते, सामानाधिकरण्येनैकार्थत्वप्रतीतेः। अनेकगुणविशिष्टाभिधानेऽप्येकार्थत्वमविरुद्धमिति चेत्, अनभिधानज्ञो हि देवानां प्रियः। एकार्थत्वं नाम सर्वपदानामर्थैक्यम्। विशिष्टपदार्थाभिधाने विशेषणभेदेन पदानामर्थ-

* अपहीनमिति ख०, ग०।

भेदोऽवर्जनीयः *। ततश्चैकार्थत्वं न सिध्यति। एवं तर्हि† सर्वपदानां पर्य्यायता स्यात्, अविशिष्टार्थाभिधायित्वात्। एकार्थाभिधायित्वेऽपि अपर्य्यायत्वमवहितमनाः शृणु, एकत्व-तात्पर्य्यनिश्चयादेकस्यैवार्थस्य तत्तत्पदार्थविरोधिप्रत्यनीकपरत्वेन सर्वपदानामर्थवत्त्वमेकार्थत्वमपर्य्यायता च। एतदुक्तं भवति, लक्षणतः प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म सकलेतरपदार्थविरोधिरूपं, तद्विरोधिरूपं सर्वमनेन पदत्रयेण फलतो व्युदस्यते। तत्र सत्य-पदं विकारास्पदत्वेनासत्याद्वस्तुनो व्यावृत्तपरं, ज्ञानपदञ्चा-न्याधीनप्रकाशाज्जड़रूपाद्वस्तुनो व्यावृत्तपरम्, अनन्तपदञ्च देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नाद्व्यावृत्तपरम्। न च व्यावृत्ति-र्भावरूपोऽभावरूपो वा धर्म्मः, अपि तु सकलेतरविरोधि ब्रह्मैव। यथा शौक्लादेः कार्ष्ण्यादिव्यावृत्तिः तत्तत्पदार्थ-स्वरूपमेव, न धर्म्मान्तरम्। एवमेकस्यैव वस्तुनः सकलेतर-विरोध्याकारतामवगमयदर्थवत्तरमेकार्थमपर्य्यायञ्च पदत्रय-मिति। तस्मादेकमेव ब्रह्म स्वयंज्योतिर्निर्धूतनिखिल-विशेषमित्युक्तं भवति। एवं वाक्यार्थप्रतिपादने सत्येव, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिभिरैका-र्थ्यम्। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, आत्मा वा इदमेक एवाग्र‡ आसीत्—इत्यादिभि-

---

* न वर्ज्जनीय इति ख०।

† एवं तर्हि गुणगुणिनो र्भावेऽपि ऐकार्थ्यं स्यादिति क्वचित्क्कित पुस्तके पठ्यते।

‡ एकमेवाग्र इति ख०।

जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणः स्वरूपमिदमुच्यते,—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। तत्र सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्येषु सर्वेषु सजातीयविजातीयव्यावृत्तमद्वितीयं ब्रह्म अवगतम्। जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणोऽद्वितीयस्य प्रतिपिपादयिषितं स्वरूपं तदविरोधेन वक्तव्यम्। अद्वितीयत्वश्रुति र्गुणतोऽपि सद्वितीयतां न सहते। अन्यथा, निरञ्जनं निर्गुणमित्यादिभिश्च विरोधः। अतश्चैतल्लक्षणवाक्यमखण्डैकरसमेव प्रतिपादयति॥

ननु च, सत्यज्ञानादिपदानां स्वार्थप्रहाणेन स्वार्थविरोधिव्यावृत्तवस्तुस्वरूपोपस्थापनपरत्वेन * लक्षणा स्यात्। नैष दोषः, अभिधानवृत्तेरपि तात्पर्य्यवृत्ते र्बलीयस्त्वात्। सामानाधिकरण्यस्य ह्यैक्य एव तात्पर्य्यमिति सर्वसम्मतम्। ननु च, सर्वपदानां लक्षणा न दृष्टचरी, ततः किं वाक्यतात्पर्य्यविरोधे सत्येकस्यापि न दृष्टा। समभिव्याहृतपदसमुदायस्यैतत्तात्पर्य्यमिति निश्चिते सति, द्वयो स्त्रयाणां सर्वेषां वा तदविरोधायैकस्यैव लक्षणा न दोषाय। तथाच शास्त्रज्ञैरभ्युपगम्यते, कार्य्यवाक्यार्थवादिभि र्लौकिकवाक्येषु सर्वेषां पदानां लक्षणा समाश्रीयते। अपूर्व्वकार्य्ये एव लिङादे र्मुख्यवृत्तत्वात्, लिङादिभिः † क्रियाकार्य्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते। कार्य्यान्वितस्वार्थाभिधायिनाञ्चेतरेषां पदानामपूर्व्वकार्य्या-

* परत्वे—इति ख०, ग०।

† लिङ्गादिभिरिति क०, ग०। (एवं परत्र)।

न्वित एव मुख्योऽर्थ इति क्रियाकार्य्यान्वितप्रतिपादनं लाक्षणिकमेव। अतो वाक्यतात्पर्य्याविरोधाय सर्वपदानां लक्षणापि न दोषः। अत इदमेवार्थजातं प्रतिपादयन्तो वेदान्ताः प्रमाणम्॥

प्रत्यक्षादिविरोधे च शास्त्रस्य बलीयस्त्वमुक्तम्*। सति च विरोधे बलीयस्त्वं वक्तव्यं, विरोध एव न दृश्यते। निर्विशेष†सन्मात्रग्राहित्वात्प्रत्यक्षस्य। ननु च घटोऽस्ति पटोऽस्तीति नानाकारवस्तुविषयं प्रत्यक्षं कथमिव सन्मात्रग्राहीत्युच्यते, विलक्षणग्रहणाभावे सति सर्वेषां ज्ञानानामेकविषयत्वेन धारावाहिकविज्ञानवदेकव्यवहारहेतुतैव स्यात्। सत्यं, तथैवात्र विविच्यते। कथं घटोऽस्तीत्यत्रास्तित्वं तद्भेदश्च व्यवह्रियते। नच द्वयोरपि व्यवहारयोः प्रत्यक्षमूलत्वं सम्भवति, तयोर्भिन्नकालज्ञानपरत्वात्। प्रत्यक्षज्ञानस्यैकक्षणवर्त्तित्वात्, तत्र स्वरूपं ‡ भेदो वा प्रत्यक्षस्य विषय इति विवेचनीयम्। भेदग्रहणस्य स्वरूपग्रहणतत्प्रतियोगिस्मरणसव्यपेक्षत्वादेव स्वरूपविषयत्वमवश्याश्रयणीयमिति न ¶ भेदः प्रत्यक्षेण गृह्यते। अतो भ्रान्तिमूल एव भेदव्यवहारः। किञ्च, भेदो नाम कश्चित् पदार्थो न्यायविद्भिर्निरूपयितुं न शक्यते। भेदस्तावन्न वस्तुनः स्वरूपं, वस्तुस्वरूपे गृहीते स्वरूपव्यवहारवत् सर्वस्मात् भेदव्यवहारप्रसक्तेः।

* बलीयस्त्वं वक्तव्यमिति ग०।

† चिन्मात्रग्राहीति ग०। सन्मात्रब्रह्मग्राहीति ख०।

‡ स्वरूपं वेति ग०।

¶ न स भेद इति ख०, ग०।

नच वाच्यं, स्वरूपे गृह्यीतेऽपि भिन्न,—इति व्यवहारस्य प्रतियोगिसव्यपेक्षत्वात् तत्स्मरणाभावेन तदानीमेव न भेदव्यवहार इति, स्वरूपमात्रभेदवादिनो हि प्रतियोगिसव्यपेक्षां च नोत्प्रेक्षितुं क्षमाः, स्वरूपभेदयोः स्वरूपत्वाविशेषात्। यथा स्वरूपव्यवहारो न प्रतियोग्यपेक्षः, भेदव्यवहारोऽपि तथैव स्यात्। हस्तः कर इतिवत् घटो भिन्न—इति पर्य्यायत्वञ्च स्यात्। नापि धर्म्मः, धर्म्मत्वे सति तस्य स्वरूपात् भेदोऽवश्यमाश्रयणीयः। अन्यथा स्वरूपमेव स्यात्। भेदे च तस्यापि भेदः तद्धर्म्मः तस्यापीत्यनवस्था। किञ्च, जात्यादिधर्म्मविशिष्टवस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणं, भेदग्रहणे सति जात्यादिधर्म्मविशिष्टवस्तुग्रहणमित्यन्योऽन्याश्रयणम्। अतो भेदस्यापि दुर्निरूपत्वात् सन्मात्रस्यैव प्रकाशकं प्रत्यक्षम्॥

किञ्च, घटोऽस्ति पटोऽस्ति घटोऽनुभूयते पटोऽनुभूयत-इति सर्वे पदार्थाः सत्तानुभूतिघटिता एव दृश्यन्ते। अत्र सन्मात्रं सर्वासु प्रतिपत्तिष्वनुवर्त्तमानं दृश्यत इति तदेव परमार्थः। विशेषास्तु व्यावर्त्तमानतया अपरमार्थाः रज्जुसर्पादिवत्। यथा रज्जुरधिष्ठानतयाऽनुवर्त्तमाना सती परमार्था, व्यावर्त्तमानाः सर्पभूदलनाम्बुधारादयोऽपरमार्थाः। ननु च, रज्जुसर्पादौ रज्जुरियं न सर्प—इत्यादि रज्ज्वाद्यधिष्ठानयाथार्थ्य*ज्ञानेन बाधितत्वात् सर्पादेरपारमार्थ्यं न व्यावर्त्तमानत्वात्। रज्ज्वादेरपि पारमार्थ्यं नानुवर्त्तमानतया, किन्त्वबाधितत्वात्। अत्र तु अबाधितानां घटादीनां कथमपारमार्थ्यम्। उच्यते, घटादौ दृष्टा व्यावृत्तिः सा किंरूपेति विवेचनीयम्। किं घटोऽस्तीत्यत्र पटाभावः, सिद्धं तर्हि घटोऽस्ती-

* याथात्म्येति क०।

त्वनेन घटादीनां बाधितत्वम्। अतो बाधफलभूता विषयनिवृत्ति-व्यावृत्तिः*। सा व्यावर्त्तमानानामपारमार्थ्यं साधयति। रज्ज्वत् सन्मात्रमबाधितमनुवर्त्तते। तस्मात् सन्मात्रातिरेकि सर्वमपरमार्थम्†। प्रयोगश्च भवति, सन् परमार्थोऽनुवर्त्तमानत्वात् रज्जुसर्पादौ रज्ज्वादिवत्। घटादयोऽपरमार्थाः व्यावर्त्तमानत्वात् रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिवदिति॥

एवं ‡सत्यनुवर्त्तमानानुभूतिरेव परमार्था, सैव सती। ननु च सन्मात्रमनुभूतेर्विषयतया ततो भिन्नम्। नैवं, भेदो हि प्रत्यक्षाविषयत्वाद्दुर्निरूपत्वाच्च पुरस्तादेव निरस्तः। अत एव सतोऽनुभूतिविषयभावोऽपि न प्रमाणपदवीमनुसरति। तस्मात् सदनुभूतिरेव, सा च स्वतःसिद्धानुभूतित्वात्। अन्यतः सिद्धौ घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः। किञ्चानुभवान्तरापेक्षा चानुभूतेर्न शक्या कल्पयितुं, स्वसत्तयैव प्रकाशमानत्वात्। नह्यनुभूतिर्वर्त्तमाना घटादिवदप्रकाशा दृश्यते, येन परायत्तप्रकाशाभ्युपगम्येत। अथैवं ¶मनुषे, उत्पन्नायामप्यनुभूतौ विषयमात्रमवभासते घटोऽनुभूयत—इति। नहि कश्चिद्घटोऽयमिति जानंस्तदानीमेवाविषयभूतामनिदम्भावामनुभूतिमप्यनुभवति। तस्माद्घटादिप्रकाश§निष्पत्तौ चक्षुरादिकरणसन्निकर्षवदनुभूतिः सद्भाव एव

---

* व्यावृत्तिरिति ख॰ ग॰-पुस्तकयो र्न पठ्यते।

† सन्मात्रातिरेकेण सर्वमपरमार्थमिति ख॰, ग॰।

‡ सत्यनुमानानुभूतिरिति ग॰।

¶ त्वं मनुषे—इति ख॰।

§ प्रकार इति ग॰।

हेतुः। तदनन्तरमर्थगतकादाचित्कप्रकाशातिशयलिङ्गेनानुभूतिरनुमीयते। एवं तर्हि, अनुभूतेरजड़ाया अर्थवज्जड़त्वमापद्येत,—इति चेत्, किमिदमजड़त्वं नाम। न तावत् स्वसत्तायाः प्रकाशाव्यभिचारः, सुखादिष्वप्येतत्सम्भवात्। न हि कदाचिदपि सुखादयः सन्तो नोपलभ्यन्ते। अतोऽनुभूतिः स्वयमेव नानुभूयते*, अर्थान्तरं स्पृशतोऽप्यङ्गुल्यग्रस्य स्वात्मस्पर्शवदशक्यत्वादिति। तदिदमनाकलितानुभवविभवस्य स्वमतिविजृम्भितम्। अनुभूतिव्यतिरेकिणो विषयधर्मस्य प्रकाशस्य रूपादिवदनुपलब्धेः। उभयाभ्युपेतानुभूत्यैवाशेषव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशाख्यार्थधर्म†कल्पनानुपपत्तेश्च। अतो नानुभूतिरनुमीयते, नापि ज्ञानान्तरसिद्धा। अपि तु, सर्वं साधयन्त्यनुभूतिः स्वयमेव सिध्यति। प्रयोगश्च, अनुभूतिरनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्धर्मव्यवहारहेतुत्वात्, यः स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्धर्मव्यवहारहेतुः स तयोः स्वस्मिन्ननन्याधीनो दृष्टः, यथा रूपादिश्चाक्षुषत्वादौ। रूपादि हि पृथिव्यादौ स्वसम्बन्धाच्चाक्षुषत्वादि जनयन् स्वस्मिन् रूपादिसम्बन्धाधीनचाक्षुषत्वादौ। अतोऽनुभूतिरात्मनः प्रकाशमानत्वे, प्रकाशत—इति व्यवहारे च स्वयमेव हेतुः। सेयं स्वयंप्रकाशानुभूति र्नित्या च प्रागभावाद्यभावात्, तदभावस्य स्वतःसिद्धत्वादेव। नह्यनुभूतेः स्वतःसिद्धायाः प्रागभावः स्वतोऽन्यतो वावगन्तुं शक्यते। अनुभूतिः स्वाभावमवगमयन्ती सती तावन्नावगमयति, तस्याः सत्त्वे विरो-

* नानुमीयते इति ख०।

† प्रकाशाख्यधर्मेति ख०, ग०।

धादेव तदभावो नास्तीति कथं स्वाभावमवगमयति। एवमसत्यपि नावगमयति, अनुभूतिः स्वयमसती कथं स्वाभावे प्रमाणं भवेत्। नाप्यन्यतोऽवगन्तुं शक्यते, अनुभूतेरनन्यगोचरत्वात्। अस्याः प्रागभावं साधयत् प्रमाणमनुभूतिरियमिति विषयीकृत्य तदभावं साधयेत्, स्वतःसिद्धत्वेनेयमिति विषयीकारानर्हत्वात् तत्प्रागभावो नान्यतः शक्यावगमः। अतोऽस्याः प्रागभावाद्यभावादुत्पत्तिर्न शक्यते वक्तुमित्युत्पत्तिप्रति*बन्धाच्चान्येऽपि भावविकारास्तस्या न सन्ति। अनुत्पन्नेयमनुभूतिरात्मनि नानात्वमपि न सहते, व्यापकविरुद्धोपलब्धेः। न ह्यनुत्पन्नं नानाभूतं दृष्टं, भेदादीनामनुभाव्यत्वेन च रूपादेरिवानुभूतिधर्मत्वं न सम्भवति। अतोऽनुभूतेरनुभवस्वरूपत्वादेवान्योऽपि कश्चिदनुभाव्यो नास्या धर्मः, यतो निर्धूतनिखिलभेदा संवित्। अत एव नास्याः स्वरूपातिरिक्त आश्रयो ज्ञाता नाम कश्चिदस्तीति स्वप्रकाशरूपा सैवात्मा, अजड़त्वाच्च अनात्मत्वव्याप्तं जड़त्वं संविदि व्यावर्त्तमानमनात्मत्वमपि हि संविदो व्यावर्त्तयति॥

ननु चाहं जानामीति ज्ञातृता प्रतीतिसिद्धा, मैवं, सा भ्रान्तिसिद्धा रजततेव शुक्तिशकलस्य, अनुभूतेः स्वात्मनि कर्तृत्वायोगात्। अतो † मनुष्योऽहमित्यत्यन्तबहिर्भूतमनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डात्माभिमानवत् ‡ज्ञातृत्वमप्यध्यस्तम्। ज्ञातृत्वं हि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं,

---

* बन्धात्सान्य—इति ख०, ग०।

† ततो मनुष्योऽहमित्यन्तर्भूतेति ग०।

‡ ज्ञातृत्वाद्यध्यस्तमिति ख०।

तच्च विक्रियात्मकं जड़ं विकारिद्रव्याहङ्कारग्रन्थिस्थमविक्रिये साक्षिणि चिन्मात्रात्मनि कथमिव सम्भवति। दृश्याधीनसिद्धित्वादेव रूपादेरिव कर्तृत्वादे र्नात्मधर्म्मत्वं, सुषुप्तिमूर्च्छादावहंप्रत्ययाभावेऽप्यात्मानुभवदर्शनेन नात्मनोऽहंप्रत्ययगोचरत्वम्। कर्तृत्वेऽहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येव जड़त्वपराक्त्वानात्मत्वादिप्रसङ्गो दुष्परिहरः। अहंप्रत्ययगोचरात्कर्तृतया प्रसिद्धाद्देहात् *क्रियाफलस्य स्वर्गादे र्भोक्तुरात्मनोऽन्यत्वं प्रामाणिकानां प्रसिद्धमेव। तथाहमर्थात् ज्ञातुरपि विलक्षणः साक्षी प्रत्यगात्मेति प्रतिपत्तव्यम्†। एवमविक्रियानुभवस्वरूपस्यैवाभिव्यञ्जको जड़ोऽप्यहङ्कारः स्वाश्रयतया तमभिव्यनक्ति। आत्मस्थतयाभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां‡ स्वभावः, दर्पणजलखण्डादिर्हि मुखचन्द्रबिम्बगोत्वादिकमात्मस्थतयाभिव्यनक्ति, तत्कृतोऽयं जानाम्यहमिति भ्रमः। स्वप्रकाशाया अनुभूतेः कथमिव तदभिव्यङ्ग्यजड़रूपाहङ्कारेणाभिव्यङ्ग्यत्वमिति मा वोचः, रविकरनिकराभिव्यङ्ग्यकरतलस्य तदभिव्यञ्जकत्वोप¶दर्शनात्। जालकरन्ध्रनिष्क्रान्तद्युमणिकिरणानां तदभिव्यङ्ग्येनापि करतलेन स्फुटतरप्रकाशो हि दृष्टचरः। यतोऽहं जानामीति ज्ञातायमहमर्थः चिन्मात्रात्मनो न पारमार्थिको धर्म्मः, अत एव सुषुप्तिमुक्त्योर्नान्वेति, तत्र §ह्यहमुल्लेखविगमेन स्वाभाविकानुभवमात्र-

* तत्तत्क्रियेति ख०।

† वक्तव्यमिति ग०।

‡ आत्मस्थतयाभिव्यञ्जनमिति ख०।

¶ तदभिव्यञ्जकत्वदर्शनादिति ख०।

§ तत्राहमुल्लेखेति ख०।

रूपेणात्मावभासते। अत एव *सुप्तोत्थितः कदाचिन्मामप्यहं न ज्ञातवानिति परामृशति। तस्मात् परमार्थतो निरस्तसमस्तभेद-विकल्पनिर्विशेषचिन्मात्रैकरसकूटस्थनित्यसंविदेव भ्रान्त्या ज्ञातृ-ज्ञेयज्ञानरूपविविधविचित्रभेदा† विवर्त्तत—इति तन्मूलभूताविद्यानिवर्हणाय नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त—इति ॥

तदिदमौपनिषदपरमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेषविरहिणामनादिपापवासनादूषिताशेषशेमुषीकाणामनधिगतपदवाक्यस्वरूपतदर्थयाथात्म्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्ततदितिकर्त्तव्यतारूपसमीचीनन्यायमार्गाणां विकल्पासहविविधकुतर्क‡कल्ककल्पितमिति न्यायानुगृहीतवाक्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्तयाथात्म्यविद्भिरनादरणीयम्। तथाहि निर्विशेषवादिभि र्निर्विशेषवस्तुनीदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुं, सविशेषवस्तुविषयत्वात् सर्वप्रमाणानाम् ॥

यत्तु, स्वानुभवसिद्धमिति स्वगोष्ठीनिष्ठः समयः, सोऽप्यात्मसाक्षिकसविशेषादेव निरस्तः, इदमहमदर्शमिति केनचिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वात् सर्वेषामनुभवानाम्। सविशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभवः केनचिद् युक्त्याभासेन निर्विशेष—इति निष्कृष्यमाणः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषै निष्कृष्टव्य

* सुषुप्तोत्थित इति ख०।

† भेदादिर्विवर्त्तत इति, क० ख०।

‡ कल्पे ति ख०, ग०।

—इति निष्कर्ष*हेतुभूतैः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैः सविशेष एवावतिष्ठते। अतः कैश्चिद्विशेषैर्विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽन्ये विशेषा निरस्यन्त—इति न क्वचिन्निर्विशेषवस्तुसिद्धिः। धियो हि धीत्वं, स्वयंप्रकाशता च, ज्ञातु र्विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेः, स्वापमदमूर्च्छासु च सविशेष एवानुभव—इति स्वावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः॥

स्वाभ्युपगताश्च नित्यत्वादयो ह्यनेकविशेषाः सन्त्येव, ते च न वस्तुमात्रमिति शक्योपपादनाः, वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदविवाददर्शनात् स्वाभिमततद्विधाभेदैश्च स्वमतोपपादनात्, अतः प्रामाणिकविशेषै र्विशिष्टमेव वस्त्विति वक्तव्यम्। शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यं पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः। प्रकृतिप्रत्यययोगेन† हि पदत्वम्, प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्ज्जनीयम्। पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः, पदसङ्घातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन‡ निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनासामर्थ्यात् न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणम्॥

प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्य न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणभावः, सविकल्पकं जात्याद्यनेकपदार्थविशिष्टविषयत्वादेव सविशेषविषयम्। निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेव, सविकल्पके स्वस्मिन्ननुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिसन्धानहेतुत्वात्।

---

* निष्कर्षकेति क०, ग०।

† योगेनैवेति ख०।

‡ विशेषविधायित्वेनेति क०, ग०।

निर्विकल्पकं नाम केनचिद्विशेषेण वियुक्तस्य ग्रहणं, न सर्वविशेषरहितस्य, तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शनात्, अनुपपत्तेश्च केनचिद्विशेषेण इदमित्थमिति सर्वा प्रतीतिरुपजायते। त्रिकोणसास्नादिसंस्थानविशेषेण विना कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणायोगात्। अतो निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणं, द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते। तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते, द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिः, प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेयमिति द्वितीयादिग्रहणस्य सविकल्पकत्वं, सास्नादि*वस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिः न प्रथमपिण्डग्रहणे गृह्यत—इति प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वम्। न पुनः संस्थानरूपजात्यादेरग्रहणात्, संस्थानरूपजात्यादेरपि ऐन्द्रियकत्वाविशेषात्। संस्थानेन विना संस्थानिनः प्रतीत्यनुपपत्तेश्च प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि ससंस्थानमेव वस्त्वित्थमिति गृह्यते†। अतो द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु गोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टता संस्थानवत् संस्थानिवच्च सर्वदैव गृह्यत—इति तेषु सविकल्पकत्वमेव। अतः प्रत्यक्षस्य कदाचिदपि न निर्विशेषविषयत्वम्। अत एव सर्वत्र भिन्नाभिन्नत्वमपि निरस्तम्। इदमित्थमिति प्रतीताविदमित्थंभावयोरैक्यं कथमिव प्रत्येतुं शक्यते। अत्रेत्थंभावः सास्नादिसंस्थानविशेषस्तद्विशिष्टं द्रव्यमिदमंश—इत्यनयोरैक्यं प्रतीतिपराहत-

---

* सास्नादिमद्वस्त्विति क०।

† न गृह्यत—इति क०, ख०।

मेव। तथाहि, प्रथममेव वस्तु प्रतीयमानं सकलेतरव्यावृत्तमेव प्रतीयते, व्यावृत्तिश्च गोत्वादिसंस्थानविशेषविशिष्टतया इदमित्थमिति प्रतीतेः। सर्वत्र विशेषणविशेष्यभावप्रतिपत्तौ तयोरत्यन्तभेदः प्रतीत्यैव सुव्यक्तः, तत्र दण्डकुण्डलादयः पृथक्संस्थानसंस्थिताः स्वनिष्ठाश्च कदाचित् क्वचिद् द्रव्यान्तरविशेषणतयावतिष्ठन्ते, गोत्वादयस्तु द्रव्यसंस्थानतयैव पदार्थभूताः सन्तो द्रव्यविशेषणतयावस्थिताः। उभयत्र विशेषणविशेष्यभावः समानः, अत एव तयो र्भेदप्रतिपत्तिश्च। इयांस्तु विशेषः, पृथक्सिद्धि*प्रतिपत्तियोग्या दण्डादयः, गोत्वादयस्तु नियमेन तदनर्हा-इति, अतो वस्तुविरोधः प्रतीतिपराहत—इति प्रतीतिप्रकारनिरूपणादेवोच्यते, प्रतीतिप्रकारो हि इदमित्थमित्येव† सर्वसम्मतः। तदेतत् सूत्रकारेण, नैकस्मिन्नसम्भवादिति सुव्यक्तमुपपादितम्। अतः प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वेन प्रत्यक्षादिदृष्टसम्बन्धविशिष्ट‡विषयत्वादनुमानमपि सविशेषविषयमेव, प्रमाणसंख्याविवादेऽपि सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामयमेव विषय—इति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषवस्तुसिद्धिः। वस्तुगतस्वभावविशेषैस्तदेव वस्तु निर्विशेषमिति वदन् जननीवन्ध्यात्वप्रतिज्ञावत्§ स्ववाग्विरोधित्वमपि न जानाति॥

यत्तु, प्रत्यक्षं सन्मात्रग्राहित्वेन न भेदविषयं, भेदश्च विकल्पा-

---

* पृथक्स्थितिप्रतिपत्तीति ग०।

† एवमिति क०।

‡ विशिष्टत्वादनुमानमिति ख०।

§ प्रतिज्ञायामिवेति ग०।

सहत्वात् दुर्निरूप—इत्युक्तम्। तदपि जात्यादिविशिष्टस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्षविषयत्वात् जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वस्तुनः स्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वाच्च दूरोत्सारितम्। संवेदनवद्रूपादिवच्च परत्र व्यवहारविशेषहेतोः स्वस्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्वं युष्माभिरभ्युपेतं भेदस्यापि सम्भवत्येव। अत एव नानवस्थान्योन्याश्रयणञ्च। एकक्षणवर्तित्वेऽपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्नेव क्षणे वस्तुभेदरूपतत्संस्थानगोत्वादेर्गृहीतत्वात् क्षणान्तरग्राह्यं न किञ्चिदिह तिष्ठति॥

अपि च, सन्मात्रग्राहित्वे घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतिपत्तिर्विरुध्यते। यदि च, सन्मात्रातिरेकिवस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणो भेदः प्रत्यक्षेण न गृहीतः, किमित्यश्वार्थी महिषदर्शनेन निवर्तते। सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमेव विषयश्चेत्, तत्प्रतिपत्तिविषयसहचारिणः सर्वे शब्दा एकैकप्रतिपत्तिषु किमिति न स्मर्यन्ते। किञ्च, अश्वे हस्तिनि च संवेदनयोरेकविषयत्वेनोपरितनस्य गृहीतग्राहित्वात् विशेषाभावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यात्*। प्रतिसंवेदनं विशेषाभ्युपगमे प्रत्यक्षस्य विशिष्टार्थविषयत्वमेवाभ्युपगतं भवति। सर्वेषां संवेदनानामेकविषयतायामेकेनैव संवेदनेनाशेषग्रहणादन्धबधिराद्यभावश्च प्रसज्येत॥

न च, चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते। तस्य रूपरूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वात्। नापि त्वचा स्पर्शवद्वस्तुविषयत्वात्। श्रोत्रादीन्यपि न सन्मात्रविषयाणि, किन्तु शब्दरसगन्धलक्षणविशेष-

---

* वैलक्षण्याभावादिति ग०। पाठोऽयं न साधुतरः।

विषयाण्येव । अतः सन्मात्रस्य च ग्राहकं न किञ्चिदिह दृश्यते। निर्विशेषसन्मात्रस्य च प्रत्यक्षेणैव ग्रहणे तद्विषयागमस्य प्राप्तविषयत्वेनानुवादकत्वमेव स्यात्, सन्मात्रब्रह्मणः प्रमेयभावश्च*। ततो जड़त्वनाशित्वादयस्त्वयैवोक्ताः। अतो वस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणभेदविशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षम्। संस्थानातिरेकिणोऽनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोध्यस्यादर्शनात् तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेरतिरेकवादेऽपि संस्थानस्य सम्प्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिः। संस्थानं नाम स्वासाधारणरूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसन्धेयम्। जातिग्रहणेनैव भिन्न—इति व्यवहारसम्भवात् †पदार्थान्तरादर्शनादर्थान्तरवादिनाप्यभ्युपगतत्वाच्च गोत्वादिरेव भेदः। ननु च, जात्यादिरेव भेदश्चेत्, तस्मिन् गृहीते तद्व्यवहारवत्‡ भेदव्यवहारोऽपि स्यात्। सत्यं, भेदश्च व्यवह्रियत एव, गोत्वादिव्यवहारात्। गोत्वादिरेव हि सकलेतरस्य व्यावृत्तिः, गोत्वादौ गृहीते सकलेतरसजातीयबुद्धिव्यवहारयोर्निवृत्तेः। भेदग्रहणेनैव ह्यभेदनिवृत्तिः। अयमस्माद्भिन्न—इति तु व्यवहारे प्रतियोगिनिर्देशस्य तदपेक्षत्वात् प्रतियोग्यपेक्षया भिन्न—इति व्यवहार—इत्युक्तम्॥

यत् पुनः, घटादीनां विशेषाणां व्यावर्तमानत्वेनापारमार्थ्यमुक्तं, तदनालोचितबाध्यबाधकभावव्यावृत्त्यनुवृत्तिविशेषस्य

---

* प्रमेयभावश्चेदिति ख०।

† पदार्थान्तरवादिनाभ्युपगन्तव्यत्वाच्चेति ख०।

‡ व्यवहारादिति ग०।

भ्रान्ति*प्रकल्पितम् । द्वयो र्ज्ञानयोर्हि विरोधे बाध्यबाधकभावो, बाधितस्यैव व्यावृत्तिः । अत्र घटपटादिषु देशकालभेदेन विरोध एव नास्ति, यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्य सद्भावः प्रतिपन्नस्तस्मिन् देशे तस्मिन् काले तस्याभावः प्रतिपन्नश्चेत्, तत्र विरोधाद्बलवतो बाधकत्वम्, बाधितस्य च† निवृत्तिः । देशान्तरकालान्तरसम्बन्धितयानुभूतस्यान्यदेशकालयोरभावप्रतीतौ न विरोध—इति कथमत्र बाध्यबाधकभावः, अन्यत्र निवृत्तस्यान्यत्र‡ निवृत्तिर्वा कथमुच्यते । रज्जुसर्पादिषु तु तद्देशकालसम्बन्धितयैवाभावप्रतीते विरोधो बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति, देशकालान्तरदृष्टस्य देशकालान्तरव्यावर्त्तमानत्वं मिथ्यात्वव्याप्तं न दृष्टमिति न व्यावर्त्तमानत्वमात्रमपारमार्थ्ये¶ हेतुः ॥

यत्तु, अनुवर्त्तमानत्वात् सत्परमार्थ—इति तत् सिद्धमेवेति न साधनमर्हति, अतो न सन्मात्रमेव वस्तु, अनुभूतिसद्विशेषयोश्च§ विषयविषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादबाधितत्वाच्च अनुभूतिरेव सतीत्येतदपि निरस्तम् ॥

यत्तु, अनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तं, तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तदैव‖, न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति ।

---

* परिकल्पितमिति ख०, ग० ।

† तन्निवृत्तिरिति ख० ।

‡ अन्यत्र देशान्तरे निवृत्तिरिति ख० ।

¶ अपारमार्थ्यहेतुरिति ग० ।

§ अनुभूतितद्विषययोश्चेति ग० ।

‖ तथैवेति ख०, ग० ।

परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमानज्ञानविषयत्वात्, स्वानुभवस्याप्यतीतस्याज्ञासिषमिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च। अतोऽनुभूतिश्चेत् स्वतः सिद्धेति वक्तुं न शक्यते, अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽननुभूतित्वमपि * दुरुक्तम्। स्वगतातीतानुभवानां परगतातीतानुभवानाञ्चानुभाव्यत्वेनाननुभूतित्वप्रसङ्गात्। परानुभवानुमानानभ्युपगमे च शब्दार्थसम्बन्धग्रहणाभावेन समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। आचार्य्यस्य ज्ञानवत्त्वमनुभूय† तदुपसत्तिश्च क्रियते, सा च नोपपद्यते। नचान्यविषयत्वेऽननुभूतित्वम्। अनुभूतित्वं नाम वर्त्तमानदशायां स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानत्वं, स्वसत्तयैव स्वविषयसाधनत्वं वा। ते चानुभवान्तरानुभाव्यत्वेऽपि स्वानुभवसिद्धे नावगच्छत—इति‡ नानुभूतित्वमपगच्छति, घटादेस्त्वननुभूतित्वमेव तत्स्वभावविरहात् नानुभाव्यत्वात्, तथानुभूतेरननुभाव्यत्वेऽपि अननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वारः। गगनकुसुमादेरननुभाव्यस्याननुभूतित्वात्। गगनकुसुमादेरननुभूतित्वमसत्त्वप्रयुक्तं, नाननुभाव्यत्वप्रयुक्तमिति चेत्—एवं तर्हि ¶ घटादेरप्यननुभूतित्वनिबन्धनमज्ञानाविरोधित्वमेव नानुभाव्यत्वमित्यास्थीयताम्। अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽज्ञानाविरोधित्वमपि तस्या घटादेरिव प्रसज्यत—

---

* अननुभूतित्वमित्यपीति ग०।

† ज्ञानवत्त्वमनुमाय तदुत्पत्तिरिति ग०। तदुपपत्तिरिति ख०।

‡ नापगच्छत—इतीति ग०।

¶ घटादेरप्यज्ञानाविरोधित्वमेवाननुभूतित्वनिबन्धनं प्रज्ञानामनुभाव्यत्वमित्यास्थीयतामिति ख०।

इति चेत्, अननुभाव्यत्वेऽपि गगनकुसुमादेरिवाज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यत—एव । अतोऽनुभाव्यत्वेऽननुभूतित्वमित्युपहास्यम् ॥

यत्तु, संविदः स्वतःसिद्धायाः प्रागभावाद्यभावादुत्पत्तिं निरस्यते, तदन्धस्य जात्यन्धेन यष्टिः प्रदीयते । प्रागभावस्य ग्राहकाभावादभावो न शक्यते वक्तुम्, अनुभूत्यैव ग्राहणात्* । कथमनुभूतिः सती तदानीमेव स्वाभावं विरुद्धमवगमयतीति चेत्, न ह्यनुभूतिः स्वसमानकालवर्त्तिनमेव विषयीकरोतीत्यस्ति नियमः, अतीतानागतयोरविषयत्वप्रसङ्गात् । अथ मन्यसे, अनुभूतिप्रागभावादेः सिध्यतस्तत्समकालभावनियमोऽस्तीति, किं त्वया क्वचिदेवं दृष्टं येन नियमं ब्रवीषि । हन्त, तर्हि तत एव दर्शनात् प्रागभावादिः सिद्ध—इति न तदभावनिह्नवः । तत्प्रागभावञ्च तत्समकालवर्त्तिनमनुन्मत्तः को ब्रवीति । इन्द्रियजन्मनः प्रत्यक्षस्य ह्येष स्वभावनियमो, यत् स्वसमानकालवर्त्तिनः पदार्थस्य ग्राहकत्वं, न सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणानाञ्च, स्मरणानुमानागमयोगिप्रत्यक्षादिषु कालान्तरवर्त्तिनोऽपि ग्रहणदर्शनात् । अत एव च प्रमाणस्य प्रमेयाविनाभावः । न हि प्रमाणस्य स्वकालवर्त्तिनाऽविनाभावोऽर्थसम्बन्धः । अपि तु यद्देशकालादिसम्बन्धितया योऽर्थोऽवभासते तस्य तथाविधाकारमिथ्यात्वप्रत्यनीकता । अत इदमपि निरस्तं, स्मृतिर्न बाह्यविषया, नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिदर्शनादिति । अथोच्येत†, न तावत्

---

* ग्रहणादिति ख०, ग० ।

† अथोच्यत—इति ख० ।

संविप्रागभावः प्रत्यक्षावसेयः, अवर्त्तमानत्वात्। न च प्रमाणान्तरावसेयः, लिङ्गाद्यभावात्। न हि संवित्प्रागभावव्याप्तमिह लिङ्गमुपलभ्यते, नानुपलब्धिरपि* कस्यचिद्दृश्यते, न चागमस्तद्विषयो दृष्टचरः। अतस्तत्प्रागभावः प्रमाणाभावादेव न सेत्स्यतीति, यद्येवं स्वतःसिद्धत्वविभवं परित्यज्य प्रमाणाभावेऽवारूढ़श्चेत्, योग्यानुपलब्धेरवाभावः समर्थित—इत्युपशाम्यतु भवान्॥

किञ्च, प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वसत्ताकाले‡ सन्तं साधयत् तस्य न सर्वदा सत्तामवगमयत् दृश्यत—इति घटादेः पूर्व्वोत्तरकालसत्ता न प्रतीयते, तदप्रतीतिश्च संवेदनस्य कालपरिच्छिन्नतया प्रतीतेः। घटादिविषयस्यैव संवेदनं स्वयं कालानवच्छिन्नं प्रतीतं चेत्, तत्संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयत—इति नित्यः स्यात्। नित्यं चेत् संवेदनं स्वतः सिद्धं, नित्यमित्येव प्रतीयेत, नच तथा प्रतीयते। एवमनुमानादि‖संविदोऽपि कालानवच्छिन्नाः प्रतीताश्चेत्, स्वविषयानपि कालानवच्छिन्नान् प्रकाशयन्तीति ते सर्वे कालानवच्छिन्ना नित्याः स्युः, संविदनुरूपस्वरूपत्वाद्विषयाणाम्। न च निर्विषया¶ संवित् काचिदस्ति, अनुपलब्धेः। विषयप्रकाशनस्वभावतयैवोपलब्धेरेव हि संविदः स्वयंप्रकाशता

*नानुपपत्तिरिति ग०।

† प्रमाणाभावे च रूढश्चेदिति ग०।

‡ स्वसत्ताकाले साधयदिति ग०।

‖ अनुमानाधीनसंविदोऽपीति क०, ख०।

¶ निर्विषयप्रकाशता संविदिति ग०।

समर्थिता, संविदो विषयप्रकाशनसत्ता*स्वभावविरहे सति स्वयंप्रकाशत्वासिद्धेः, अनुभूतेरनुभवान्तराननुभाव्यत्वाच्च संविदः तुच्छतैव स्यात्। न च स्वापमदमूर्च्छादिषु सर्वविषयशून्या केवलैव संवित् परिस्फुरतीति वाच्यं, योग्यानुपलब्धिपराकृतत्वात्†, तास्वपि दशास्वनुभूतिरनुभूता चेत्, तस्याः प्रबोधसमयेऽनुसन्धानं स्यात्, न च तदस्ति॥

नन्वनुभूतस्य पदार्थस्य स्मरणनियमो न दृष्टचरः, अतः स्मरणाभावः कथमनुभवाभावं साधयेत्,—उच्यते। निखिलसंस्कार‡तिरस्कृतिकरदेहविगमादिप्रबलहेतुविरहेऽप्यस्मरणनियमोऽनुभवाभावमेव साधयति। न केवलमस्मरणनियमादनुभवाभावः, सुप्तोत्थितस्येयन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषमिति प्रत्यवमर्शेनैव¶ सिद्धेः। न च सत्यप्यनुभवे तदस्मरणनियमो विषयावच्छेदविरहादहङ्कारविगमाद्वेति शक्यते वक्तुम्, अर्थान्तरानुभवस्यार्थान्तराभावस्य चानुभूतार्थान्तरास्मरणहेतुत्वाभावात्, तास्वपि दशास्वहमर्थोऽनुवर्त्तत— इति च वक्ष्यते॥

ननु स्वापादिदशास्वपि सविशेषोऽनुभवोऽस्तीति पूर्व्वमुक्तं, सत्यमुक्तं§, स तु आत्मानुभवः सविषय एव स्थापयिष्यते,

---

* प्रकाशतेति ख०। प्रकाशकतेति, ग०।

† पराहतत्वादिति ख०, ग०।

‡ तिरस्कृतदेहेति ग०।

¶ प्रत्यवमर्षेणेति ग०।

§ सत्यमुक्तमित्ययमंशो गचिह्नितपुस्तके न दृश्यते।

इह तु सकलविषयविरहिणी निराश्रया च संविन्निषिध्यते। केवलैव संविदात्मानुभव—इति चेन्न, सा च साश्रयेति ह्युपपादयिष्यते। अतोऽनुभूतिः सती स्वयं स्वप्रागभावं न साधयतीति प्रागभावासिद्धिर्न शक्यते वक्तुम्। अनुभूतेरनुभाव्यत्वसम्भवोपपादनेनान्यतोऽप्यसिद्धिर्निरस्ता, तस्मान्न प्रागभावाद्यसिद्ध्या संविदोऽनुत्पत्तिरुपपत्तिमती। यदपरस्या अनुत्पत्त्या विकारान्तरनिरसनं, तदप्यनुपपन्नं प्रागभावे व्यभिचारात्, तस्य हि जन्माभावेऽपि विनाशो दृश्यते। भावेष्विति विशेषणे तर्ककुशलताविष्कृता भवति। तथा च, भवदभिमता अविद्यानुत्पन्नैव विविधविकारास्पदं तत्वज्ञानोदयादन्तवती चेति तस्यामनैकान्त्यं, तद्विकाराः सर्वे मिथ्याभूता—इति चेत्, किं भवतः परमार्थभूतोऽप्यस्ति विकारः, येनैतद्विशेषणमर्थवद्भवति, न ह्यसावभ्युपगम्यते। यदप्यनुभूति*रजड़त्वात् स्वस्मिन् विभागं न सहत—इति, तदपि नोपपद्यते। †अजड़स्यैवात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभक्तत्वादनादित्वेन चाभ्युपगताया अविद्याया आत्मनो व्यतिरेकस्यावश्याश्रयणीयत्वात्, स विभागो मिथ्यारूप—इति चेत्, जन्मप्रतिबद्धः‡ परमार्थविभागः किं क्वचित् दृष्टस्त्वया। अविद्याया आत्मनः परमार्थतो विभागाभावे हि वस्तुतो ह्यविद्यैव स्यादात्मा, अबाधितप्रतिपत्तिसिद्धदृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदोऽपि समर्थित एव, छेद्यभेदाच्छेदनभेदवत्। यदपि नास्या दृशेर्दृशिस्वरूपाया

---

* अजत्वादिति ख०, ग०।

† अजस्यैवेति ख०, ग०।

‡ प्रतिबन्ध—इति ख०, ग०।

दृश्यः कश्चिदपि धर्मोऽस्ति, दृश्यत्वादेव तेषां न दृग्धिधर्मत्वमिति च तदपि स्वाभ्युपगतः प्रमाणसिद्धै र्नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादिधर्मै-रुभयम*नैकान्तिकम्। न च ते संवेदनमात्रं स्वरूपभेदात्, स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति कस्यचिद्विषयस्य प्रकाशनं हि संवेदनम्। स्वयंप्रकाशता तु स्वसत्तयैव स्वाश्रयाय प्रकाशमानता, प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यं, सर्वकालवर्त्तमानत्वं हि नित्यत्वम्, एकत्वमेकसंख्यावच्छेद—इति, तेषां जड़त्वाद्यभावरूपतायामपि तथाभूतैरपि तैश्चैतन्य†धर्मभूतैरप्यनैकान्त्यमपरिहार्य्यम्। संविदि तु स्वरूपातिरेकेण जड़त्वादिप्रत्यनीकत्वमित्यभावरूपो भावरूपो वा धर्मो नाभ्युपेतश्चेत् तन्निषेधोक्त्या किमपि नोक्तं भवेत्॥

अपि च, संवित् सिध्यति वा न वा। सिध्यति चेत्, सधर्मता स्यात्, नो चेत्, तुच्छता गगनकुसुमादिवत्। सिद्धिरेव संविदिति चेत्, कस्य कं प्रतीति वक्तव्यम्। यदि न कस्यचित् कञ्चित् प्रति सा, तर्हि न सिद्धिः, सिद्धिर्हि पुत्रत्वमिव कस्यचित् कञ्चित् प्रति भवति। आत्मन इति चेत्, कोऽयमात्मा। ननु संविदेवेत्युक्तं, सत्यमुक्तं, दुरुक्तन्तु तत्। तथा हि, कस्यचित् पुरुषस्य किञ्चिदर्थजातं प्रति सिद्धिरूपतया तत्सम्बन्धिनी सा संवित् स्वयं कथमिवात्मभावमनुभवेत्। एतदुक्तं भवति, अनुभूतिरिति स्वाश्रयं प्रति स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुण्यापादनस्वभावो ज्ञानावगतिसंविदाद्यपरनामा सकर्मको-

* धर्मैरनैकान्तिकमिति ख०।

† चेतनानन्यधर्मभूतैरिति ख०।

ऽनुभवितुरात्मनो धर्म्मविशेषः, घटमहं जानामीममर्थमवगच्छामि, घटमहं संवेद्मीति सर्वेषामात्मसाक्षिकः प्रसिद्धः। एतत्स्वभावतया हि तस्याः स्वयंप्रकाशता भवताप्युपपादिता। अस्य सकर्म्मकस्य कर्तृधर्म्मविशेषस्य *कर्म्मत्ववत् कर्तृत्वमपि दुर्घटमिति। तथा ह्यस्य कर्त्तुः स्थिरत्वं कर्तृधर्म्मस्य संवेदनाख्यस्य सुखदुःखादेरिवोत्पत्तिस्थितिनिरोधाश्च प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते। कर्तृस्थैर्य्यन्तावत् स एवायमर्थः पूर्व्वं मयानुभूत—इति प्रत्यभिज्ञा†सिद्धम्, अहं जानाम्यहमज्ञासिषं, ज्ञातुरेव ममेदानीं ज्ञानं नष्टमिति च संविदुत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षसिद्धा—इति कुतस्तदैक्यम्। एवं क्षणभङ्गिन्याः संविद आत्मत्वाभ्युपगमे पूर्व्वेद्युर्दृष्टमिदमपरेद्युरिदमहमदर्शमिति प्रत्यभिज्ञा च न घटते। अन्येनानुभूतस्य न ह्यन्येन प्रत्यभिज्ञानसम्भवः। किञ्च, अनुभूतेरात्मत्वाभ्युपगमे तस्या नित्यत्वेऽपि प्रतिसन्धानासम्भवस्तदवस्थः, प्रतिसन्धानं हि पूर्व्वापरकालस्थायिनमनुभवितारमुपस्थापयति, नानुभूतिमात्रम्। अहमेवेदं पूर्व्वमप्यन्वभूवमिति भवतोऽनुभूतेर्न्ह्यनुभवितृत्वमिष्टम्, अनुभूतिरनुभूतिमात्रमेव, संविन्नाम काचिन्निराश्रया निर्विषया वा अत्यन्तानुपलब्धेर्न सम्भवतीत्युक्तम्। उभयाभ्युपगता संविदेव आत्मेत्युपलब्धिपराहतम्, अनुभूतिमात्रमेव परमार्थ—इति निष्कर्षहेत्वाभासाश्च निराकृताः॥

ननु, चाहं जानामीत्यस्मत्प्रत्यये योऽनिदमंशः प्रकाशैकरसश्चित्पदार्थः स आत्मा। तस्मिंस्तद्बलनिर्भासिततया युष्मदर्थ-

---

* कर्म्मभाववद्धिति ख०, ग०।

† प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धमिति ख०, ग०।

लक्षणोऽहं जानामीति सिध्यन्नहमर्थश्चिन्मात्रातिरेकी युष्मदर्थ एव, नैतदेवम्। अहं जानामीति धर्मधर्मितया प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधादेव। किञ्च,

अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्त्वं नात्मनो भवेत्।
अहं बुद्ध्या परागर्थात् प्रत्यगर्थो हि भिद्यते॥
निरस्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानन्दभाक् स्वराट्।
भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्त्तते॥
अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष—इत्यध्यवस्यति।
अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः॥
मयि नष्टेऽपि मत्तोऽन्या काचिज् ज्ञप्तिरवस्थिता।
इति तत्प्राप्तये यत्नः कस्यापि न भविष्यति॥
स्वसम्बन्धितया ह्यस्याः सत्तादि ज्ञप्तितादि च।
स्वसम्बन्ध*वियोगे तु ज्ञप्तिरेव न सिध्यति॥
छेत्तुश्छेद्यस्य चाभावे च्छेदनादेरसिद्धिवत्।
अतोऽहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यगात्मेति निश्चितम्॥
विज्ञातारमरे केन †जानात्विवेति च श्रुतिः।
एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ—इति च स्मृतिः॥
नात्मा श्रुतेरित्यारभ्य सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति।
ज्ञोऽत—एवे‡त्यतो नात्मा ज्ञप्तिमात्रमिति स्थितम्॥

अहंप्रत्ययसिद्धो ह्यस्मदर्थः, युष्मत्प्रत्ययविषयो युष्मदर्थः,

---

* स्वसम्बन्धीति ख०।

† विजानीयादिति ख०।

‡ एव ततो नात्मेति ख०।

तत्राहं जानामीति सिद्धो ज्ञाता युष्मदर्थ—इति वचनं, जननी मे बन्ध्येतिवत् व्याहतार्थञ्च। न चासौ ज्ञाताहमर्थोऽन्याधीनप्रकाशः, स्वयंप्रकाशत्वात्। चैतन्यस्वभावता हि स्वयंप्रकाशता, यः प्रकाशस्वभावः सोऽनन्याधीनप्रकाशो दीपवत्। न हि दीपादेः स्वप्रभावत्वनिर्भासितत्वेन प्रकाशित्वमन्याधीनप्रकाशत्वञ्च। किं तर्हि, दीपः प्रकाशस्वभावः स्वयमेव प्रकाशते, अन्यानपि प्रकाशयति प्रभया। एतदुक्तं भवति, यथैकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभावद्रूपेणावतिष्ठते, यद्यपि प्रभा प्रभावद्द्रव्यगुणभूता, तथापि तेजोद्रव्यमेव, न शौक्ल्यादिवत् गुणः, स्वाश्रयादन्यत्रापि वर्त्तमानत्वाद्रूपवत्त्वाच्च, शौक्ल्यादिधर्मवैधर्म्यात्प्रकाशवत्त्वाच्च तेजोद्रव्यमेव, नार्थान्तरम्। प्रकाशवत्त्वं च स्वस्वरूपस्यान्येषाञ्च प्रकाशकत्वात्, अस्यास्तु गुणत्वव्यवहारो नित्यतदाश्रयत्वतच्छेषत्वनिबन्धनः। न चाश्रयावयवा एव *विशीर्णाः प्रचरन्तः प्रभेत्युच्यन्ते, मणिद्युमणिप्रभृतीनां विनाशप्रसंगात्। दीपेऽप्यवयवविप्रतिपत्तिः कदाचिदपि न स्यात्, न हि विशरणस्वभावावयवा दीपाश्चतुरंगुलमात्रनियमेन पिण्डीभूता ऊर्द्ध्वमुद्गम्य ततः पश्चाद्युगपदेव तिर्य्यगूर्द्ध्वमधश्चैकरूपा विशीर्णाः† प्रचरन्तीति वक्तुं शक्यते। अतः सप्रभाका एव दीपाः प्रतिक्षणमुत्पन्ना विनश्यन्तीति पुष्कलकारणक्रमोपनिपातात् तद्विनाशे विनाशश्चावगम्यते। प्रभायाः स्वाश्रयसमीपे प्रकाशाधिक्यमौष्ण्याधिक्यमित्याद्युपलब्धि-

---

* विशीर्यमाणा इति क०।

† विशीर्यमाणा इति क०।

व्यवस्थाप्यम्, अग्न्यादीनामौष्ण्यादिवत्। एवमात्मा चिद्रूप एव चैतन्यगुण—इति। चिद्रूपता हि स्वयंप्रकाशता। तथा हि श्रुतयः, स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव। एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनो विज्ञानघन- एव। अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति। न विज्ञातुर्विज्ञाते- र्विपरिलोपो विद्यते। अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा। कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः। एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञा- नात्मा पुरुषः। विज्ञातारमरे केन विजानीयात्। जानात्ये- वायं पुरुषः। न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्। स उत्तमः पुरुषो नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति। तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञान- मय—इत्याद्याः। वक्ष्यति च, ज्ञोऽत एवेति। अतः स्वयंप्रकाशो- ऽयमात्मा ज्ञातैव, न प्रकाशमात्रम्। प्रकाशत्वादेव कस्यचिदेव भवेत् प्रकाशः प्रदीपादिप्रकाशवत्, तस्मान्नात्मा भवितुमर्हति संवित्। संविदनुभूतिज्ञानादिशब्दाः सम्बन्धिशब्दा—इति च शब्दार्थविदः। न हि लोकवेदयोर्जानात्यादेरकर्मकस्याकर्तृ- कस्य च प्रयोगो दृष्टचरः॥

यच्चोक्तम्, अजड़त्वात्संविदेवात्मेति। तन्नेदं *प्रष्टव्यम्, अज- ड़त्वमिति किमभिप्रेतम्। स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति चेत्, तथा सति दीपादिष्वनैकान्त्यं, संविदतिरिक्तप्रकाशधर्मानभ्युपगमे-

* द्रष्टव्यमिति ख०। पाठोऽयं संख्यावतामसाम्मुख्यमादधाति।

नासिद्धिर्विरोधश्च। अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वमपि सुखादिषु व्यभिचारान्निरस्तम्। *यद्युच्येत, सुखादिरव्यभिचरितप्रकाशोऽप्यन्यस्मै† प्रकाशमानतया घटादिरिव जड़त्वेन नात्मेति। ज्ञानं किं स्वस्मै प्रकाशते, तदपि ह्यन्यस्मै वा, अहमर्थस्य ज्ञातुरवभासते, अहं सुखीतिवत् जानाम्यहमिति। अतः स्वस्मै प्रकाशमानत्वमेवंरूपमजड़त्वं संविद्यसिद्धम्। तस्मात्स्वात्मानं प्रति स्वसत्तयैव सिध्यन्न जडोऽहमर्थ एवात्मा। ज्ञानस्यापि प्रकाशता तत्सम्बन्धायत्ता, तत्कृतमेव हि ज्ञानस्य सुखादेरिव स्वाश्रयचेतनं प्रति प्रकटत्वमितरं प्रति अप्रकटत्वञ्च। अतो न ज्ञप्तिमात्रमात्मा। अपि तु, ज्ञातैवाहमर्थः॥

अथ यदुक्तम्, अनुभूतिः परमार्थतो निर्विषया निराश्रया च सती भ्रान्त्या ज्ञातृतयावभासते रजततयेव शुक्तिः, निरधिष्ठानभ्रमानुपपत्तेरिति। तदयुक्तं, तथा सति अनुभवसामानाधिकरण्येनानुभविताहमर्थः प्रतीयेत अनुभूतिरहमिति, पुरोऽवस्थितभास्वरद्रव्याद्याकारतया रजतादिरिव। अत्र तु, पृथगवभासमानैवेयमनुभूतिरर्थान्तरमहमर्थं विशिनष्टि, दण्ड इव देवदत्तम्। तथा ह्यनुभवाम्यहमिति प्रतीतिः। तदेवमस्मदर्थमनुभूतिविशिष्टं प्रकाशयन्ननुभवाम्यहमिति प्रत्ययो दण्डमात्रे दण्डी देवदत्त—इति प्रत्ययवद्विशेषणभूतानुभूतिमात्रावलम्बनः कथमिव प्रतिज्ञायेत॥

यदप्युक्तं, स्थूलोऽहमित्यादिदेहात्माभिमानवत एव ज्ञातृत्वप्रतिभासनात् ज्ञातृत्वमपि मिथ्येति। तदयुक्तम्, आत्मतया-

* यद्युच्येतेति ख०। पाठान्तरमेतत् नान्तरमावर्जयति।

† अन्यस्मिन्निति ग०।

भिमताया* अनुभूतेरपि मिथ्यात्वं स्यात्, तद्वत एव प्रतीतेः। सकलेतरोपमर्दितत्वज्ञानाबाधितत्वेनानुभूतेर्न मिथ्यात्वमिति चेत्, हन्तैवं सति तदबाधादेव ज्ञातृत्वमपि न मिथ्या॥

यदप्युक्तम्, अविक्रियस्यात्मनो ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वं न सम्भवति, अतो ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकं जड़ं विकारास्पदाव्यक्तपरिणामाहङ्कारग्रन्थिस्थं†मिति न ज्ञातृत्वमात्मनः। अपि त्वन्तःकरणरूपस्याहङ्कारस्य। कर्तृत्वादिर्हि रूपादिवद्दृश्यधर्मः, कर्तृत्वे चाहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येव अनात्मत्वपराक्त्वजड़त्वादिप्रसङ्गस्येति। नैतदुपपद्यते, देहस्येवाचेतनत्वप्रकृतिपरिणामित्वदृश्यत्वपराक्त्व‡परार्थत्वादियोगादन्तःकरणरूपस्याहङ्कारस्य, चेतनासाधारणस्वभावत्वाच्च ज्ञातृत्वस्य। एतदुक्तं भवति, यथा देहादिर्दृश्यत्वपराक्त्वादिभिर्हेतुभिस्तत्प्रत्यनीकद्रष्टृत्वप्रत्यक्त्वादेर्विविच्यते, एवमन्तःकरणरूपाहंकारोऽपि तद्दृश्य¶त्वादेव तैरेव हेतुभिस्तस्माद्विविच्यत—इति। अतो विरोधादेव न ज्ञातृत्वमहङ्कारस्य, दृशित्ववत्। यथा, दृशित्वं तत्कर्मणो§ऽहङ्कारस्य नाभ्युपगम्यते। न च ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकं, ज्ञातृत्वं हि ज्ञानगुणाश्रयत्वं, ज्ञानं चास्य नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेन नित्यं,

---

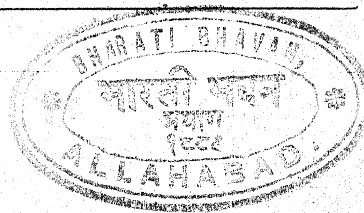
* आत्मस्यतयाभिस्थापनाया इति ख०।

† स्थितमिति ख०।

‡ पराक्त्वादिकयोगादिति ख०।

¶ तद्द्रव्यत्वादेवेति ग०।

§ तत्करणाहङ्कारस्येति ग०।

नित्यत्वं चात्मनो, नात्मा श्रुतेरित्यादिषु वक्ष्यति। ज्ञोऽत एवे-त्यत्र, ज्ञ—इति व्यपदेशेन ज्ञानगुणाश्रयत्वं च स्वाभाविकमिति वक्ष्यति। अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव मणिप्रभृतीनां प्रभाश्रयत्वमिव *ज्ञानाश्रयत्वमप्यविरुद्धमित्युक्तम्। स्वयमपरिच्छिन्नमेव ज्ञानं सङ्कोचविकाशार्हमित्युपपादयिष्यामः। अतः, क्षेत्रज्ञावस्थायां कर्मणा सङ्कुचितस्वरूपं तत्तत्कर्मानुगुणतरतमभावेन वर्त्तते, तच्चेन्द्रियद्वारेण व्यवस्थितमिममिन्द्रियद्वारज्ञानप्रसरमपेक्ष्यो-दयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्त्तते। ज्ञानप्रसरे तु कर्तृत्वमस्त्येव, तच्च न स्वाभाविकम्, अपितु कर्मकृतमित्यविक्रियस्वरूप †एवात्मा। एवंरूपाविक्रियात्मकं ज्ञातृत्वं ज्ञानस्वरूपस्यात्मन—एवेति न कदाचिदपि जड़स्याहङ्कारस्य ज्ञातृत्वसम्भवः। जड़स्वभावस्या-‡हङ्कारस्य चित्सन्निधानेन तच्छायापत्त्या तत्सम्भव—इति चेत्, केयं चिच्छायापत्तिः, किमहङ्कारच्छायापत्तिः संविदः, उत संविच्छायापत्तिरहङ्कारस्य। न तावत् संविदः, संविदि ज्ञातृत्वानभ्युपगमात्, नाप्यहङ्कारस्य, तस्य जड़स्य उक्तनीत्या ज्ञातृत्वायोगात्, द्वयोरप्यचाक्षुषत्वाच्च। न ह्यचाक्षुषाणां छाया दृष्टा। अथाग्निसम्पर्कादयःपिण्डौष्ण्यवच्चित्सम्पर्कात् ज्ञातृ-त्वोपलब्धिरिति, ¶नैतत्, संविदि वास्तवज्ञातृत्वानभ्युपगमादेव न तत्सम्पर्कादहङ्कारे ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा। अहङ्कारस्य

---

* गुणाश्रयत्वमिति ख०।

† स्वरूपेति ख०।

‡ जड़स्याप्यहङ्कारस्येति ख०।

¶ चेन्नैतदिति ख०।

त्वचेतनस्य ज्ञातृत्वासम्भवादेव सुतरां न तत्सम्पर्कात् संविदि ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा ॥

यदप्युक्तम्, उभयत्र वस्तुतो न ज्ञातृत्वमस्ति, अहङ्कारस्त्वनुभूतेरभिव्यञ्जकः स्वात्मस्थामेवानुभूतिमभिव्यनक्ति, आदर्शादिवदिति। तदयुक्तम्, आत्मनः स्वयंज्योतिषो जड़रूपाहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वायोगात्। तदुक्तम्,—

शान्ताङ्गार इवादित्यमहङ्कारो जड़ात्मकः।
स्वयंज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमदिति ॥

स्वयम्प्रकाशानुभवाधीनसिद्धयो हि सर्वे पदार्थाः, तत्र तदायत्तप्रकाशोऽचिदहङ्कारोऽनुदितानस्तमितस्वरूपप्रकाशमशेषार्थसिद्धिहेतुभूतमनुभवमभिव्यनक्तीत्यात्मविदः परिहसन्ति। किञ्च, अहङ्कारानुभवयोः स्वभावविरोधादनुभूतेरनुभूतित्वप्रसङ्गाच्च न व्यंक्तृव्यङ्ग्यभावः। तथोक्तम्,—

व्यंक्तृव्यङ्ग्यत्वमन्योन्यं न च स्यात् प्रातिकूल्यतः।
व्यङ्ग्यत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्याद्यथा घटे ॥ इति ॥

नच रविकरनिकराणां स्वाभिव्यङ्ग्यकरतलाभिव्यङ्ग्यत्ववत् संविदभिव्यङ्ग्याहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वं संविदः साधीयः, तत्रापि रविकरनिकराणां करतलाभिव्यङ्ग्यत्वाभावात् करतलप्रतिहतगतयो हि रश्मयो बहुलाः स्वयमेव स्फुटतरमुपलभ्यन्त— इति तद्बाहुल्यमात्रहेतुत्वात् करतलस्य नाभिव्यञ्जकत्वम्। किञ्च, अस्य संविद्रूपस्यात्मनोऽहङ्कार*निर्वर्त्याभिव्यक्तिः किंरूपा। न

* निवर्त्येति ख० ।

तावदुत्पत्तिः, स्वतःसिद्धतयानन्योत्पाद्यताभ्युपगमात्। नापि* तत्प्रकाशनं, तस्या अनुभवान्तराननुभाव्यत्वात्। तत एव च न तदनुभवसाधनानुग्रहः। स हि द्विधा, †ज्ञेयस्येन्द्रियसम्बन्धहेतुत्वेन वा यथा जातिनिजमुखादि‡ग्रहणे व्यक्तिदर्पणादीनां नयनादीन्द्रियसम्बन्धहेतुत्वेन, बोद्धृगतकल्मषापनयनेन वा यथा परतत्त्वावबोध¶साधनस्य शास्त्रस्य शमदमादिना§। यथोक्तम्,—

करणानामभूमित्वान्न तत्सम्बन्धहेतुतेति ॥

किञ्च, अनुभूतेरनुभाव्यत्वाभ्युपगमेऽप्यहमर्थेन न तदनुभवसाधनानुग्रहः सुवचः, स ह्यनुभाव्यानुभवोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिरसनेन भवेत्, यथा रूपादिग्रहणोत्पत्तिविरोधिसन्तमसनिरसनेन चक्षुषो दीपादिना। न चेह तथाविधं निरसनीयं सम्भाव्यते, न तावत् संविदात्मगतं तज्ज्ञानोत्पत्तिविरोधि किञ्चिदप्यहङ्कारापनेयमस्ति। अस्ति ह्यज्ञानमिति चेत् न, अज्ञानस्याहङ्कारापनोद्यत्वानभ्युपगमात्, ज्ञानमेव ह्यज्ञानस्य निवर्त्तकम्। न च संविदाश्रयत्वमज्ञानस्य सम्भवति, ज्ञानसमानाश्रयत्वात् तत्समानविषयत्वाच्च। ज्ञातृभावविषयभावविरहिते ज्ञानमात्रे साक्षिणि नाज्ञानं सम्भवितुमर्हति। यथा ज्ञानाश्रयत्वप्रसक्तिशून्यत्वेन घटादेर्नाज्ञानाश्रयत्वं, तथा ज्ञानमात्रेऽपि

* नापि चेति ख०, ग०।

† संविदा ज्ञेयस्येति ख०।

‡ सुखादेर्ग्रहण—इति ख०।

¶ बोधस्य शास्त्रस्येति ख०।

§ शमदमादीनामिति ख०।

ज्ञानाश्रयत्वाभावेन नाज्ञानाश्रयत्वं स्यात् । संविदोऽज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमेऽप्यात्मतयाभ्युपेतायास्तस्या *ज्ञानविषयत्वाभावेन, ज्ञानेन न तद्गताज्ञाननिवृत्तिः । ज्ञानं हि स्वविषय एवाज्ञानं निवर्त्तयति, यथा रज्ज्वादौ । अतो न केनापि कदाचित्संविदाश्रयमज्ञानमुच्छिद्येत† । अस्य च सदसदनिर्वचनीयस्याज्ञानस्य स्वरूपमेव दुर्निरूपमित्युपरिष्टाद्वक्ष्यते । ज्ञानप्रागभावरूपस्य चाज्ञानस्य ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वाभावेन न तन्निरसनेन तज्ज्ञान साधनानुग्रहः‡ । अतो न केनापि प्रकारेणाहङ्कारेणानुभूतेरभिव्यक्तिः ॥

न च, स्वाश्रयतयाभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः, प्रदीपादिष्वदर्शनात्, यथावस्थितपदार्थप्रतीत्यनुगुणस्वाभाव्याच्च§ ज्ञानतत्साधनयोरनुग्राहकस्य च । तच्च स्वतः प्रामाण्यं न्यायसिद्धम् । न च, दर्पणादिर्मुखादेरभिव्यञ्जकः, अपि तु, चाक्षुषतेजःप्रतिफलनरूपदोषहेतुः । तद्दोषकृतश्च तत्रान्यथावभासः, अभिव्यञ्जकस्त्वालोकादिरेव । न चेह तथाहङ्कारेण संविदि स्वप्रकाशायां तादृशदोषापादनं सम्भवति । व्यक्तेस्तु जातिराकार—इति तदाश्रयतया प्रतीतिः, न तु व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वात् । अतोऽन्तःकरणभूताहङ्कारस्थतया संविदुपलब्धेर्वस्तुतो दोषतो वा न किञ्चिदिह कारणमिति नाहङ्कारस्य ज्ञातृत्वं, तथोपलब्धिर्वा ।

---

* संज्ञानेति ख० ।

† उच्छिद्यते—इति ख०, ग० ।

‡ अतन्निरसनेन स्वतो ज्ञानसाधनानुग्रह—इति ख० ।

§ स्वभावाच्चेति ख० ।

तस्मात् स्वत एव ज्ञातृतया सिध्यन्नहमर्थ एव प्रत्यगात्मा, न ज्ञप्तिमात्रम्। अहंभावविगमे तु ज्ञप्तेरपि न प्रत्यक्त्वसिद्धिरित्युक्तम्। तमोगुणाभिभवात् *परागर्थानुभवाभावाच्च अहमर्थस्य विविक्तस्फुटप्रतिभासाभावेऽप्याप्रबोधाद†हमित्येकाकारेणात्मनः स्फुरणात्सुषुप्तावपि नाहंभावविगमः। भवदभिमताया अनुभूतेरपि तथैव प्रथेति‡ वक्तव्यम्। न हि, सुप्तोत्थितः कश्चिदहंभाववियुक्तार्थान्तरप्रत्यनीकाकारा ज्ञप्तिरहमज्ञानसाक्षितयावतिष्ठे,—इत्येवंविधां स्वापसमकालामनुभूतिं परामृशति। एवं हि‡ सुप्तोत्थितस्य परामर्शः, सुखमहमस्वाप्समिति। अनेन प्रत्यवमर्शेन¶ तदानीमप्यहमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते। न च वाच्यं, यथेदानीं सुखं भवति, तथा तदानीमस्वाप्समित्येषा प्रतिपत्तिरिति, अतद्रूपत्वात्प्रतिपत्तेः। न चाहमर्थस्यात्मनोऽस्थिरत्वेन §तदानीमहमर्थस्य सुखित्वानुसन्धानानुपपत्तिः, यतः सुषुप्तिदशायाः प्रागनुभूतं वस्तु, सुप्तोत्थितो मयेदं कृतं मयेदमनुभूतमहमेवेद‖मवोचमिति परामृशति। **एतावन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिष††मिति च परामृशतीति चेत्,—ततः किम्।

---

* प्रागर्थानुभवाच्चेति ख०।

† अवबोधादहमिति ख०।

‡ एवं सुप्तोत्थितस्येति ख०।

¶ प्रत्यवमर्शनेनेति ख०।

§ तेन तदानीमिति ग०।

‖ अहमेवमवोचमिति ग०।

** एवमेतावन्तमिति ख०।

†† अज्ञासिषमेवेतीति ख०।

न किञ्चिदिति कृत्स्नप्रतिषेध—इति चेन्न, अहमवेदिष—मिति वेदितुरहमर्थस्यानुवृत्तेः, वेद्यविषयो हि स प्रतिषेधः*, न किञ्चिदिति निषेधस्य कृत्स्नविषयत्वे भवदभिमतानुभूतिरपि प्रतिषिद्धा स्यात् । सुषुप्तिसमयेऽप्यनुसन्धीयमानमहमर्थमात्मानं ज्ञातारमहमिति परामृश्य, न किञ्चिदवेदिषमिति वेदने तस्य प्रतिषिध्यमाने, तस्मिन् काले प्रतिषिध्यमानाया वित्तेः सिद्धिमनुवर्त्तमानस्य ज्ञातुरहमर्थस्य चासिद्धिमनेनैव न किञ्चिदहमवेदिषमिति परामर्शेन साधयंस्त्वमिममर्थं देवानामिव† प्रियः साधयतु । मामप्यहं न ज्ञातवानित्यहमर्थस्यापि तदानीमननुसन्धानं प्रतीयते—इति चेत्, स्वानुभवस्ववचनयोर्विरोधमपि न जानन्ति भवन्तः । अहं मां न ज्ञातवानिति ह्यनुभववचने, मामिति किं निषिध्यते—इति चेत्, साधु पृष्टं भवता,‡ तदुच्यते । अहमर्थस्य ज्ञातुरनुवृत्तेर्न स्वरूपं निषिध्यते । अपि तु, प्रबोधसमयेऽनुसन्धीयमानस्याहमर्थस्य वर्णाश्रमादिविशिष्टता, अहं मां न ज्ञातवानित्युक्तेर्विषयो विवेचनीयः । जागरितावस्थानुसंहितजात्यादिविशिष्टोऽस्मदर्थो मामित्यंशस्य विषयः, स्वापा¶वस्थाप्रसिद्धोऽविशदस्वानुभवैकतानस्याहमर्थोऽहमित्यंशस्य विषयः । अत्र, सुप्तोऽहमीदृशोऽहमिति च मामपि न ज्ञातवानहमित्येव खल्वनुभवप्रकारः ॥

---

* वेदनविषयोऽपि संप्रति निषिद्ध—इति ग० ।

† देवानामिव साधयत्विति ख०, ग० ।

‡ त्वयेति ख० ।

¶ स्वाप्ययावस्थाप्रसिद्धाविशदेति ख० । स्वापावस्थाप्रसिद्धाविशदेति ग० ।

किञ्च, सुषुप्तावात्मा अज्ञानसाक्षित्वेनास्ते—इति हि भवदीया प्रक्रिया। साक्षित्वञ्च साक्षात् ज्ञातृत्वमेव, न ह्यजानतः साक्षित्वं, ज्ञातैव लोकवेदयोः साक्षीति व्यपदिश्यते, न ज्ञानमात्रम्। स्मरति च भगवान् पाणिनिः, साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षात् ज्ञातर्य्येव साक्षिशब्दम्*। स चायं साक्षी जानामीति प्रतीयमानोऽस्मदर्थ एवेति कुतस्तदानीमहमर्थो न प्रतीयेत। आत्मनो† स्वयमवभासमानोऽहमित्येवावभासते—इति स्वापाद्यवस्थास्वप्यात्मा प्रकाशमानोऽहमित्येवावभासते—इति सिद्धम्॥

यत्तु, मोक्षदशायामहमर्थो नानुवर्त्तते—इति, तदप्ययुक्तम्। तथा सत्यात्मनाश एवापवर्गः प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातः स्यात्। न चाहमर्थो धर्ममात्रं, येन तद्विगमेऽप्यविद्यानिवृत्ताविव स्वरूपमवतिष्ठेत, प्रत्युत स्वरूपमेवाहमर्थः‡ आत्मनः। ज्ञानन्तु तस्य धर्मः, अहं जानामि ज्ञानं मे जातमिति चाहमर्थधर्मतया ज्ञानप्रतीतेरेव। अपि च, यः परमार्थतो भ्रान्त्या वा आध्यात्मिकादिदुःखैर्दुःखितमात्मानमनुसन्धत्ते—अहं दुःखीति, सर्वमेतद्दुःखजातमपुनर्भवमपोह्य कथमहमनाकुलः स्वस्थो भवेयमित्युत्पन्नमोक्षरागः स एव तत्साधने प्रवर्त्तते। स साधनानुष्ठानेन यद्यहमेव न भविष्यामीत्यवगच्छेत्, अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावात्। ततश्चाधिकारिविरहादेव सर्वं मोक्षशास्त्रमप्रमाणं

* शब्द—इति ख०।

† आत्मनीति ख०।

‡ स्वरूपमेवाहंशब्द—इति ग०।

स्यात् । अहमुपलक्षितं प्रकाशमात्रमपवर्गे*ऽवतिष्ठते—इति चेत्, किमनेन मयि विनष्टेऽपि किमपि प्रकाशमात्रमवतिष्ठते—इति मत्वा, न हि कश्चिद्बुद्धिपूर्वमधिकारी प्रयतते। अतोऽहमर्थस्यैव ज्ञातृतया सिध्यतः प्रत्यगात्मत्वम् । स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते, स्वस्मै स्वयं प्रकाशमानत्वात्, यो यः स्वस्मै प्रकाशते, स सर्वोऽहमित्येव प्रकाशते यथा, तथावभासमानत्वेनोभयवादिसम्मतः संसार्य्यात्मा, यः पुनरहमिति न चकास्ति, नासौ स्वस्मै प्रकाशते—यथा घटादिः, स्वस्मै प्रकाशते चायं मुक्तात्मा, स तस्मादहमित्येव प्रकाशते‡। न चाहमिति प्रकाशमानत्वेन तस्याज्ञत्वसंसारित्वादिप्रसङ्गः, मोक्षविरोधादज्ञत्वाद्यहेतुत्वाच्चाहंप्रत्ययस्य । अज्ञानं नाम, स्वरूपाज्ञानमन्यथाज्ञानं विपरीतज्ञानं वा। अहमित्येवात्मनः स्वरूपमिति स्वरूपज्ञानरूपोऽहंप्रत्ययो नाज्ञत्वमापादयति, कुतः संसारित्वम्, अपि तु तद्विरोधित्वान्नाशयत्येव, ब्रह्मात्मभावापरोक्षनिर्द्धूतनिरवशेषाविद्यानामपि वामदेवादीनामहमित्येवात्मानुभवदर्शनाच्च । श्रूयते हि, तद्धैतत् पश्य§न्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेति, अहमेव च संवर्त्तामि भविष्यामीत्यादि । सकलेतराज्ञानविरोधिनः स-

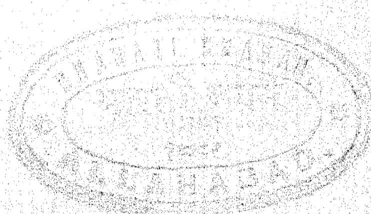
---

* अपवर्गोऽवतिष्ठते—इतीति ख०, ग० ।

† सिद्ध—इति ख० ।

‡ यो य—इत्यारभ्य प्रकाशते—इत्यन्तः सन्दर्भः, ग चिह्नितपुस्तके नोपलभ्यते ।

§ प्रपश्यन्निति ख०, ग०।

च्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः परस्य ब्रह्मणो व्यवहारोऽप्येवमेव, हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः, बहु स्यां प्रजायेय, स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति। तथा,—

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः* ॥
अहमात्मा गुडाकेश, न त्वेवाहं जातु नासम्,
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा।
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ॥
तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्।

अहं बीजप्रदः पिता, वेदाहं समतीतानीत्यादिषु। यद्यहमित्येवात्मनः स्वरूपम्, कथं तर्ह्यहंकारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतैवोपदिश्यते,—

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति।

उच्यते, स्वरूपोपदेशेषु सर्वेष्वहमित्येवोपदेशात् तथैवात्मस्वरूपा†प्रतिपत्तेश्चाहमित्येव प्रत्यगात्मनः स्वरूपम्। अव्यक्तपरिणामभेदस्याहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतोपदिश्यते। स त्वनात्मनि देहेऽहम्भावकरणहेतुत्वेनाहङ्कार—इत्युच्यते। अस्य त्वहङ्कारशब्दस्याभूततद्भावेऽर्थे च्विप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या। अयमेव त्वहङ्कार उत्कृष्टजनावमानहेतुर्गर्वापरनामा शास्त्रेषु बहुशो हेयतया प्रतिपाद्यते। तस्माद्बाधकापेताहम्बुद्धिः साक्षा-

---

* पराद्धं ग-चिह्नित पुस्तके न पठ्यते। पठ्यते तु, ख-चिह्नितपुस्तके, यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मामितीत्यधिकम्।

† स्वरूपोपपत्तेरिति ग०।

दात्मगोचरैव, शरीरगोचरा त्वहम्बुद्धिरविद्यैव। यथोक्तम् भगवता पराशरेण,—

श्रूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन* ।
अनात्मन्यात्मबुद्धिर्येति ॥

यदि ज्ञप्तिमात्रमेवात्मा, तदानात्मन्यात्माभिमाने शरीरे ज्ञप्तिमात्रप्रतिभासः स्यात्, न ज्ञातृत्वप्रतिभासः,। तस्माज्-ज्ञाताहमर्थं एवात्मा। तथोक्तम्,—

अतः प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तन्यायागमान्वयात्।
अविद्यायोगतश्चात्मा ज्ञाताहमिति भासते ॥ इति ॥

तथा च,—

देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः।
नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नः स्वतः सुखी ॥ इति ॥

अनन्यसाधनः—स्वप्रकाशः। व्यापी—अतिसूक्ष्मतया सर्वाचेतनान्तःप्रवेशस्वभावः। यदुक्तं,—दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसम्भावनया स्वकलभेदावलम्बिप्रत्यक्षस्य शास्त्रबाध्यत्वमिति। कोऽयं दोष—इति वक्तव्यं, यन्मूलतया प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिः। अनादिभेदवासनैव हि दोष—इति चेत्, भेदवासनायास्तिमिरादिवत् यथावस्थितवस्तुविपरीतज्ञानहेतुत्वं किमन्यत्र ज्ञातपूर्वम्। अनेनैव शास्त्रविरोधेन ज्ञास्यते—इति चेन्न, अन्योऽन्याश्रयणात्। शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चये सति भेदवासनाया दोषत्वनिश्चयो, †भेदवासनाया

* कुलनन्दनेति ग०।

† निर्दोषश्रुतिनिर्णये सति शास्त्रस्येति ग०।

दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चय—इति। किञ्च, यदि भेदवासनामूलत्वेन प्रत्यक्षस्य विपरीतार्थत्वं, शास्त्रमपि तन्मूलत्वेन तथैव स्यात्। अथोच्येत दोषमूलत्वेऽपि शास्त्रस्य प्रत्यक्षावगतसकलभेदनिरसनज्ञानहेतुत्वेन परत्वात्, *तत् प्रत्यक्षस्य बाधकमिति। तन्न, दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वमकिञ्चित्करम्। रज्जुसर्पज्ञान निमित्तभये सति, भ्रान्तोऽयमिति परिज्ञातेन केनचिन्नायं सर्पो मा भैषीरित्युक्तेऽपि भयानिवृत्तिदर्शनात्। शास्त्रस्य च दोषमूलत्वं श्रवणवेलायामेव ज्ञातं, श्रवणावगतनिखिलभेदोपमर्दिब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाभ्यासरूपत्वान्मननादेः। अपिचेदं †शास्त्रमसम्भाव्यमानदोषम्, प्रत्यक्षन्तु सम्भाव्यमानदोषमिति केनावगतं त्वया। न तावत् स्वतःसिद्धा निर्धूतनिखिल‡विशेषानुभूतिरिममर्थमवगमयति, तस्याः सर्वविषयविरक्तत्वात्, शास्त्रपक्षपातविरहाच्च। नाप्यैन्द्रियकं प्रत्यक्षं दोषमूलत्वेन विपरीतार्थत्वात्। तन्मूलत्वादेव नान्यान्यपि प्रमाणानि। अतः, स्वपक्षसाधनप्रमाणानभ्युपगमान्न स्वाभिमतार्थसिद्धिः॥

ननु, व्यावहारिकप्रमाणप्रमेयव्यवहारोऽस्माकमप्यस्त्येव। कोऽयं व्यावहारिको नाम। आपातप्रतीतिसिद्धो युक्तिभिर्निरूपितो न तथावस्थित—इति चेत्, किन्तेन प्रयोजनम्। प्रमाणतया प्रतिपन्नेऽपि यौक्तिकबाधादेव प्रमाणकार्य्याभावात्।

---

* तदिति ख-ग-पुस्तकयोर्न दृश्यते।

† इदं शास्त्रमेतच्चासम्भाव्यमानेति ख०, ग०।

‡ भेदविशेषेति ग०।

अथोच्येत, शास्त्रप्रत्यक्षयोर्द्वयोरप्यविद्यामूलत्वेऽपि प्रत्यक्ष*-विषयस्य शास्त्रेण बाधो दृश्यते† । शास्त्रविषयस्य सद्द्वितीयस्य ब्रह्मणः पश्चात्तनबाधादर्शनेन निर्विशेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव परमार्थ—इति । तदयुक्तम्, अबाधितस्यापि दोषमूलस्यापारमार्थ्यनिश्चयात् । एतदुक्तं भवति, यथा सकलेतरकाचादि-दोषरहितपुरुषान्तरागोचरगिरिगुहासु वसतस्तैमिरिकजनस्याज्ञातस्वतिमिरस्य सर्वस्य तिमिरदोषाविशेषेण द्विचन्द्रज्ञानमविशिष्टं जायते, तत्र न बाधकप्रत्ययोऽस्तीति न तन्मिथ्या न भवतीति तद्विषयभूतचन्द्रद्वित्वमपि मिथ्यैव, दोषो ह्ययथार्थ‡ज्ञानहेतुः । तथा ब्रह्मज्ञानमविद्यामूलत्वेन बाधकज्ञानरहितमपि स्वविषयेण ब्रह्मणा सह मिथ्यैवेति । भवन्ति चात्र प्रयोगाः, विवादाध्यासितं ब्रह्म मिथ्या, अविद्यावदुत्पन्नज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवत् । ब्रह्म मिथ्या, मिथ्याज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवत् । ब्रह्म मिथ्या, असत्यहेतुजन्यज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवदेव ॥

न च वाच्यं, स्वाप्नस्य हस्त्यादिज्ञानस्यासत्यस्य परमार्थशुभाशुभप्रतिपत्तिहेतुभाववदविद्यामूलत्वेनासत्यस्यापि शास्त्रस्य परमार्थभूतब्रह्मविषयप्रतिपत्तिहेतुभावो न विरुद्ध—इति, स्वाप्नज्ञानस्यासत्यत्वाभावात् । तत्र हि, विषयाणामेव मिथ्यात्वं,

---

* प्रत्यक्षमूलस्य विषयस्येति ग० ।

† दृश्येत—इति ख० ।

‡ अपारमार्थ्यज्ञानहेतुरिति ग० ।

तेषामेव हि बाधो दृश्यते, न ज्ञानस्य। न हि, मया स्वप्नवेलायामनुभूतं ज्ञानमिह न विद्यत—इति कस्यचिदपि प्रत्ययो जायते। दर्शनन्तु विद्यते, अर्था न सन्तीति बाधकप्रत्ययः। मायाविनो मन्त्रौषधादिप्रभवं मायामयं ज्ञानं सत्यमेव प्रीतिभयस्य च हेतुः, तत्रापि ज्ञानस्याबाधितत्वात्। विषयेन्द्रियादिदोषजन्यं रज्ज्वादौ सर्पादिविज्ञानं सत्यमेव भयादिहेतुः। सत्यैवा*दष्टेऽपि स्वात्मनि सर्पसन्निधानात् †दष्टबुद्धिः, सत्यैव शङ्काविष‡बुद्धिर्मरणहेतुभूता। वस्तुभूत एव जलादौ मुखादिप्रतिभासो वस्तुभूतमुखगतविशेषनिश्चयहेतुः। एतेषां संवेदनानामुत्पत्तिमत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्च सत्यत्वमवसीयते। हस्त्यादीनामभावे कथं तद्बुद्धयः सत्या भवन्तीति चेत्—न, एतद्बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमात्। अर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव ह्यालम्बनत्वेऽपेक्षितं, प्रतिभासमानता चास्त्येव, दोषवशात् स तु बाधितोऽसत्य—इत्यवसीयते, अबाधिता हि बुद्धिः सत्यैवेत्युक्तम्। रेखया वर्णप्रतिपत्तावपि नासत्यात् सत्यबुद्धिः, रेखायाः सत्यत्वात्। ननु वर्णात्मना प्रतिपन्ना रेखा वर्णबुद्धिहेतुः, वर्णात्मता त्वसत्या। नैवं, वर्णात्मताया असत्याया उपायत्वायोगात्। असतो निरुपाख्यस्य ह्युपायत्वं न दृष्टमनुपपन्नञ्च। अथ तस्यां वर्णबुद्धेरुपायत्वम्, एवं तर्ह्यसत्यात्सत्यबुद्धिर्न स्यात्, बुद्धेः सत्यत्वादेवोपायोपेययोरैक्यप्रसङ्गश्च। उभयोर्वर्ण-

---

* अदष्टेऽपीति क०, ख०।

† दष्टबुद्धिरिति क०, ख०।

‡ विषयबुद्धिरिति ख०, ग०।

बुद्धित्वाविशेषात् रेखाया अविद्यमानवर्णात्मना उपायत्वे चैकस्यामेव रेखायामविद्यमानसर्ववर्णात्मकत्वस्य सुलभत्वादेकरेखादर्शनात् सर्ववर्णप्रतिपत्तिः स्यात्। अथ पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसङ्केतवत् *चक्षुर्ग्राह्यरेखाविशेषे श्रोत्रग्राह्यवर्णविशेषसङ्केतवशात् रेखाविशेषो वर्णविशेषबुद्धिहेतुरिति, हन्त तर्हि सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिः, रेखायाः सङ्केतस्य च सत्यत्वात्। रेखागवयादपि सत्यगवयबुद्धिः सादृश्यनिबन्धना, सादृश्यञ्च सत्यमेव। न चैकरूपस्य शब्दस्य नादविशेषेणार्थविशेषभेदबुद्धिहेतुत्वेऽप्यसत्यात् सत्य†प्रतिपत्तिः, नानानादाभिव्यक्तस्यैकस्यैव शब्दस्य तत्तन्नादाभिव्यङ्ग्यस्वरूपेणार्थविशेषैः‡ सह सम्बन्धग्रहणवशादर्थभेदबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात्, शब्दस्यैकरूपत्वमपि न साधीयः, गकारादेर्बोधकस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन शब्दत्वात्। अतोऽसत्याच्छास्त्रात् सत्यब्रह्मविषयप्रतिपत्तिर्दुरुपपादा॥

ननु, न शास्त्रस्य गगनकुसुमवदसत्यत्वम्, प्रागद्वैतज्ञानात् सद्बुद्धिबोध्यत्वात्। उत्पन्ने तत्त्वज्ञाने ह्यसत्यत्वं शास्त्रस्य, न तदा शास्त्रं निरस्तनिखिलभेदचिन्मात्रब्रह्मज्ञानोपायः। यदोपायस्तदाऽस्त्येव शास्त्रम्, अस्तीति बुद्धिः। नैवम्, असति शास्त्रे, अस्ति शास्त्रमिति बुद्धेर्मिथ्यात्वात्। ततः किमिदं, ततो मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यात्वम्। यथा, धूमबुद्ध्या गृहीतवाष्पजन्याग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन

---

* चक्षुषा ग्राह्येति ख०, ग० ।

† सत्यबुद्धिप्रतिपत्तिरिति ख०, ग०, ।

‡ अर्थविशेषेण सम्बन्धग्रहणेति ख० ।

तद्विषयस्याग्नेरपि मिथ्यात्वम्। पश्चात्तनबाधादर्शनं चासिद्धं, शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्येन तस्यापि बाधदर्शनात्। तच्च भ्रान्तिमूलमिति चेत्, एतदपि भ्रान्तिमूलमिति त्वयैवोक्तम्। पाश्चात्य*बाधादर्शनन्तु तस्यैवेत्यलमप्रतिष्ठितकुतर्कपरिहसनेन ॥

यदुक्तं, वेदान्तवाक्यानि निर्विशेषज्ञानैकरसवस्तुमात्रप्रतिपादनपराणि, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्येवमादीनीति। तदयुक्तम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनमुखेन सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं, जगन्निमित्तत्वं, सर्वज्ञता, सर्वशक्तियोगः, सत्यसंकल्पत्वं, सर्वान्तरत्वं† सर्वाधारता, सर्वनियमनमित्याद्यनेककल्याणगुणविशिष्टतां कृत्स्नस्य जगतस्तदात्मकताञ्च प्रतिपाद्य, एवम्भूतब्रह्मात्मकस्त्वमसीति श्वेतकेतुं प्रत्युपदेशाय प्रवृत्तत्वात् प्रकरणस्य। प्रपञ्चितश्चायमर्थो वेदार्थ‡संग्रहे। अत्राप्यारम्भणाधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यामः। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत—इत्यत्रापि प्राकृतान् हेयगुणान् प्रतिषिध्य, नित्यत्वविभुत्वसूक्ष्मत्वसर्वगतत्वाव्ययत्वभूतयोनित्वसर्वज्ञत्वादिकल्याणगुण§गणयोगः परस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितः। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्रापि सामानाधिकरण्यस्यानेकविशेषणविशिष्टैकार्थाभिधानव्युत्पत्त्या न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः। प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकर-

---

* पश्चाद्बाधेति ख०।

† सर्वान्तरात्मत्वमिति ख०।

‡ वेदान्तसंग्रह—इति ग०।

§ गुण-योग इति ख०।

च्यम् । तत्र सत्यज्ञानादिपदमुख्यार्थैर्गुणैस्तत्तद्गुणविरोध्याकार-प्रत्यनीकाकारैर्वा एकस्मिन्नेवार्थे पदानां प्रवृत्तौ, निमित्तभेदोऽवश्यमाश्रयणीयः। इयांस्तु विशेषः, एकस्मिन् पक्षे पदानां मुख्यार्थता, अपरस्मिंश्च तेषां लक्षणा। न चाज्ञानादीनां प्रत्यनीकता वस्तुस्वरूपमेव, एकेनैव पदेन स्वरूपं प्रतिपन्नमिति पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यात्। तथा सति, सामानाधिकरण्यासिद्धिश्च, एकस्मिन् वस्तुनि वर्त्तमानानां पदानां निमित्तभेदानाश्रयणात्। न चैकस्यैवार्थस्य विशेषणभेदेन विशिष्टताभेदादनेकार्थत्वं पदानां सामानाधिकरण्यविरोधि, एकस्यैव वस्तुनोऽनेकविशेषणविशिष्टताप्रतिपादनपरत्वात् सामानाधिकरण्यस्य। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति शाब्दिकाः॥

यदुक्तम्, एकमेवाद्वितीयमित्यत्र *अद्वितीयपदं गुणतोऽपि †सद्वितीयतां न सहते। अतः सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्यानामद्वितीयवस्तुप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगमनीयम्। कारणतयोपलक्षितस्य तस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदमुच्यते,—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। अतो हि लिलक्षयिषितं ब्रह्म निर्गुणमेव। अन्यथा, निर्गुणं निरञ्जनमित्यादिभिर्विरोधश्चेति। ‡तदनुपपन्नं, जगदुपादानस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्ताधिष्ठानान्तरनिवारणेन विचित्रशक्तियोगप्रतिपादनपरत्वाद-

---

* अत्राप्यद्वितीयमिति ख०, ग०।

† सजातीयतामिति ग०।

‡ तदनुपयुक्तमिति ख०।

द्वितीयपदस्य, तथैव विचित्रशक्तियोगमेवावगमयति, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजतेत्यादि। अविशेषेणाद्वितीयमित्युक्ते निमित्तान्तरमात्रनिषेधः कथं ज्ञायत—इति चेत्, सिसृक्षोर्ब्रह्मण उपादानकारणत्वं, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवेति प्रतिपादितं। कार्य्योत्पत्तिस्वाभाव्येन बुद्धिस्थं निमित्तान्तरमिति, तदेवाद्वितीयपदेन निषिध्यत—इत्यवगम्यते। सर्वनिषेधे हि स्वाभ्युपगताः सिषाधयिषिता नित्यत्वादयश्च निषिद्धाः स्युः। सर्वशाखाप्रत्ययन्याय*श्चात्रभवतो विपरीतफलः, सर्वशाखासु कारणान्वयिनां सर्वज्ञत्वादीनां गुणानामत्रोपसंहारहेतुत्वात्। अतः कारणवाक्यस्वभावादपि, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनेन सविशेषमेव प्रतिपाद्यत—इति विज्ञायते। न च, निर्गुणवाक्यविरोधः, प्राकृतहेयगुणविषयत्वात्तेषां निर्गुणं निरञ्जनं निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादीनाम्। ज्ञानमात्रस्वरूपवादिन्योऽपि श्रुतयो ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपतामभिदधति। न तावता† निर्विशेषज्ञानमात्रमेव तत्त्वं, ज्ञातुरेव ज्ञानस्वरूपत्वात्, ज्ञानस्वरूपस्यैव तस्य ज्ञानाश्रयत्वं मणिद्युमणिप्रदीपादिवदित्युक्तमेव। ज्ञातृत्वमेव हि सर्वाः श्रुतयो वदन्ति। यः सर्वज्ञः सर्ववित्, तदैक्षत, सेयं देवतैक्षत, स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति।

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान्।

---

* प्रत्ययस्येति ख०, ग०।

† न तावदिति क०, ख०।

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ ।
तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
तं दैवतानां परमञ्च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्तात्
विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥
न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते,
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो* विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः, सत्यकामः सत्यसङ्कल्प—इत्याद्याः श्रुतयो ज्ञातृत्वप्रमुखान् कल्याणगुणान् ज्ञानस्वरूपस्यैव ब्रह्मणः स्वाभाविकान् वदन्ति, समस्तहेयगुणरहितताञ्च। निर्गुणवाक्यानां सगुणवाक्यानाञ्च विषयमपहतपाप्मेत्याद्यपिपास—इत्यन्तेन हेयगुणान् प्रतिषिध्य, सत्यकामः सत्यसङ्कल्प—इति ब्रह्मणः कल्याणगुणान् विदधतीयं श्रुतिरेव विविनक्तीति† सगुणनिर्गुणवाक्ययोर्विरोधाभावादन्यतरस्य मिथ्याविषयताश्रयणमपि नाशङ्कनीयम्। भीषास्माद्वातः पवत—इत्यादिना ब्रह्मगुणानारभ्य, ते ये शतमित्यनुक्रमेण चेतज्ञानन्दातिशयमुक्त्वा, यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति ब्रह्मणः कल्याणगुणानन्त्यमत्यादरेण वदतीयं श्रुतिः। सोऽश्नुते सर्वान्

* विरज-इति ग०।

† व्यनक्तीति क०।

कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ब्रह्मवेदनफलमवगमयद्वाक्यं परस्य विपश्चितो ब्रह्मणो गुणानन्त्यं ब्रवीति। विपश्चिता ब्रह्मणा सह सर्वान् कामान् अश्नुते, काम्यन्त—इति कामाः कल्याणगुणाः, ब्रह्मणा सह तद्गुणान् सर्वान् अश्नुत—इत्यर्थः। दहरविद्यायां, तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमितिवद्गुणप्राधान्यं वक्तुं सह शब्दः। फलोपासनयोः प्रकारैक्यं, यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुत्यैव सिद्धम्। यस्यामतं तस्य मतम्, अविज्ञातं विजानतामिति ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वमुक्तमिति चेत्, ब्रह्मविदाप्नोति परं, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति ज्ञानान्मोक्षोपदेशो न स्यात्।

असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत्।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः॥

इति ब्रह्मविषयज्ञानासद्भावसद्भावाभ्यामात्मनाशमात्मसत्ताञ्च वदति। अतो ब्रह्मविषयवेदनमेवापवर्गाय सर्वाः श्रुतयो विदधति। ज्ञानञ्चोपासनात्मकम्, उपास्यञ्च ब्रह्म सगुणमित्युक्तम्। यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेति ब्रह्मणोऽनन्तस्यापरिमितगुणस्य वाङ्मनसयोरेतावदिति परिच्छेदायोग्यत्वश्रवणेन ब्रह्मैतावदिति ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्माविज्ञातममतमित्युक्तम्, अपरिच्छिन्नत्वात् ब्रह्मणः। अन्यथा, यस्यामतं तस्य मतं, विज्ञातमविजानतामिति ब्रह्मणो मतत्वविज्ञातत्ववचनं तत्रैव विरुध्यते॥

यत्तु, न दृष्टेर्द्रष्टारं न मतेर्मन्तारमिति श्रुतिः, दृष्टेर्मतेर्व्यतिरिक्तं द्रष्टारं मन्तारं च प्रतिषेधतीति, तदागन्तुकचैतन्य-

गुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्वरूपतां कुतर्कसिद्धां मत्वा, न तथात्मानं पश्येः न मन्वीथाः, अपि तु द्रष्टारं मन्तारमप्यात्मानं दृष्टिमति रूपमेव पश्येरित्यभिदधातीति परिहृतम्। अथ वा, दृष्टेर्द्रष्टारं मतेर्मन्तारं जीवात्मानं प्रतिषिध्य, सर्वभूतान्तरात्मानं परमात्मानमेवोपास्स्वेति वाक्यार्थः। अन्यथा, विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ज्ञातृत्वश्रुतिविरोधश्च॥

आनन्दो ब्रह्मेत्यानन्दमात्रमेव ब्रह्मस्वरूपं प्रतीयत—इति यदुक्तं, तज्ज्ञानाश्रयस्य ब्रह्मणो ज्ञानं स्वरूपमिति परिहृतम्*। ज्ञानमेव ह्यनुकूलमानन्द—इत्युच्यते, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यानन्दस्वरूपमेव विज्ञानं ब्रह्मेत्यर्थः। अत एव† भवतामेकरसता, अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वमपि श्रुतिशतसमधिगतमित्युक्तम्। तद्वदेव, स एको ब्रह्मण आनन्दः, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिव्यतिरेकनिर्देशाच्च नानन्दमात्रं ब्रह्म, अपित्वानन्दि, ज्ञातृत्वमेव ह्यानन्दित्वम्॥

यदिदमुक्तं, यत्र हि द्वैतमिव भवति, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदिति भेदनिषेधो बहुधा दृश्यत—इति। तत् कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्य्यतया तदन्तर्यामिक‡तया च तदात्मकत्वेनैक्यात् तत्प्रत्यनीकनानात्वं प्रतिषिध्यते। न पुनर्बह्व

* अपहृतमिति ग०।

† अत—इति ख०।

‡ अन्तर्यामितयेति ख०, म०।

स्यां प्रजायेयेति बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं प्रतिषिध्यत—इति परिहृतम्। नानात्वनिषेधादियमपरमार्थविषयेति चेत्—न, प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानवगतनानात्वं दुरारोहं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य, तदेव बाध्यत—इत्युपहास्यमिदम्। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवतीति ब्रह्मणि नानात्वं पश्यतो भयप्राप्तिरिति यदुक्तं, तदसत्। सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति* शान्त उपासीतेति तन्नानात्वानुसन्धानस्य शान्तिहेतुत्वोपदेशात्। तथा हि, सर्वस्य जगतस्तदुत्पत्तिस्थितिलयकर्मतया तदात्मकत्वानुसन्धानेनात्र शान्तिर्विधीयते। अतो यथावस्थितदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभेदभिन्नं जगत् ब्रह्मात्मकमित्यनुसन्धानस्य शान्तिहेतुतया अभयप्राप्तिहेतुत्वेन न भयहेतुत्वप्रसङ्गः। एवं तर्हि, अथ तस्य भयं भवतीति किमुच्यते, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवतीत्यभयप्राप्तिहेतुत्वेन ब्रह्मणि या प्रतिष्ठाभिहिता, तस्या विच्छेदे भयं भवतीति। यथोक्तं महर्षिभिः,—

यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते।
सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया॥

इत्यादि। ब्रह्मणि प्रतिष्ठाया अन्तरमवकाशो विच्छेद एव॥

यदुक्तं, न स्थानतोऽपीति सर्वविशेषरहितं ब्रह्मेति वक्ष्यतीति। तन्न, सविशेषं ब्रह्मेत्येव हि तत्र वक्ष्यति। मायामात्रं

---

* तज्जवानीति ख०, म०

त्विति च स्वाप्नानामप्यर्थानां जागरितावस्थानुभूतपदार्थ-वैधर्म्येण मायामात्रत्वमुच्यत—इति पारमार्थिकत्वमेव वक्ष्यति। स्मृतिपुराणयोरपि निर्विशेषज्ञानमात्रमेव परमार्थोऽन्यदपार-मार्थिकमिति प्रतीयत—इति यदभिहितं, तदसत्।

यो मामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वरम्।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहन्तेष्ववस्थितः॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्॥
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः।
अहङ्कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः॥
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥

स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्
गुणादिदोषांश्च मुने *व्यतीतः।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा
तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले॥
समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ
स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः।

---

* पुनर्व्यतीत इति ख०।

इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः
संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥
तेजोबलैश्वर्यमहावबोध-
स्ववीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र
क्लेशादयः सन्ति परावरेशे ॥
स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो
व्यक्तस्वरूपो*ऽप्रकटस्वरूपः ।
सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता
समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥
संज्ञायते येन तदस्तदोषं
शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
संदृश्यते वाप्यथ गम्यते वा
तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥

शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्द्यते ।
मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥
सम्भर्त्तेति तथा भर्त्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥
वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।

* प्रकटेति ख० ग० ।

† सर्वकर्त्तेति ख० ।

स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥
एवमेष महाशब्दो मैत्रेय भगवानिति ।
परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽयं नोपचारेण *अन्यत्र ह्युपचारतः ॥
समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥
समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।
देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति† स्वलीलया ॥
जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका ॥
एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमव्ययम् ।
समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥
परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ।
रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥
अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः ।
वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥
सर्वत्रासौ समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै यतः ।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥

---

* ह्यन्यत्रेति ख० ।

† चेष्टावत्तीति ख० ।

*तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम्।
एकस्वरूपञ्च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम्॥
तदेव सर्वमेवैतद्व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत्।
तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम्॥
प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी।
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि॥
परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः।
विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते॥
द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्त्तञ्चामूर्त्तमेव च।
क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेष्ववस्थिते।
अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत्॥
एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा।
अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसन्ततान्॥
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता।
सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्त्तते॥
प्रधानञ्च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया।
विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृतौ संश्रयधर्मिणौ॥
तयोः सैव पृथग्भावकारणं संश्रयस्य च।

---

* सद्ब्रह्मेति ख०, स ब्रह्मेति ग०।

यथा सक्तो जले वातो बिभर्ति कणिकाशतम्।
शक्तिः सापि तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मनः ॥
तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम्।
आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥

इत्यादिना परं ब्रह्म स्वभावत एव निरस्तनिखिलदोषगन्धं समस्तकल्याणगुणात्मकं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलं प्रतिपाद्य, कृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनः सर्वावस्थावस्थितस्य पारमार्थिकस्यैव परस्य ब्रह्मणः शरीरतया रूपत्वं शरीररूप*तन्वंशशक्तिविभूत्यादिशब्दैस्तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्येन चाभिधाय, तद्विभूतिभूतस्य चिद्वस्तुनः स्वरूपेणावस्थितिमचिन्मिश्रतया क्षेत्रज्ञरूपेणावस्थितिं चोक्ता, क्षेत्रज्ञावस्थायां पुण्यपापात्मककर्मरूपाविद्यावेष्टितत्वेन स्वाभाविकज्ञानरूपत्वाननुसन्धानमचिद्रूपार्थाकारतयानुसन्धानञ्च प्रतिपादितमिति परं ब्रह्म सविशेषं, तद्विभूतिभूतं जगदपि पारमार्थिकमेवेति ज्ञायते ॥ प्रत्यस्तमितभेदमित्यत्र, देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषसंसृष्टस्याप्यात्मनः स्वरूपं तद्गतभेदरहितत्वेन तद्भेदवाचिदेवादिशब्दागोचरं ज्ञानसत्तैकलक्षणं स्वसंवेद्यं योगयुङ्मनसो न †गोचरमित्युच्यत—इत्यनेन न प्रपञ्चापलापः। कथमिदमवगम्यत—इति चेत्, तदुच्यते, अस्मिन् प्रकरणे संसारैकभेषजतया योगमभिधाय, योगावयवान् प्रत्या-

---

* रूपशक्तीति ग०।

† अगोचरमिति ग०।

द्वारपर्य्यन्तांश्चोक्त्वा* धारणासिद्ध्यर्थं शुभाश्रयं वक्तुं, परस्य ब्रह्मणो विष्णोः शक्तिशब्दाभिधेयं रूपद्वयं मूर्त्तामूर्त्तविभागेन प्रतिपाद्य, तृतीयशक्तिरूपकर्माख्याविद्यावेष्टितमचिद्विशिष्टं क्षेत्रज्ञं मूर्त्ताख्यविभागं भावनात्रयान्वयादशुभमित्युक्त्वा, द्वितीयस्य कर्माख्याविद्याविरहिणोऽचिद्वियुक्तस्य ज्ञानैकाकारस्यामूर्त्ताख्यविभागस्य निष्पन्नयोगिध्येयतया योगयुञ्जनस्योऽनालम्बनतया स्वतः शुद्धिविरहाच्च शुभाश्रयत्वं प्रतिषिध्य, परशक्तिरूपमिदममूर्त्तमपरशक्तिरूपं क्षेत्रज्ञाख्यं मूर्त्तञ्च, परशक्तिरूपस्यात्मनः क्षेत्रज्ञतापत्तिहेतुभूततृतीयशक्त्याख्यकर्मरूपाविद्या चेत्येतच्छक्तित्रयाश्रयं भगवदसाधारणम्, आदित्यवर्णमित्यादिवेदान्तसिद्धं मूर्त्तं रूपं शुभाश्रय—इत्युक्तम्। अत्र परिशुद्धात्मस्वरूपस्य शुभाश्रयतानर्हतां वक्तुं प्रत्यस्तमितभेदं यदित्याद्युच्यते। तथाहि,—

न तद्योगयुजा शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं परं पदम्॥
समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः।
तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत्॥ ‡इति॥

तथा चतुर्मुखसनकादीनां जगदन्तरवर्त्तिनामविद्यावेष्टि-

---

* अभिधायेति ख०।

† कर्मभावना जनकादीनां, ब्रह्मभावना सनकादीनाम्, उभयभावना चतुर्मुखस्य चेतिभावनेति ख-चिह्नितपुस्तके पद्यते। अनुमीयते खल्वेतत् टिप्पणस्थानीयमपि लिपिकरप्रमादात् मूले सन्निवेशितमिति।

‡ इति च वदतीति ख०, ग०।

त्वेन शुभाश्रयानर्हतामुक्त्वा, बद्धानामेव पश्चाद्योगिनोद्भूतबोधानां स्वस्वरूपमापन्नानाञ्च* स्वतः †शुद्धिविरहात् भगवता शौनकेन शुभाश्रयता निषिद्धा ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः ।
प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः ॥
यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः ।
अविद्यान्तर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः ॥
पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्यानेनैवोपकारकाः ।
नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ॥
तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेव बोधवत् ।

इत्यादिना परस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपं स्वासाधारणमेव शुभाश्रय—इत्युक्तम्। अतोऽत्र न भेदापलापः प्रतीयते ॥

ज्ञानस्वरूपमित्यत्रापि, ज्ञानव्यतिरिक्तार्थजातस्य कृत्स्नस्य न मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते। ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो देवमनुष्याद्यर्थाकारेणावभासो भ्रान्तिरित्येतावन्मात्रवचनात्। न हि शुक्तिकाया मिथ्यारजतयावभासो भ्रान्तिरित्युक्ते, जगति कृत्स्नं रजतजातं मिथ्या भवति। जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतीतिर्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपस्यार्थाकारता भ्रान्तिरित्युक्ते सति, अर्थजातस्य कृत्स्नस्य मिथ्यात्वमुक्तं स्यादिति चेत्, तदसत् ‡। अस्मिन् शास्त्रे परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्निरस्ताज्ञानादिनिखिल-

---

* आम्नानाद्वेति ख०।

† सिद्धिविरहादिति ग०।

‡ चेत्, नेति ख०।

दोषगन्धस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्य महाविभूतेः प्रतिपन्नतया, तस्य भ्रान्तिदर्शनासम्भवात्। सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतिपादनञ्च बाधासहमविरुद्धं चेत्येतदनन्तरमेवोपपादयिष्यते। अतोऽयमपि श्लोको नार्थस्वरूपस्य बाधकः। तथाहि,—यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्यवसिते सति,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्* ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥

इति शास्त्रेणास्यार्थस्येतिहासपुराणाभ्यामुपबृंहणं कार्यमिति ज्ञायते। उपबृंहणं नाम, विदितसकलवेद†तदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदतत्त्वार्थानां वाक्यैः स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणम्। सकलशाखानुगतस्य वाक्यार्थस्याल्पभागश्रवणादुरवगमत्वेन, तेन विना निश्चयायोगादुपबृंहणं हि कार्यमेव। तत्र पुलस्त्यवसिष्ठवरप्रदानलब्धपरदेवता‡पारमार्थिकज्ञानवतो भगवतः पराशरात् स्वावगतवेदार्थोपबृंहणमिच्छन् मैत्रेयः परिपप्रच्छ,—

सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत्।
बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥

---

* समुपवर्णयेदिति ग०।

† वेदतत्त्वार्थानामिति ग०।

‡ देवतेति ख०।

यन्मयश्च जगद्ब्रह्मन् यतश्चैतच्चराचरम् ।
लीनमासीद्यथा यत्र लयमेष्यति यत्र च ॥

इत्यादिना । तत्र* ब्रह्मस्वरूपविशेषतद्विभूतिभेदप्रकारतदाराधनस्वरूपफलविशेषाश्च पृष्टाः, ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्नेषु,—यतश्चैतच्चराचरमिति निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वात् । यन्मयमित्यनेन सृष्टिस्थितिलयकर्मभूतं जगत् किमात्मकमिति पृष्टं, तस्य चोत्तरं,—जगच्च स—इति । इदञ्च तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणात्मतया व्याप्तिकृतं, न तु व्याप्यव्यापकयोर्वस्त्वैक्यकृतम्, । यन्मयमिति प्रश्नस्योत्तरत्वात्, जगच्च स—इति सामानाधिकरण्यस्य । यन्मयमिति मयट्† न विकारार्थः, पृथक् प्रश्नवैयर्थ्यात् । नापि प्राणमयादिवत् स्वार्थिकः, जगच्च स—इत्युत्तरानुपपत्तेः । ‡तदा हि, विष्णुरेवेत्युत्तरमभविष्यत् । अतः प्राचुर्यार्थ एव, तत्प्रकृतवचने मयडिति मयट् । कृत्स्नञ्च जगत् तच्छरीरतया तत्प्रचुरमेव, तस्माद्यन्मयमित्यस्य प्रतिवचनं जगच्च स—इति । सामानाधिकरण्यं जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावनिबन्धनमिति निश्चीयते । अन्यथा निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरे शास्त्रेऽभ्युपगम्यमाने सर्वाण्येतानि प्रश्नप्रतिवचनानि न संगच्छन्ते । तद्विवरणरूपं कृत्स्नञ्च शास्त्रं न संगच्छते । तथा हि सति, प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानमित्येवंरूपस्यैकस्य प्रश्नस्य निर्विशेषज्ञानमात्रमित्येवंरूपमेवोत्तरं स्यात् । जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वपरे

* अत्रेति ख० ।

† मयड्त्वेति ख०, ग० ।

‡ तथा हीति क०, ग० ।

च * सामानाधिकरण्ये सत्यसंकल्पत्वादिकल्याणगुणैकतानता निखिलहेयप्रत्यनीकता च बाध्येत, सर्वाशुभास्पदञ्च ब्रह्म भवेत्। आत्मशरीरभाव एवेदं सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्त-मिति स्थाप्यते †। अतः,—

विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव ¶संस्थितम्।
स्थितिसंयमकर्तासौ जगतोऽस्य जगच्च सः॥

इति संग्रहेणोक्तमर्थं, परः पराणामित्यारभ्य विस्तरेण वक्तुं परब्रह्मभूतं भगवन्तं विष्णुं स्वेनैव रूपेणावस्थितम्, अविकारायेति श्लोकेन प्रथमं प्रणम्य, तत्रैव हिरण्यगर्भस्यावतारशङ्कररूप-त्रिमूर्त्तिप्रधानकालक्षेत्रज्ञसमष्टिव्यष्टिरूपेणावस्थितञ्च नमस्क-रोति। तत्र, ज्ञानस्वरूपमित्ययं श्लोकः क्षेत्रज्ञव्यष्ट्यात्मना-वस्थितस्य परमात्मनः स्वभावमाह। तस्मान्नात्र निर्विशेषवस्तु-प्रतीतिः॥

यदि निर्विशेषज्ञानरूपब्रह्माधिष्ठानभ्रमप्रतिपादनपरं शास्त्रम्। तर्हि,—

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः।
कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते॥

इति चोद्यम्।

---

* परे एवेति ख०।

† स्थाप्यते चेति ग०।

¶ तत्रैव चेति ख०।

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।
यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।
भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ॥

इति परिहारस्य न घटते । तथा सति, निर्गुणस्य ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वम् । ब्रह्मणो न पारमार्थिकः सर्गः । अपि तु, भ्रान्तिकल्पित—इति चोद्यपरिहारौ स्याताम् । उत्पत्त्यादिकार्यं सत्त्वादिगुणयुक्तापरिपूर्णकर्मवश्येषु दृष्टमिति सत्त्वादिगुणरहितस्य परिपूर्णस्याकर्मवश्यस्य कर्मसम्बन्धानर्हस्य कथं सर्गादिःकर्तृत्वमभ्युगम्यत—इति चोद्यम् । दृष्टसकलविसजातीयस्य ब्रह्मणो यथोदितस्वभावस्यैव जलादिविसजातीयस्याग्नेराद्रे-*रौष्ण्यादिशक्तियोगवत् सर्वशक्तियोगो न विरुध्यत—इति परिहारः ॥

परमार्थस्त्वमेवैक,—इत्याद्यपि न कृत्स्नस्यापारमार्थ्यं वदति । अपि तु, कृत्स्नस्य† तदात्मकतया तद्व्यतिरेकेणावस्थितस्यापारमार्थ्यम् । तदेवोपपादयति,—

तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम् ॥ इति ॥

येन त्वयेदं चराचरं व्याप्तम्, अतस्त्वदात्मकमेवेदं सर्वमिति त्वदन्यः कोऽपि नास्ति । अतः सर्वात्म‡तया त्वमेवैकः परमार्थः । अत इदमुच्यते, तवैष महिमा या सर्वव्याप्तिरिति, अन्यथा तवैषा भ्रान्तिरिति वक्तव्यम् । जगतः पते त्वमित्यादीनां

---

* एवौष्ण्यादीति ख०, ग० ।

† कृत्स्नस्येति ग-चिह्नितपुस्तके नोपलभ्यते ।

‡ सर्वात्मकतयेति क०, ख० ।

पदानाञ्च लक्षणा* स्यात्। लीलया महीमुद्धरती भगवती महा-वराहस्य स्तुतिप्रकरणविरोधश्च। यतः, कृत्स्नं जगत् ज्ञानात्मना त्वया आत्मतया व्याप्तत्वेन तव मूर्त्तं, तस्मात् त्वदात्मकत्वानुभव-साधन¶योगविरहिण एतत् केवलदेवमनुष्यादिरूपमिति भ्रान्ति-ज्ञानेन पश्यन्तीत्याह,—यदेतद्दृश्यत—इति। न केवलं वस्तु-तस्त्वदात्मकं जगत् देव†मनुष्याद्यात्मकमिति दर्शनमेव भ्रमः, ज्ञानाकाराणामात्मनां देवमनुष्याद्यर्थाकारत्वदर्शनमपि भ्रम—इत्याह,—ज्ञानस्वरूपमखिलमिति। ये पुनर्बुद्धिमन्तो ज्ञान-स्वरूपात्मविदः सर्वस्य‖ भगवदात्मकत्वानुभवसाधनयोगयोग्य-परिशुद्धमनसश्च, ते देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीररूप-मखिलं जगच्छरीरातिरिक्तज्ञानस्वरूपात्मकं त्वच्छरीरञ्च‡ पश्यन्तीत्याह,—ये तु ज्ञानविद—इति। अन्यथा श्लोकानां पौनरुक्त्यं, पदानां लक्षणा, अर्थविरोधः, प्रकरणविरोधः, शास्त्र-तात्पर्यविरोधश्च§॥

तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयमित्यत्र, सर्वेष्वात्मसु ज्ञानैका-कारतया समानेषु सत्सु देवमनुष्यादिप्रकृति**परिणामविशेष-

---

* लक्षणैवेति ख०। पदानां लक्षणा चेति ग०।

¶ साधकेति क०।

† जगद्देव देवेति ख०, ग०।

‖ सर्वस्येत्यत्र भर्गस्येति लिपिकरप्रमादकृतं परिपठ्यते ग-चिह्नित पुस्तके।

‡ त्वच्छरीरमिति ग०।

§ लक्षणयार्थविरोधः, शास्त्रविरोधश्चेति ग०।

** मनुष्याकृतिपरिणामेति ग०।

रूपपिण्डसंसर्गकृतमात्मसु देवाद्याकारेण द्वैतदर्शनमतथ्य*-मित्युच्यते। पिण्डगतमात्मगतमपि द्वैतं न प्रतिषिध्यते। देवमनुष्यादिविविधविचित्रपिण्डेषु वर्तमानं सर्वमात्मवस्तुसममित्यर्थः। यथोक्तं भगवता—

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म—इत्यादिषु ॥

तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽपीति देहातिरिक्ते वस्तुनि स्वपरविभागस्योक्तत्वात्। यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपीत्यत्रापि नात्मैक्यं प्रतीयते। यदि मत्तः परः कोऽप्यऽन्य—इत्येकस्मिन्नर्थे परशब्दान्य-शब्दयोः प्रयोगायोगात्। तत्र, पर-शब्दः स्वव्यतिरिक्तात्मवचनः, अन्य-शब्दः तस्यापि ज्ञानैकाकारत्वात्† अन्याकारत्वप्रतिषेधार्थः। एतदुक्तं भवति, यदि मद्व्यतिरिक्तः कोऽप्यात्मा मदाकारभूत‡ज्ञानैकाकारादन्याकारोऽस्ति, तदाहमेवमाकारः, अयञ्चान्यादृशाकार—इति शक्यते व्यपदेष्टुम्। न चैवमस्ति। सर्वेषां ज्ञानैकाकारत्वेन समानत्वादेवेति ॥

वेणुरन्ध्रविभेदेनेत्यत्रापि, आकारवैषम्यमात्मनां न स्वरूपकृतम्। अपि तु, देवादिपिण्डप्रवेशकृतमित्युपदिश्यते नात्मैक्यम्। दृष्टान्ते चानेकरन्ध्रवर्तिनां वाय्वंशानां न स्वरूपैक्यम्। अपि तु, आकारसाम्यमेव¶ तेषाम्। वायुत्वेनैकाकाराणां रन्ध्रभेद-

---

* आनर्थ्यमिति ख०।

† ज्ञानैकाकारत्वेन सत्त्वादिति ख०, ग०।

‡ भूताकारादन्याकार—इति ग०। नितरामसमीचीनोऽयं पाठः।

¶ अपि त्वाकारवैषम्येणैव तेषामिति ख०। पाठोऽयं नात्यन्तं रोचते।

निष्क्रमण*कृतो हि षड्जादिसंज्ञाभेदः। एवमात्मनां देवादिसंज्ञाभेदः। तैजसाप्यपार्थिवद्रव्यांशभूतानां पदार्थानां तत्तद्द्रव्यत्वैक्यमेव न स्वरूपैक्यम्। तथा वायवीयानामंशानामपि स्वरूपभेदोऽवर्जनीयः। सोऽहं स च त्वमिति सर्वात्मनां पूर्वोक्तं ज्ञानाकारं तच्छब्देन परामृश्य तत्सामानाधिकरण्येन, अहं-त्वमित्यादीनामर्थानां ज्ञानमेवाकार—इत्युपसंहरन्, देवाद्याकारभेदेनात्मसु भेदमोहं परित्यजेत्याह। अन्यथा, देहाद्यतिरिक्तोपदेश्यस्वरूपे, अहं त्वं सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति भेदनिर्देशो न घटते। अहन्त्वमादिशब्दानामुपलक्षणं† सर्वमेतदात्मस्वरूपमित्यनेन सामानाधिकरण्यादुपलक्षणत्वमपि न सङ्गच्छते। सोऽपि यथोपदेशमकरोदित्याह, तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिरिति। कुतस्त्वेष निर्णय—इति चेत्, देहात्मविवेकविषयत्वादुपदेशस्य। तच्च,

पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरः पाण्यादि‡लक्षणः।

इति प्रक्रमात्। विभेदजनके ज्ञान—इति च नात्म¶स्वरूपैक्यपरम्। नापि जीवपरयोरत्र स्वरूपैक्यमुक्तरीत्या निषिद्धम्§। जीवपरयोरपि स्वरूपैक्यं देहात्मनोरिव न सम्भवति। तथा च श्रुतिः।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते।

---

* निष्क्रमणभेदकृत—इति ख०, ग०।

† उपलक्षणमिति क०।

‡ पादादिलक्षण—इति ग०।

¶ नात्मैक्यपरमिति ग०।

§ प्रसिद्धमिति ग०। पाठान्तरमेतन्नान्तरं रञ्जयति।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य-
नश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥
ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके
गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचकेताः* ॥

अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मेत्याद्याः। अस्मिन्नपि शास्त्रे,—

स सर्वभूतप्रकृतिं विकारं
गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा
तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले ॥
समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ
परः पराणां सकला न यत्र।
क्लेशादयः सन्ति परावरेशे।
अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते।
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा ॥ इति ॥

भेदव्यपदेशात्। उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते। भेदव्यपदेशाच्चान्यः। अधिकन्तु भेदनिर्देशात्—इत्यादिसूत्रेषु च†। य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद। यस्यात्मा शरीरम्। य आत्मानमन्तरोऽयमयति। प्राज्ञेनात्मना संपरि-

* त्रिणाचिकेता-इति ख०, ग०।

† सूत्रेष्वपि ख०।

व्यक्तः, प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ़—इत्यादिभिरुभयोरन्योन्यप्रत्यनीकाकारेण स्वरूपनिर्णयात्। नापि साधनानुष्ठानेन निर्मुक्ताविद्यस्य परेण स्वरूपैक्यसम्भवः, अविद्याश्रयत्वयोग्यस्य तदनर्हत्वासम्भवात्। यथोक्तम्,—

परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ—इतीष्यते।
मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं* हि नैति तद्द्रव्यतां यतः॥ इति॥

मुक्तस्य तु, तद्धर्मतापत्तिरेवेति भगवद्गीतासूक्तम्,—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च॥ इति॥

इहापि,—

आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्मध्यायिनं मुने।
विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा॥

इत्यात्मभावमात्मनः स्वभावम्। न ह्याकर्षकस्वरूपापत्तिराकृष्यमाणस्य। वक्ष्यति च, जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च। भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च। मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्चेति। वृत्तिरपि, जगद्व्यापारवर्जं समानो ज्योतिषेति। द्रविडभाष्यकारश्च, देवतासायुज्यादशरीरस्यापि देवतावत् †सर्वार्थसिद्धिः स्यादित्याह। श्रुतयश्च, य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवति। ब्रह्मविदाप्नोति परम्। सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता‡।

* अन्यद्द्रव्यमिति क०, ग०।

† सार्वसिद्धिरिति ग०।

‡ विपश्चितेतीति ख०, ग०।

एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य इमान् लोकान् कामान्नी* कामरूप्यनुसञ्चरन् स तत्र पर्य्येति। रसो वै सः। रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति।

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽ-
स्तं गच्छन्ति† नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः
परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥
तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति॥ इत्याद्याः॥

परविद्यासु सर्वासु सगुणमेव ‡ब्रह्मोपास्यं, फलं चैकरूपमेव। अतो विद्याविकल्प—इति, सूत्रकारेणैवानन्दादयः प्रधानस्य विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादित्यादिषूक्तम्॥ वाक्यकारेण च सगुणस्योपास्यत्वं विद्याविकल्पश्चोक्तः, युक्तं तद्गुणकोपासनादिति। भाष्यकृता व्याख्यातं च, यद्यपि सच्चित्त§—इत्यादिना ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यत्रापि,—

नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्।
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति।

परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत—इत्यादि-

* कामान् निकामरूपेण सञ्चरन्निति ग०।

† सङ्गच्छन्तीति ग०। पाठोऽयं न साम्प्रदायिक-इति प्रतिभाति।

‡ परब्रह्मेति ख०।

§ सच्चित्त—इति ख०, ग०।

भिरैकार्थ्यात्। प्राक्तननामरूपाभ्यां विनिर्मुक्तस्य निरस्ततत्कृतभेदस्य ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मप्रकारतोच्यते। प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव। यथा,—सोऽयं गौरिति। अत्रापि,—

विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव।
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः॥

इति परब्रह्मध्यानादात्मा परब्रह्मवत् प्रक्षीणाशेषभावनः, कर्मभावना-ब्रह्मभावनोभयभावनेति भावनात्रयरहितः प्रापणीय—इत्यभिधाय,

क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तस्य वै द्विज।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्तयेत्॥

इति करणस्य परब्रह्मध्यानरूपस्य प्रक्षीणाशेषभावनात्मस्वरूप*प्राप्तया कृतकृत्यत्वेन निवृत्तिवचनात् यावत्सिद्ध्यनुष्ठेयमित्युक्त्वा,

तद्भावभावमापन्नस्तदासौ परमात्मना।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत्॥

इति मुक्तस्य स्वरूपमाह। तद्भावो ब्रह्मणो भावः स्वभावः, न स्वरूपैक्यम्। तद्भावभावमापन्न—इति द्वितीयभावशब्दानन्वयात्, पूर्वोक्तार्थविरोधाच्च। यद्ब्रह्मणः प्रक्षीणाशेषभावनत्वं, तदापत्तिः तद्भावभावापत्तिः। यदैवमापन्नः, तदायं परमात्मना अभेदो भवति, भेदरहितो भवति,—ज्ञानैकाकारतया परमात्मनैकप्रकारस्यास्य † तस्माद्भेदो देवादिरूपः। तदन्वयोऽस्य

---

* स्वरूपं प्राप्येति ग०।

† एकप्रकारः स्यादिति ख-चिह्नितपुस्तक पाठः समीचीनतया न प्रतिभाति।

कर्मरूपाज्ञानमूलः, न स्वरूपकृतः। स तु देवादिभेदः परब्रह्मध्यानेन मूलभूताज्ञानरूपे कर्मणि विनष्टे, हेत्वभावान्निवर्तत—इत्यभेदो भवति। यथोक्तम्,—

एकस्वरूपभेदस्तु* बाह्यकर्मप्रवृत्तिजः।
देवादिभेदे विध्वस्ते नास्त्येवावरणो हि सः॥ इति॥

एतदेव विवृणोति।

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति॥ इति॥

विविधो भेदो विभेदः, देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मकः। यथोक्तं शौनकेनापि,—

चतुर्विधो विभेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः॥ इति॥

आत्मनि ज्ञानस्वरूपे देवादिरूपविविधभेदहेतुभूतकर्माख्याज्ञाने परब्रह्मध्यानेनात्यन्तिकं नाशं गते सति, हेत्वभावादसन्तं परस्माद्†ब्रह्मण आत्मनो देवादिरूपं भेदं कः करिष्यतीत्यर्थः॥

अविद्याकर्मसंज्ञान्येत्यत्रैवोक्तम्,—क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धीत्यादिनान्तर्यामिरूपेण सर्वस्यात्मतयैक्यविधानम्। अन्यथा,

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः¶—

इत्यादिभिर्विरोधः। अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषामात्मत्वं तत्रैव भगवताभिहितम्,—

---

* भेदस्येति ग०।

† हेत्वभावादनन्तरं परस्मादिति क०। परमाद्ब्रह्मण-इति ख०।

¶ परमात्मेत्युदाहृत-इत्ययमंशोऽपि ख-चिह्नित पुस्तके—उपलभ्यते।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः ॥

इति च।

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥

इति च ॥

तदेवोच्यते, भूतशब्दो ह्यात्मपर्यन्तदेहवचनः, यतः सर्वेषामयमात्मा, तत एव* सर्वेषां तच्छरीरतया पृथगवस्थानं प्रतिषिध्यते,—न तदस्ति विना यत् स्यादिति † भगवद्विभूत्युपसंहारस्यायमिति तथैवाभ्युपगन्तव्यम्। तत इदमुच्यते,—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसम्भवम् ॥

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ इति ॥

अतः शास्त्रेषु न निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनमस्ति। नाप्यर्थजातस्य भ्रान्तत्वप्रतिपादनम्। नापि चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदनिषेधः ॥

यदप्युच्यते, निर्विशेषे स्वयंप्रकाशे वस्तुनि, दोषपरिकल्पितमीश्वरेशितव्याद्यनन्तविकल्पं सर्वं जगत्। दोषश्च स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरी सदसदनिर्वचनीयानाद्यविद्या। सा चावश्याभ्युपगमनीया, अनृतेन हि प्रत्यूढा—इत्यादिभिः‡

---

* तत—इति क०। तत एवान्तःशरीरतयेति ग०।

† मया भूतं चराचरमित्यपरांशोऽपि दृश्यते ख-चिह्नितपुस्तके।

‡ इत्यादिश्रुतिभिरिति क०। इत्यादिभिर्वचनैः-इति ख०।

श्रुतिभिर्ब्रह्मणः तत्त्वमस्यादिवाक्यसामानाधिकरण्यावगतजीवैक्यानुपपत्त्या च। सा तु, न सती भ्रान्तिबाधयोरयोगात्, नाप्यसती ख्यातिबाधयोश्चायोगात्। अतः कोटिद्वयविनिर्मुक्तेयमविद्येति*तत्त्वविद्—इति॥ तदयुक्तम्, सा हि किमाश्रित्य भ्रमं जनयतीति वक्तव्यम्। न तावज्जीवमाश्रित्य, अविद्यापरिकल्पितत्वाज्जीवभावस्य। नापि ब्रह्माश्रित्य, तस्य स्वयंप्रकाशज्ञानरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात्। सा हि ज्ञानबाध्याभिमता।

ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यं मृषात्मकम्।
अज्ञानञ्चेत्तिरस्कुर्यात् कः प्रभुस्तन्निवर्तने॥
ज्ञानं ब्रह्मेति चेज्ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकम्।
ब्रह्मवत्तत्प्रकाशत्वात् तदपि ह्यनिवर्तकम्॥
ज्ञानं ब्रह्मेति विज्ञानमस्ति चेत्स्यात् प्रमेयता।
ब्रह्मणोऽननुभूतित्वं त्वदुक्त्यैव प्रसज्यते॥

ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति ज्ञानं तस्या अविद्यायाः बाधकं न स्वरूपभूतं ज्ञानमिति चेत्—न। उभयोरपि ब्रह्मस्वरूपप्रकाशत्वे† सति, अन्यतरस्य विरोधित्वमन्यतरस्य नेति विशेषानवगमात्। एतदुक्तं भवति, ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानेन ब्रह्मणि यः स्वभावोऽवगम्यते, स ब्रह्मणः स्वयंप्रकाशत्वेन स्वयमेव प्रकाशत—इत्यविद्याविरोधित्वे न‡ कश्चिद्विशेषः स्वरूपतद्विषयज्ञानयोरिति।

---

* तत्त्वविद्-इतीत्ययमंशो न पठ्यते ख-चिह्नित पुस्तके।

† प्रकारत्व—इति ख०।

‡ विरोधत्वे नेति क०, ख०।

किञ्च, अनुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभवान्तराननुभाव्यत्वेन भवतो न तद्विषयं ज्ञानमस्ति। अतो ज्ञानमज्ञानविरोधि चेत्, स्वयमेव *विरोधि भवतीति नास्या ब्रह्माश्रयत्वसम्भवः। शुक्त्यादयस्तु, स्वयाथात्म्य§प्रकाशे स्वयमसमर्थाः स्वाज्ञानाविरोधिनस्तन्निवर्तने ज्ञानान्तरमपेक्षन्ते। ब्रह्म तु, स्वानुभवसिद्धस्वयाथात्म्य¶मिति स्वाज्ञानविरोध्येव, तत एव निवर्तकान्तरञ्च नापेक्षते॥

अथोच्येत†, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानमज्ञानविरोधीति, न। इदं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानं किं ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानविरोधि, उत प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानविरोधीति विवेचनीयम्। न तावत्, ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानविरोधि, अतद्विषयत्वात्। ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वेन हि विरोधः। प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानञ्च तत्सत्यत्वरूपाज्ञानेन विरुध्यते। तेन प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानमेव बाधितमिति ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं तिष्ठत्येव। ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं नाम तस्य सद्वितीयत्वज्ञानमेव। तत्तु, तद्व्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानेन निवृत्तम्। स्वरूपन्तु, स्वानुभवसिद्धमिति चेत्—न। ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं स्वरूपं स्वानुभवसिद्धमिति तद्विरोधि सद्वितीयत्वरूपाज्ञानं तद्बाधश्च न स्याताम्। अद्वितीयत्वं धर्म—इति चेत्—न। अनुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनु-

* विरोधि भवतीत्यत्र, न सम्भवतीति पठ्यते ख-चिह्नितपुस्तके।

§ याथात्म्यप्रकाश—इति ख०।

¶ स्वयाथार्थ्यमिति ख०, ग०।

† अथोच्यत—इति ख०, ग०।

भाव्यधर्मविरहस्य भवतैवोपपादितत्वात् । अतो ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणो विरोधादेव नाज्ञानाश्रयत्वम् । किञ्च, अविद्यया प्रकाशैकस्वरूपं ब्रह्म तिरोहितमिति वदता स्वरूपनाश एवोक्तः स्यात् । *प्रकाशतिरोधानं नाम, प्रकाशोत्पत्तिप्रतिबन्धः, विद्यमानस्य विनाशो वा । प्रकाशस्यानुत्पाद्यत्वाभ्युपगमेन प्रकाशतिरोधानं प्रकाशनाश एव । अपि च, निर्विषया निराश्रया स्वप्रकाशेयमनुभूतिः स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीत्यत्र किमयं स्वाश्रयदोषः परमार्थभूतः, उतापरमार्थभूत इति विवेचनीयम् । न तावत् परमार्थोऽनभ्युपगमात् । नाप्यपरमार्थः, तथा हि सति †द्रष्टृत्वेन वा दृश्यत्वेन वा दृशित्वेन वा अभ्युपगमनीयः । न तावत्, दृशिस्वरूपभेदानभ्युपगमात् । भ्रमाधिष्ठानभूतायास्तु साक्षाद्दृशेर्माध्यमिकपक्षप्रसङ्गेनापारमार्थ्यानभ्युपगमाच्च । द्रष्टृदृश्य‡योस्तदवच्छिन्नाया दृशेश्च काल्पनिकत्वेन मूलदोषान्तरापेक्षया अनवस्था स्यात् । अथैतत्परिजिहीर्षया परमार्थ॥सत्यनुभूतिरेव ब्रह्मस्वरूपा दोष इति चेत् । ब्रह्मैव चेद्दोषः, प्रपञ्चदर्शनस्यैव तन्मूलं स्यात् । किं प्रपञ्चतुल्याविद्यान्तरकल्पनेन । ब्रह्मणो दोषत्वे सति तस्य नित्यत्वेनानिर्मोक्षश्च स्यात् ।

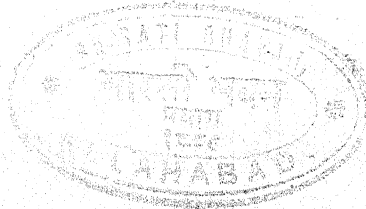
* प्रकाशतिरोधानादेव नाज्ञानाश्रयत्वमिति ख-चिह्नितपुस्तके अधिकं पठ्यते ।

† दृष्टत्वेन वा अदृष्टत्वेन वा दृशित्वेन वेति ग-चिह्नितपुस्तकीयः पाठो लिपिकरप्रमादकृत इति ज्ञेयम् ।

‡ दृष्टृदृश्ययोरिति ख० ।

|| परमार्था सतीति ख०, ग० ।

अतो यावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तपारमार्थिकदोषानभ्युपगमः। न तावद्भ्रान्तिरुपपादिता भवति ॥

अनिर्वचनीयत्वं च किमभिप्रेतम्। सदसद्विलक्षणत्वमिति चेत्, तथाविधस्य वस्तुनः प्रमाणशून्यत्वेनानिर्वचनीयतैव न* स्यात्। एतदुक्तं भवति, सर्वं हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यं, सर्वा च प्रतीतिः †सदसदाकारा, सदसदाकारायाः प्रतीतेः सदसद्विलक्षणं विषय इत्यभ्युपगम्यमाने, सर्वं सर्वप्रतीतेर्विषयः स्यादिति ॥

अथ स्याद्वस्तुस्वरूपतिरोधानकर्मान्तरबाह्यरूपविविधाध्यासोपादानं सदसदनिर्वचनीयमविद्याज्ञानादिपदवाच्यं वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्यं ज्ञानप्रागभावातिरेकेण भावरूपमेव किञ्चिद्वस्तु प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतीयते। तदुपहितब्रह्मोपादानस्याविकारे स्वप्रकाशचिन्मात्रवपुषि तेनैव तिरोहितस्वरूपे प्रत्यगात्मन्यऽहंकारज्ञानज्ञेयविभागरूपोऽध्यासः, तस्यैवावस्थाविशेषेणाध्यासरूपे जगति ज्ञानबाध्यसर्परजतादिवस्तुतज्ज्ञानरूपोऽध्यासोऽपि जायते। कृत्स्नस्य मिथ्यारूपस्य तदुपादानत्वं च मिथ्या‡, मिथ्याभूतस्यार्थस्य मिथ्याभूतमेव कारणं भवितुमर्हतीति हेतुबलादवगम्यते। कारणाज्ञानविषयं प्रत्यक्षं तावदहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामीत्यपरोक्षाव-

---

* अनिर्वचनीयतैव स्यादिति ख०, ग०।

† सदसदाकारेति पाठः ख-ग-चिह्नितपुस्तकयोर्नोपलभ्यते। तत्र तत्र पतितोऽयं पाठ इत्यनुमीयते।

‡ मिथ्याभूतमिति ख०।

भासः । अयन्तु न ज्ञानप्रागभावविषयः, स हि षष्ठप्रमाणगोचरः, अयन्त्वहं सुखीतिवदपरोक्षः । अभावस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेऽप्ययमनुभवो नात्मनि ज्ञानाभावविषयः, अनुभववेलायामपि ज्ञानस्य विद्यमानत्वात्, अविद्यमानत्वे ज्ञानाभावप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । एतदुक्तं भवति, अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवे, अहमित्यात्मनोऽभावधर्मितया ज्ञानस्य च प्रतियोगितयावगतिरस्ति वा, न वा । अस्ति चेत्, विरोधादेव न ज्ञानाभावानुभवसम्भवः । नो चेत्, धर्मिप्रतियोगिज्ञानापेक्षो* ज्ञानाभावानुभवः सुतरां न सम्भवति । ज्ञानाभावस्यानुमेयत्वे अभावाख्यप्रमाणविषयत्वे चेयमनुपपत्तिः समाना । अस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे धर्मिप्रतियोगिज्ञानसद्भावेऽपि विरोधाभावादयमनुभवो भावरूपाज्ञानविषय एवाभ्युपगन्तव्य इति । ननु च भावरूपमज्ञानं वस्तु†याथात्म्यावभासरूपेण साक्षिचैतन्येन विरुध्यते । मैवम् । साक्षिचैतन्यं न वस्तुयाथात्म्यविषयम्, अपि त्वज्ञानविषयम्, अन्यथा मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेः । न ह्यज्ञानविषयेण ज्ञानेनाज्ञानं निवर्त्यत इति न विरोधः । ननु चेदं‡ भावरूपमप्यज्ञानं विषयविशेषव्यावृत्तमेव साक्षिचैतन्यस्य विषयो भवति, स विषयः प्रमाणाधीनसिद्धिरिति कथमिव साक्षिचैतन्येनास्मदर्थव्यावृत्तमज्ञानं विषयी-

---

* प्रतियोगिज्ञानसव्यपेक्ष इति ख० ।

† याथार्थ्यावभासेति ख० ।

‡ चेदमित्यंशो ग-चिह्नितपुस्तके न पठ्यते ।

क्रियते। नैष दोषः, सर्वमेव वस्तुजातं * ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषयभूतम्। तत्र जड़त्वेन ज्ञाततया सिध्यत एव प्रमाणव्यवधानापेक्षा। अजड़स्य तु प्रत्यग्वस्तुनः स्वयं सिध्यतो न प्रमाणव्यवधानापेक्षेति सदैवाज्ञानव्यावर्तकत्वेनावभासो युज्यते। तस्मान्न्यायोपबृंहितेन प्रत्यक्षेण भावरूपमेवाज्ञानं प्रतीयते। तदिदं भावरूपमज्ञानमनुमानेनापि सिध्यति। विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति। आलोकाभावमात्रं रूपदर्शनाभावमात्रं वा एवं† तमो न द्रव्यं, तत् कथं भावरूपाज्ञानसाधने निदर्शनतयोपन्यस्यत इति चेत्, उच्यते। बहुलत्वविरलत्वाद्यवस्थायोगेन रूपवत्तया चोपलब्धेर्द्रव्यान्तरमेव तम इति निरवद्यमिति॥

अत्रोच्यते, अहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामीत्यत्रोपपत्तिसहितेन केवलेन च प्रत्यक्षेण न भावरूपमज्ञानं प्रतीयते। यस्तु ज्ञानप्रागभावविषयत्वे विरोध उक्तः, स हि भावरूपाज्ञानेऽपि तुल्यः। विषयत्वेनाश्रयत्वेन चाज्ञानस्य व्यावर्तकतया प्रत्यगर्थः प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नो वा। प्रतिपन्नश्चेत्, तत्स्वरूपज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानं तस्मिन् प्रतिपन्ने कथमिव तिष्ठति। अप्रतिपन्नश्चेत्, व्यावर्तकाश्रयविषयज्ञानशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेत।

* वस्तुज्ञानमिति ख-चिह्नितपुस्तके सन्दर्भविरुद्धं पठ्यते।

† आलोकाभावमात्रं तमो न द्रव्यमिति ग०।

अथ विशदस्वरूपावभासोऽज्ञानविरोधी, अविशदस्वरूपं तु प्रतीयत इत्याश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति । हन्त तर्हि, ज्ञानप्रागभावोऽपि विशदस्वरूपविषयः, आश्रयप्रतियोगिज्ञानं त्वविशदस्वरूपविषयमिति न कश्चिद्विशेषोऽन्यत्राभिनिवेशात् । भावरूपस्याज्ञानस्यापि ह्यज्ञानमिति सिध्यतः प्रागभावसिद्धाविव सापेक्षत्वमस्त्येव । तथाहि, अज्ञानमिति ज्ञानाभावः, तदन्यः, तद्विरोधि वा । त्रयाणामपि तत्स्वरूपज्ञानापेक्षाऽवश्याश्रयणीया । यद्यपि तमःस्वरूपप्रतिपत्तौ प्रकाशापेक्षा न विद्यते, *तथापि प्रकाशविरोधीत्यनेनाकारेण प्रतिपत्तौ प्रकाशप्रतिपत्त्यपेक्षास्त्येव । भवदभिमताज्ञानं न कदाचित् स्वरूपेण सिध्यति, अपि त्वज्ञानमित्येव । तथा सति, ज्ञानाभाववत् तदपेक्षत्वं समानम् । ज्ञानप्रागभावस्तु †भवताप्यभ्युपगम्यते, प्रतीयते चेत्युभयाभ्युपेतो ज्ञानप्रागभाव एव, अहमज्ञो मामन्यच्च न जानामीत्यनुभूयत इत्यभ्युपगन्तव्यं नित्यमुक्तस्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च न सम्भवतीति, स्वानुभवस्वरूपत्वात् । स्वानुभवस्वरूपमपि तिरोहितस्वस्वरूपमज्ञानमनुभवतीति चेत्, किमिदं तिरोहितस्वस्वरूपत्वम् ‡ । अप्रकाशितस्वरूपत्वमिति चेत्, स्वानुभवस्वरूपस्य कथमप्रकाशितस्वरूपत्वम् । स्वानुभवस्वरूपस्याप्यन्यतोऽप्रकाशितस्वरूपत्वमापद्यत इति चेत्, एवं

---

* तथापि प्रकाशविरोधीत्यादिरपत्वज्ञानमित्येवान्तोंऽशः ग-चिह्नितपुस्तके पतित इति अनुमीयते ।

† भवतेति ग० ।

‡ तिरोहितस्वरूपत्वमिति ख-चिह्नितपुस्तके दृश्यते ।

तर्हि* प्रकाशाख्यधर्मानभ्युपगमेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वादन्यतः स्वरूपनाश एव स्यादिति पूर्वमेवोक्तम्। किञ्च, ब्रह्मस्वरूपतिरोधानहेतुभूतमेतदज्ञानं स्वयमनुभूतं सत् ब्रह्म तिरस्करोति, ब्रह्म तिरस्कृत्य स्वयं तदनुभवविषयो भवतीत्यन्योन्याश्रयणम्। अनुभूतमेव तिरस्करोतीति चेत्, यद्य†तिरोहितस्वरूपमेव ब्रह्म अज्ञानमनुभवतीति तिरोधानकल्पना निष्प्रयोजना स्यात्। अज्ञानस्वरूपकल्पना‡ च ब्रह्मणोऽज्ञानदर्शनवदज्ञानकार्यतयाभिमतप्रपञ्चदर्शनस्यैव सम्भवात्। किञ्च, ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवः किं स्वतोऽन्यतो वा। स्वतश्चेत्, अज्ञानानुभवस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वेनानिर्मोक्षः स्यात्। अनुभूतिस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवस्वरूपत्वेन मिथ्यारजतबाधकज्ञानेन रजतानुभवस्यापि निवृत्तिवन्निवर्तकज्ञानेनाज्ञानानुभूतिरूपब्रह्मस्वरूपनिवृत्तिर्वा। अन्यतश्चेत्, किञ्च तदन्यत्। अज्ञानान्तरमिति चेत्, अनवस्था स्यात्। ब्रह्म तिरस्कृत्यैव स्वयमनुभवविषयो भवतीति चेत्, तथा सतीदमज्ञानं काचादिवत् स्वसत्तया ब्रह्म तिरस्करोतीति ज्ञानबाध्यत्वमज्ञानस्य न स्यात्॥

अथेदमज्ञानं स्वयमनादि, ब्रह्मणः स्वसाक्षित्वं ब्रह्मस्वरूपतिरस्कृतिञ्च¶ युगपदेव करोति। अतो नानवस्थादयो दोषा इति, नैतत्। स्वानुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपतिरस्कृतिमन्त-

* एवं तर्हि प्रकाशस्य प्रकाशाख्यधर्मानभ्युपगमनेनेति ख०।

† यद्यदिति ख०। पाठोऽयं नासम्यं रोचते।

‡ अज्ञानस्वरूपस्येति ख०। पाठान्तरमेतत् लिपिकरप्रमादकृतमिति प्रतिभाति।

¶ ब्रह्मस्वरूपतिरस्कृतञ्चेति ग०।

रेण साक्षित्वापादनायोगात्। द्वैतान्तरेण तिरस्कृतमिति चेत्, तर्हि अस्यानादित्वमपास्तम्। अनवस्था च पूर्वोक्ता। अतिरस्कृतस्वरूपस्यैव साक्षित्वापादने ब्रह्मणः स्वानुभवैकतानता च न स्यात्। अपि च, अविद्यया ब्रह्मणि तिरोहिते तद्ब्रह्म न किञ्चिदपि प्रकाशते, उत किञ्चित्प्रकाशते। पूर्वस्मिन् कल्पे, प्रकाशमात्रस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽप्रकाशे तुच्छतापत्तिरसकृदुक्ता। उत्तरस्मिन् कल्पे सच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि कोऽयमंशस्तिरस्क्रियते, को वा प्रकाशते। निरंशे निर्विशेषे प्रकाशमात्रे वस्तुन्याकारद्वयासम्भवेन तिरस्कारः प्रकाशश्च युगपन्न सङ्गच्छेते* ॥

अथ सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्म, अविद्यया तिरोहितस्वरूपमविशदमिवालक्ष्यत इति प्रकाशमात्रस्वरूपस्य विशदता-अविशदता वा किंरूपा। एतदुक्तं भवति, यः सांशः† सविशेषप्रकाशविषयस्तस्य सकलावभासो विशदावभासः, कतिपयविशेषरहितश्चाविशदावभासः। तत्र य आकारोऽप्रतिपन्नस्तस्मिन्नंशे प्रकाशाभावादेव प्रकाशवैशद्यं न विद्यते। यश्चांशः प्रतिपन्नस्तस्मिन्नंशे तद्विषयप्रकाशो विशद एव। अतः सर्वत्र ‡ प्रकाशांशेऽवैशद्यं न सम्भवति। विषयेऽपि स्वरूपे प्रतीयमाने तद्गतकतिपयविशेषाप्रतीतिरेवावैशद्यं, तस्मादविषये निर्विशेषे

---

* संगच्छत इति ख०, ग०। पाठोऽयं न समीचीनः।

† यस्यांशस्य विशेषप्रकाशविषयक-इति ख०, नैष रमणीयः पाठः।

‡ प्रकाशकांश-इति क०, ग०।

प्रकाशमाने ब्रह्मणि स्वरूपे प्रकाशमाने कतिपय*विशेषाप्रतिपत्तिरूपावैशद्यं नामाज्ञानकार्यं न सम्भवतीति। अपि चेदमविद्याकार्यमवैशद्यं तत्त्वज्ञानोदयान्निवर्तते न वा। अनिवृत्तावपवर्गाभावः, निवृत्तौ च वस्तु किंरूपमिति विवेचनीयम्। विशदस्वरूपमिति चेत्, तद्विशदस्वरूपं प्रागस्ति वा न वा। अस्ति चेत्, अविद्याकार्यमवैशद्यं तन्निवृत्तिश्च न स्याताम्। नो चेत्, मोक्षस्य कार्यतयाऽनित्यता। अस्याज्ञानस्याश्रयानिरूपणादेवासम्भवः पूर्वमेवोक्तः। अपि चापरमार्थदोषमूलभ्रमवादिना निरधिष्ठानभ्रमासम्भवो दुरुपपादः, भ्रमहेतुभूतदोषदोषाश्रय†वदधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तेः। ततश्च सर्वशून्यत्वमेव स्यात्॥

यदुक्तम्, अनुमानेनापि भावरूपमज्ञानं सिध्यतीति। तदयुक्तम्, अनु मानासम्भवात्। ननुउक्तमनुमाम्। सत्यमुक्तं, दुरुक्तं तु‡ तत्। अज्ञानेऽप्यनभिमताज्ञानान्तरसाधनेन विरुद्धत्वाद्धेतोः। तत्रा¶ज्ञानान्तरासाधने हेतोरनैकान्त्यं, साधने च §तदज्ञानमज्ञानसाक्षित्वं निवारयति, ततश्चाज्ञानकल्पना निष्फला स्यात्। दृष्टान्तश्च साधनविकलः, प्रदीपप्रभाया अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाभावात्, सर्वत्र ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वम्।

---

* कतिपयविशेषाप्रतीतिरूपेति ख०, ग०।

† भ्रमहेतुभूतदोषाश्रयत्ववदिति ख०। पाठान्तरमेतत् नान्तरं रञ्जयति।

‡ दुरुक्तं तदिति ग०।

¶ तत्रापीति ख०।

§ साधने त्विति ख०।

सत्यपि दीपे ज्ञानेन* विना विषयप्रकाशाभावात्। इन्द्रियाणामपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव न प्रकाशकत्वम्। प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानमुत्पादयतो विरोधितमोनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेव। प्रकाशकज्ञानोत्पत्तौ† व्याप्रियमाण‡चक्षुरिन्द्रियोपकारकत्व¶मपेक्ष्य दीपस्य प्रकाशकत्वव्यवहारः। नास्माभिर्ज्ञानतुल्यप्रकाशकत्वाभ्युपगमेन प्रदीपप्रभा निदर्शिता। अपितु, ज्ञानस्यैव स्वविषयावरणनिरसनपूर्वक§प्रकाशकत्वमङ्गीकृत्येति चेत्, न। नहि विरोधिनिरसनमात्रं प्रकाशकत्वम्। अपि त्वर्थपरिच्छेदः, व्यवहारयोग्यतापादनमिति यावत्, तत्तु ज्ञानस्यैव। यद्युपकारकाणामप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकृतम्, तर्हीन्द्रियाणामुपकारकतमत्वेनाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकरणीयम्। तथा सति तेषां स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात् हेतोरनैकान्त्यमित्यलमनेन। प्रतिप्रयोगाश्च, विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रयम्, अज्ञानत्वाच्छुक्तिकाद्यज्ञानवत्, ज्ञाताश्रयं हि तत्। विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानावारणम्, अज्ञानत्वाच्छुक्तिकाद्यज्ञानवत् विषयावरणं हि तत्। विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यं, ज्ञानविषया-

---

* विज्ञानेनेति ख०, ग०।

† प्रकाशज्ञानोत्पत्ताविति ख०। नैतत् समीचीनतया प्रतिभाति।

‡ व्याप्रियमाणेत्यत्र व्याप्रियमायामिति ख-चिह्नितपुस्तके दृश्यते। परन्त्विदं लिपिकरप्रमादविजृम्भितमिति सम्भाव्यते।

¶ चक्षुरिन्द्रियोपकारहेतुत्वमिति ग०।

§ निरसनपूर्वकत्वमङ्गीकृत्येतीति ग०।

नावरणत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं, तज्ज्ञानविषयावरणं, यथा शुक्तिकाद्यज्ञानम्। ब्रह्म नाज्ञानास्पदं ज्ञातृत्वविरहाद्घटादिवत्*। ब्रह्म नाज्ञानावरणं ज्ञानाविषयत्वात्, यदज्ञानावरणं तज्ज्ञानविषयभूतम्, यथा शुक्तिकादि। ब्रह्म न ज्ञाननिवर्त्याज्ञानं ज्ञानाविषयत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्याज्ञानं तज्ज्ञानविषयभूतम्, यथा शुक्तिकादि†। विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं, स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति प्रमाणज्ञानत्वाद्भवदभिमताज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानवत्। ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकं‡, शक्तिविशेषोपबृंहणविरहे सति ज्ञानत्वात्, यद्वस्तुनो विनाशकं तच्छक्तिविशेषोपबृंहितं ज्ञानमज्ञानञ्च दृष्टम्, यथेश्वरयोगिप्रभृतिज्ञानम्, यथा च मुद्गरादि। भावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाश्यं, भावरूपत्वात् घटादिवदिति। अथोच्येत, बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञानोत्पन्नानां भयादीनां विनाशो दृश्यत इति। नैवम्। न हि ज्ञानेन तेषां विनाशः, क्षणिकत्वेन तेषां स्वयमेव विनाशात्, कारणनिवृत्त्या च पश्चादनुत्पत्तेः। क्षणिकत्वञ्च तेषां ज्ञानवदुत्पत्तिकारणसन्निधान एवोपलब्धेरन्यथानुपलब्धेश्चावगम्यते। अक्षणिकत्वे च तेषां भयादीनां भयादिहेतुभूतज्ञानसन्ततावविशेषेण सर्वेषां ज्ञानानां भया-

---

* घटवदिति ख०।

† ब्रह्म न ज्ञाननिवर्त्याज्ञानमित्यारभ्य यथा शुक्तिकादीत्यन्तः पाठो ग-चिह्नित-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इवाभाति।

‡ ज्ञानं भावरूपाज्ञानवस्तुविनाशकमिति ख०।

व्युत्पत्तिहेतुत्वेनानेकभयोलब्धिप्रसङ्गाच्च, स्वप्रागभावव्यतिरिक्त* वस्त्वन्तरपूर्वकमिति व्यर्थविशेषणोपादानेन प्रयोगकुशलता चाविष्कृता। अतो नानुमानेनापि भावरूपाज्ञानसिद्धिः। श्रुतितदर्थापत्तिभ्यामज्ञानासिद्धिरनन्तरमेव वक्ष्यते। मिथ्यार्थस्य मिथ्यैवोपादानं भवितुमर्हतीत्येतदपि, न विलक्षणत्वादित्येतदधिकरणन्यायेन परिक्षियते†। अतोऽनिर्वचनीयाज्ञानविषया न काचिदपि ‡प्रतीतिरस्ति। प्रतीतिभ्रान्तिबाधैरपि न तथाभ्युपगमनीयम्, प्रतीयमानमेव हि प्रतीतिभ्रान्तिबाधविषयः। आभिः प्रतीतिभिः प्रतीत्यन्तरेण चानुपलब्धमासां विषय इति न युज्यते कल्पयितुं, शुक्त्यादिषु रजतादिप्रतीतेः, प्रतीतिकालेऽपि तत्रास्तीति बाधेन चान्यस्यान्यथावभासायोगाच्च¶। सदसदनिर्वचनीयमपूर्वमेवेदं रजतं दोषवशात् प्रतीयत इति कल्पनीयमिति चेत्, न। तत्कल्पनायामप्यन्यस्यान्यथावभासस्यावर्जनीयत्वात्। अन्यथावभासाभ्युपगमादेव ख्यातिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामुपपत्तेरत्यन्तापरिदृष्टा§कारणकवस्तुकल्पनायोगात् कल्प्यमानं हीदमनिर्वचनीयम्। न च तदानीमनिर्वचनीयमिति प्रतीयते, अपि तु परमार्थरजतमित्येव। अनिर्वचनीयमित्येव प्रतीतश्चेत्, भ्रान्तिबाधयोः प्रवृत्ति-

---

* स्वप्रागभावादतिरिक्तवस्त्वन्तरपूर्वकमितीति ख०।

† परिह्रीयत इति ग०।

‡ प्रतिपत्तिरिति क०, ग०।

¶ अन्यथाभावायोगाच्चेति क०। अन्यथाभानायोगाच्चेति ग०। एवं परत्र।

§ अन्यथापरिदृष्टाकारणवस्तुकल्पनायोगादिति ख०, ग०।

रप्यसम्भवः। अतोऽन्यस्यान्यथावभासविरहे प्रतीतिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामनुपपत्तेः, तस्यापरिहार्यत्वाच्च, शुक्त्यादिरेव रजताद्याकारेणावभासत इति भवताभ्युपगन्तव्यम्॥

ख्यात्यन्तरवादिनाच्च सुदूरमपि गत्वा अन्यथावभासोऽवश्याश्रयणीयः। असत्ख्यातिपक्षे सदात्मना, आत्मख्यातिपक्षे चार्थात्मना, अख्यातिपक्षेऽप्यन्यविशेषण*मन्यविशेषणत्वेन ज्ञानद्वयमेकत्वेन च विषयासद्भावपक्षेऽपि विद्यमानत्वेन। किञ्च, अनिर्वचनीयमपूर्वरजतमत्र †जातमिति वदता तस्य जन्मकारणं वक्तव्यम्। न तावत्प्रतीतिः, तस्यास्तद्विषयत्वेन तदुत्पत्तेः प्रागात्मलाभायोगात्। निर्विषया जाता तदुत्पाद्य तदेव विषयीकरोतीति महतामिदं‡मुपपादनम्। अर्थेन्द्रियादिगतो दोषः, तन्न। तस्य पुरुषाश्रयत्वेनार्थगतकार्यस्योत्पादकत्वायोगात्। नापीन्द्रियाणि, तेषां ज्ञानकारणत्वात्। नापि दुष्टानीन्द्रियाणि, तेषामपि स्वकार्यभूते ज्ञान एव हि विशेषकरत्वम्। अनादिमिथ्याज्ञानोपादानत्वं तु पूर्वमेव निरस्तम्॥

किञ्च, अपूर्वमनिर्वचनीयमिदं वस्तुजातं रजतादिबुद्धिशब्दाभ्यां कथमिव विषयीक्रियते। न घटादिबुद्धिशब्दाभ्याम्। रजतादिसादृश्यादिति चेत्, तर्हि तत्सदृशमित्येव प्रतीतिशब्दौ स्याताम्। रजतादिजातियोगादिति चेत्, सा किं परमार्थ-

---

* स्वविशेषणमन्यविशेषणत्वेनेति ख०।

† ज्ञातमिति ख०। अपपाठोऽयम्।

‡ महतामुपपादनमिति क०।

भूता, उतापरमार्थभूता वा। न तावत्परमार्थभूता, तस्या अपरमार्थान्वयायोगात्। नाप्यपरमार्थभूता, परमार्थान्वयायोगात्। अपरमार्थे परमार्थबुद्धिशब्दयोर्निर्वाहकत्वायोगाच्चेत्यलमपरिणतकुतर्कनिरसनेन* ॥

अथवा,

यथार्थं सर्वं विज्ञानमिति वेदविदां मतम्।
श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वस्य सर्वात्मत्वप्रतीतितः ॥
बहु स्यामिति सङ्कल्पपूर्वसृष्ट्याद्युपक्रमे।
तासां त्रिवृतमेकैकामिति श्रुत्यैव चोदितम् ॥
त्रिवृत्करणमेवं हि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ॥
यदग्नेरोहितं रूपं तेजसस्तदपामपि।
शुक्लं कृष्णं पृथिव्याश्चेत्यग्नाविव त्रिरूपता ॥
श्रुत्यैव दर्शिता तस्मात् सर्वं सर्वत्र सङ्गताः।
पुराणे चैवमेवोक्तं वैष्णवे सृष्ट्युपक्रमे ॥
नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना।
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः।
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमित्यादिना ततः ॥
सूत्रकारोऽपि भूतानां त्रिरूपत्वं तथावदत्।
त्र्यात्मकत्वात्तु† भूयस्त्वादिति तेनाभिधाभिदा ॥

---

* परमार्थापरमार्थबुद्धिशब्दयोर्निर्वाहकत्वायोगाच्चेत्यलमप्रमाणकुतर्कनिरसनेनेति ख० । अपरेण कुतर्कनिरसनेनेति क० ।

† आत्मकत्वात्त्विति ग० ।

सोमाभावे च पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितम्।
सोमावयवसद्भावादिति न्यायविदो विदुः॥
व्रीह्यभावे च नीवारग्रहणं व्रीहिभावतः।
तदेव सदृशं तस्य यत्तद्द्रव्यैकदेशभाक्॥
शुक्त्यादौ रजतादेश्च भावः श्रुत्यैव चोदितः।
रूप्यशुक्त्यादिनिर्देशभेदो भूयस्त्वहेतुकः॥
रूप्यादिसदृशश्चायं शुक्त्यादिरुपलभ्यते।
अतस्तस्यात्र सद्भावः प्रतीतेरपि निश्चितः॥
कदाचिच्चक्षुरादेस्तु दोषाच्छुक्त्यंशवर्जितः।
रजतांशो गृहीतोऽतो रजतार्थी प्रवर्तते॥
दोषहानौ तु शुक्त्यंशे गृहीते तन्निवर्तते।
अतो यथार्थं रूप्यादिविज्ञानं शुक्तिकादिषु॥
बाध्यबाधकभावोऽपि भूयस्त्वेनोपपद्यते।
शुक्तिभूयस्त्ववैकल्यसाकल्यग्रहरूपतः॥
नातो मिथ्यार्थसत्यार्थविषयत्वनिबन्धनः*।
एवं सर्वस्य सर्वत्वे व्यवहारव्यवस्थितिः॥

स्वप्ने च प्राणिनां पुण्यपापानुगुणा† भगवतैव तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यास्तथा तत्तत्कालावसानास्तथाभूताश्चार्थाः‡ सृज्यन्ते। तथा हि श्रुतिः स्वप्नविषया। न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते। न

* विषयत्वनिबन्धन इति ग०। पाठोऽयं नितरामसमीचीनतामावहति।

† पापानुगुणसम्भवा इति ख०।

‡ तथाभूता इति क०।

तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति, अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते। न तत्र वेशान्ताः*पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति, अथ वेशान्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते। स हि कर्त्तेति। यद्यपि सकलेतर-पुरुषानुभाव्यतया तदानीं न भवन्ति, अथापि तत्तत्पुरुष-मात्रानुभाव्यतया तथाविधार्थानीश्वरः सृजति, स हि कर्त्ता, तस्य सत्यसंकल्पस्याश्चर्यशक्तेस्तथाविधं कर्त्तृत्वं सम्भवतीत्यर्थः। य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः।

तदेव शुक्लं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।

तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन॥ इति॥

सूत्रकारोऽपि। सन्ध्ये सृष्टिराह हि। निर्मातारञ्चैके पुत्रादयश्च। इतिसूत्रद्वयेन स्वाप्नेष्वर्थेषु जीवस्य स्रष्टृत्वमाशङ्क्य,— मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यादिना, न जीवस्य संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वमुपपद्यते, जीवस्य स्वाभाविकसत्य-संकल्पादेः कृत्स्नस्य संसारदशायामनभिव्यक्तस्वरूपत्वादीश्वरस्यैव तत्तत्पुरुषानुभाव्यतया आश्चर्यभूता सृष्टिरियम्।

तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन।

इति परमात्मैव स्रष्टेत्यवगम्यत इति परिहरति। अपव-†रकादिषु शयानस्य स्वप्नदृशः स्वदेहेनैव देशान्तरगमनराज्या-भिषेकशिरश्छेदादयः पुण्यपापफलभूताः शयानदेहस्वरूप‡संस्था-नदेहान्तरसृष्ट्या उपपद्यन्ते। पीतशङ्खादौ तु नयनवर्त्ति-

---

* वेशन्ता इति ग०। एवं परत्र।

† अपवरकं, कोष्ठागारम्।

‡ शयानदेहस्वरूपेति ख०, ग०। नैतत् समीचीनं प्रतीते।

पित्तद्रव्यसंभिन्ना नायनरश्मयः शङ्खादिभिः संयुज्यन्ते। तत्र पित्तद्रव्यगतपीतिमाभिभूतः शङ्खगतशुक्लिमा न गृह्यते। अतः सुवर्णानुलिप्तशङ्खवत् पीतः शङ्ख इति प्रतीयते। पित्तद्रव्यं तद्गत-पीतिमा चातिसूक्ष्मतया पार्श्वस्थैर्न गृह्यते। पित्तोपहतेन तु स्वनयननिष्क्रान्ततया अतिसामीप्यात् सूक्ष्ममपि गृह्यते। तद्ग्रहणजनितसंस्कारसचिवनायनरश्मिभिर्दूरस्थमपि गृह्यते। जपाकुसुमसमीपवर्तिस्फटिकमणिरपि तत्प्रभाभिभूततया* रक्त इति गृह्यते। जपाकुसुमप्रभा विततापि स्वच्छद्रव्यसंयुक्ता स्फुटतरमुपलभ्यत इत्युपलब्धिव्यवस्थाप्यमिदम्। मरीचिकाजलज्ञानेऽपि तेजःपृथिव्योरप्यम्बुनो विद्यमानत्वादिन्द्रियदोषेण तेजःपृथिव्योरग्रहणाच्चादृष्टवशाच्चाम्बुनो ग्रहणात् यथार्थत्वम्। अलातचक्रेऽप्यलातस्य द्रुततरगमनेन सर्वदेशसंयोगादन्तरालाग्रहणात् तथाप्रतीतिरुपपद्यते। चक्रप्रतीतावप्यन्तरालाग्रहणपूर्वकं तत्तद्देशसंयुक्ततत्तद्वस्तुग्रहणमेव, क्वचिदन्तरालाभावादन्तरालाग्रहणं, क्वचिच्छैघ्र्यादग्रहणमिति विशेषः। अतस्तदपि यथार्थम्। दर्पणादिषु निजमुखादिप्रतीतिरपि यथार्था, दर्पणादिप्रतिहतगतयो हि नायनरश्मयो दर्पणादिदेशग्रहणपूर्वकं निजमुखादि गृह्णन्ति, तत्राप्यतिशैघ्र्यादन्तरालाग्रहणात् तथाप्रतीतिः। दिङ्मोहेऽपि दिगन्तरस्यास्यां दिशि विद्यमान-

* तत्प्रभानिहततयेति ख०।

† सर्वदेशासंयोगादिति ख०, ग०। पाठान्तरमेतत् लिपिकरप्रमादकृतम्।

‡ दर्पणादिदोषग्रहणपूर्वमिति ख०, ग०। अत्र खलु लिपिकरप्रमाद एव बीजमिति ज्ञेयम्।

त्वाददृष्टवशेनैतद्दिगंशवियुक्तो दिगन्तरांशो गृह्यते। अतो दिगन्तरप्रतीतिर्यथार्थैव। द्विचन्द्रज्ञानादावप्यङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिभिर्नायनतेजोगतिभेदेन सामग्रीभेदात्, सामग्रीद्वयमन्योन्य*निरपेक्षं चन्द्रग्रहणद्वयहेतुर्भवति। तत्रैका सामग्री स्वदेशविशिष्टं चन्द्रं गृह्णाति। द्वितीया तु †किञ्चिद्वक्रगतिश्चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशवियुक्तं गृह्णाति। अतः सामग्रीद्वयेन युगपद्देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणेऽपि, ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदादेकत्वग्रहणाभावाच्च द्वौ चन्द्राविति भवति प्रतीतिविशेषः। देशान्तरस्य तद्विशेषणत्वम्, देशान्तरस्य चागृहीतस्वदेशचन्द्रस्य‡ च निरन्तर§ग्रहणेन भवति तत्र सामग्रीद्वित्वं पारमार्थिकम्। तेन देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयं च पारमार्थिकम्। ग्रहणद्वित्वेन¶ चन्द्रस्यैव ग्राह्याकारद्वित्वञ्च पारमार्थिकम्। तत्र विशेषणद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयस्यैक एव चन्द्रो ग्राह्य इति ग्रहणे प्रत्यभिज्ञावत् केवलचक्षुषः सामर्थ्याभावात्तावच्चाक्षुषं ज्ञानं तथैवावतिष्ठते। द्वयोश्चक्षुषोरेकसामग्र्यन्तर्भावेऽपि तिमिरादिदोषभिन्नं चाक्षुषं तेजः सामग्रीद्वयं भवतीति कार्यकल्प्यम्। अपगते तु दोषे, स्वदेशविशिष्टस्य चन्द्रस्यैकग्रहणवेद्यत्वादेकश्चन्द्र इति भवति प्रत्ययः। दोष-

---

* अन्योन्यनियमनिरपेक्षमिति ख०, ग०।

† किञ्चिदुद्गमतिरिति ख०, ग०।

‡ देशान्तरस्य चाग्रहणं तस्य देशचन्द्रस्येति ख०, ग०।

§ निरतिशयग्रहणेनेति क०।

¶ ग्रहणद्वित्वे तच्चन्द्रस्यैवेति ख०।

क्षतन्तु सामग्रीद्वित्वम्, तत्कृतं ग्रहणद्वित्वम्, तत्कृतं ग्राह्याकारद्वित्वञ्चेति निरवद्यम्। अतः सर्वं विज्ञानजातं यथार्थमिति सिद्धम्॥

ख्यात्यन्तराणां दूषणानि तैस्तैर्वादिभिरेव प्रपञ्चितानीति न तत्र यत्नः क्रियते। अथवा किमनेन बहुनोपपादनप्रकारेण। प्रत्यक्षानुमानागमाख्यं प्रमाणजातम्। आगमगम्यञ्च निरस्तनिखिलदोषगन्धमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं परं ब्रह्माभ्युपगच्छतां किं न सेत्स्यति, किं नोपपद्यते। भगवता हि परेण ब्रह्मणा क्षेत्रज्ञपुण्यपापानुगुणं तद्भोग्यत्वायाखिलं जगत् सृजता सुखदुःखोपेक्षा*फलानुभवानुभाव्याः पदार्थाः सर्वसाधारणानुभवविषयाः, †किंचन तत्तत्पुरुषमात्रानुभवविषयास्तत्तत्कालावसानास्तथा ‡तथानुभाव्याः सृज्यन्ते। तत्र बाध्यबाधकभावः सर्वानुभवविषयतया तद्रहिततया चोपपद्यत इति सर्वं समञ्जसम्॥

यत् पुनः, सदसदनिर्वचनीयमज्ञानं श्रुतिसिद्धमिति। तदसत्। अनृतेन हि प्रत्यूढ़ा इत्यादिष्वनृतशब्दस्यानिर्वचनीयानभिधायित्वात्। ऋतेतरविषयो ह्यनृतशब्दः। ऋतमिति कर्मवाचि, ऋतं पिबन्ताविति वचनात्। ऋतं कर्म फलाभिसन्धिरहितम्, परमपुरुषाराधन§वेषं तत्प्राप्तिफलम्।

---

* सुखदुःखापेक्षेति ख०, ग०।

† केचन केचन तत्पुरुषेति ख०, ख०।

‡ तथाविधा इति ख०। तत्कालावसायिनस्तथानुभाव्या इति क०।

§ परमपुरुषाराधनविषयमिति ख०, ग०।

अत तद्व्यतिरिक्तं सांसारिकफलं कर्मान्ृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि। एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति वचनात्। नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्—इत्यत्रापि सदसच्छब्दौ चिदचिद्व्यष्टिविषयौ। उत्पत्तिवेलायां सत्त्यच्छब्दा*भिहितयोश्चिदचिद्व्यष्टिभूतयोर्वस्तुनोरप्ययकालेऽचित्समष्टिभूते तमःशब्दाभिधेये वस्तुनि प्रलयप्रतिपादनपरत्वादस्य वाक्यस्य, नात्र कस्यचित् सदसदनिर्वचनीयतोच्यते, सदसतोः कालविशेषेऽसद्भावमात्रवचनात्। अत्र तमःशब्दाभिहितस्याचित्समष्टित्वं श्रुत्यन्तरादवगम्यते। अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देवे एकीभवतीति†। सत्यम्, तमःशब्देनाचित्समष्टिरूपायाः प्रकृतेः सूक्ष्मावस्थोच्यते। तस्यास्तु, मायान्तु प्रकृतिं विद्यादिति मायाशब्देनाभिधानादनिर्वचनीयत्वमिति चेत्, नैतदेवम्। मायाशब्दस्यानिर्वचनीयवाचित्वं न दृष्टमिति। मायाशब्दस्य मिथ्यापर्यायत्वेनानिर्वचनीयत्वमिति चेत्, तदपि नास्ति। नहि सर्वत्र मायाशब्दो मिथ्याविषयः, असुरराक्षसशस्त्रादिषु सत्येष्वेव मायाशब्दप्रयोगात्।

यथोक्तम्,—

तेन मायासहस्रन्तच्छम्बरस्याशुगामिना।

बालस्य रक्षता देहमेकैकांशेन सूदितम्॥ इति॥

अतो मायाशब्दो विचित्रार्थसर्गकराभिधायी। प्रकृतेश्च मायाशब्दाभिधानं विचित्रार्थसर्गकरत्वादेव।

---

* सदसच्छब्दाभिहितयोरिति ख०। सत्यसच्छब्दाभिहितयोरिति ग०।

† तमः परे देवे एकीभवतीत्ययमंशः ख-ग-पुस्तकयोर्न पठ्यते।

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेत-
तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः।

इति मायाशब्दवाच्यायाः प्रकृतेर्विचित्रार्थसर्गकरत्वं दर्शयति। परमपुरुषस्य च तद्वत्तामात्रेण मायित्वमुच्यते, नाज्ञत्वेन। जीवस्यैव हि मायया निरोधः श्रूयते, तस्मिंश्चान्यो मायया* सन्निरुद्ध इति। अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत इति। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यत्रापि विचित्राः शक्तयोऽभिधीयन्ते†। अत एव हि, भूरि त्वष्टेह राजतीत्युच्यते। नहि मिथ्याभूतः कश्चिद्विराजते। मम माया दुरत्ययेत्यत्रापि गुणमयीति वचनात् सैव त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरुच्यत इति न श्रुतिभिः सदसदनिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनम्। नाप्यैक्योपदेशा-नुपपत्त्या। नहि तत्त्वमसीति जीवपरयोरैक्योपदेशे सति, सर्वज्ञ सत्यसङ्कल्पे सकलजगत्सर्गस्थितिविनाशहेतुभूते तच्छब्दाव-गते प्रकृते ब्रह्मणि विरुद्धाज्ञानपरिकल्पनाहेतुभूता ‡काचिदप्य-नुपपत्तिर्दृश्यते। ऐक्योपदेशस्तु त्वं-शब्देनापि जीवशरीरकस्य ब्रह्मण एवाभिधानादुपपन्नतरः। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति सर्वस्य वस्तुनः परमात्मपर्यन्तस्यैव हि नामरूपभाक्त्वमुक्तम्। अतो न ब्रह्माज्ञानपरिकल्पनम्§॥

इतिहासपुराणयोरपि, न ब्रह्माज्ञानवादः क्वचिदपि दृश्यते।

---

* तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध इत्यंशो ग-चिह्नितपुस्तके नोपलभ्यते।

† विधीयन्त इति ख०, ग०।

‡ काप्यनुपपत्तिरिति ख०।

§ परिकल्प्यमेवेति ख०।

ननु ज्योतींषि विष्णुरिति ब्रह्मैकमेव* तत्त्वमिति प्रतिज्ञाय,† ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसाविति शैलाब्धिधरादिभेदभिन्नस्य जगतो ज्ञानैकस्वरूपब्रह्माज्ञानविजृम्भितत्वमेवाभिधाय, यदा तु शुद्धं निजरूपीति ज्ञानभूतस्यैव ब्रह्मणः स्वस्वरूपावस्थिति-वेलायां वस्तुभेदाभाव‡दर्शनेनाज्ञानविजृम्भितत्वमेव §स्थिरीकृत्य, वस्त्वस्ति किं—मही घटत्वमिति श्लोकद्वयेन जगदुपलब्धि-प्रकारेणापि वस्तुभेदानामसत्यत्वमुपपाद्य, तस्मान्न विज्ञानमृत इति प्रतिज्ञातं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यासत्यत्वमुपसंहृत्य, विज्ञान-मेकमिति ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि भेददर्शननिमित्ताज्ञानमूलं निजकर्मैवेति स्फुटीकृत्य, ज्ञानं विशुद्धमिति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपं विशोध्य, सद्भाव एवं भवतो मयोक्त इति ज्ञान-स्वरूपस्य ब्रह्मण एव सत्यत्वं नान्यस्य, अन्यस्य चासत्यत्वमेव, तस्य भुवनादेः सत्यत्वं व्यवहारिकमिति तत्त्वं तवोपदिष्टमेवे-त्युपदेशो हि दृश्यते¶ । नैतदेवम् । अत्र भुवनकोशस्य विस्तीर्णं स्वरूपमुक्त्वा, पूर्वमनुक्तं रूपान्तरं संक्षेपतः श्रूयतामित्यारभ्या-भिधीयते । चिदचिन्मिश्रे जगति चिदंशो वाङ्मनसागोचर-स्वसंवेद्यस्वरूपभेदो ज्ञानैकाकारतया अस्पृष्टप्राकृतभेदोऽविना-

---

* ब्रह्मात्मैकतत्त्वमिति क० । बृह्मैकतत्त्वमिति ग० ।

† प्रतिज्ञानायेति ख० । नैष समीचीनः पाठः ।

‡ प्रदर्शनेनेति ख० ।

§ यदा तु शुद्धमित्यादिः स्थिरीकृत्येत्यन्तः सन्दर्भः ग-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इत्यवधेयम् ।

¶ तवोपदिष्टमिति व्यपदेशो दृश्यत इति ख० । उपदिष्टो दृश्यत इति ग० ।

शिलेनाऽस्ति-शब्दवाच्यः। अचिदंशस्तु चिदंशकर्मनिमित्तपरिणामभेदो विनाशीति नास्ति-शब्दाभिधेयः। उभयन्तु परब्रह्मभूतवासुदेवशरीरतया तदात्मकमित्येतद्रूपं संक्षेपेणाभिहितम्।

तथा हि,—

यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा।
पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुता॥

इत्यम्बुनो विष्णुशरीरत्वेनाम्बुपरिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि विष्णोः कायः, तस्य च* विष्णुरात्मेति सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणरूपस्य सामानाधिकरण्यस्य, ज्योतींषि विष्णुरित्यारभ्य वक्ष्यमाणस्य शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्याह। अस्मिन् शास्त्रे पूर्वमप्येतदसकृदुक्तम्, तानि सर्वाणि तद्वपुः। तत् सर्वं वै हरेस्तनुः। स एव सर्वभूतात्मा प्रधानपुरुषात्मनः। विश्वरूपी यतोऽव्यय इति। तदिदं शरीरात्मभावापन्नं† तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति, ज्योतींषि विष्णुरिति। अत्रास्त्यात्मकं नास्त्यात्मकं च जगदन्तर्गतं वस्तु विष्णोः कायतया विष्ण्वात्मकमित्युक्तम्। इदमस्त्यात्मकमिदं नास्त्यात्मकमस्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याह,—ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावित्यशेषचेतज्ञात्मनावस्थितस्य भगवतो ज्ञानमेव स्वाभाविकं रूपम्, न देवमनुष्यादिवस्तुरूपम्। यत एवं

---

* तस्यैवेति ख०।

† भावायत्तमिति ग०।

तत एवाचिद्रूपदेवमनुष्यशैलाब्धिधरादयश्च तद्विज्ञान*विजृम्भिताः, तस्य ज्ञानैकाकारस्य सतो देवाद्याकारेण स्वात्मनि† वैविध्यानुसन्धानमूला देवाद्याकारानुसन्धानमूलकर्ममूला इत्यर्थः। यतश्चाचिद्वस्तु क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं परिणामास्पदं, ततस्तन्नास्ति-शब्दाभिधेयम्, इतरदस्ति-शब्दाभिधेयमित्यर्थादुक्तं भवति। तदेव विवृणोति, यदा तु शुद्धं निजरूपीति। यदैतत् ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु देवाद्याकारेण‡ स्वात्मनि वैविध्यानुसन्धानमूलसर्वकर्मक्षयान्निर्दोषं परिशुद्धं निजरूपि भवति, तदा देवाद्याकारेणैकीकृत्यात्मकल्पनमूलकर्मफलभूतास्तद्भोगार्थवस्तुषु वस्तुभेदाः§ न भवन्ति। ये देवादिवस्तुष्वात्मतयाभिमतेषु भोग्यभूता देवमनुष्यशैलाब्धिधरादिवस्तुभेदाः, ते तन्मूलभूतकर्मसु विनष्टेषु न भवन्तीत्यचिद्वस्तुनः¶ कादाचित्कावस्थायोगितया** नास्ति-शब्दाभिधेयत्वमितरस्य सर्वदा निजसिद्धज्ञानैकाकारत्वेनास्ति-शब्दाभिधेयत्वमित्यर्थः। प्रतिक्षणमन्यथाभूततया कादाचित्कावस्थायोगिनोऽचिद्वस्तुनो नास्ति-शब्दाभिधेयत्वमेवेत्याह,—वस्त्वस्ति किमिति। अस्ति-शब्दाभिधेयो ह्यादिमध्यपर्यन्त¶¶हीनः सततैकरूपः पदार्थः, तस्य कदाचिदपि नास्ति-बुद्ध्य-

---

* तत्तद्विज्ञानचिह्निता इति ख०। पाठान्तरमेतत्सन्दर्भविरुद्धमिति चिन्तनीयम्।

† स्वात्मवैविध्येति ख०।

‡ देवाद्याकारत्वेनेति ग०।

§ वस्तुभूता इति ख०।

¶ स्वतद्वस्तुन इति ग०। अपपाठोऽयम्।

** कदाचित्कावस्थाविशेषयोगितयेति ख०, ग०।

¶¶ ह्यादिमध्यान्तहीन इति ख०। एवं परत्र।

नर्हत्वात्। अचिद्वस्तु किञ्चित् क्वचिदपि तथाभूतं न दृष्टचरम्। ततः किमित्यत्राह,—यच्चान्यथात्वमिति। यद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथात्वं याति, तदुत्तरोत्तरावस्थाप्राप्त्या* पूर्वपूर्वावस्थां जहातीति तस्य पूर्वावस्थस्योत्तरावस्थायां† न प्रतिसन्धानमस्ति। अतः सर्वदा तस्य नास्ति-शब्दाभिधेयत्वमेव। तथा ह्युपलभ्यत इत्याह,—मही घटत्वमिति। स्वकर्मणा देवमनुष्यादिभावेन स्तिमितात्मनिश्चयैः‡ स्वभोग्यभूतमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथाभूतमालक्ष्यते, अनुभूयत इत्यर्थः। एवं सति किमप्यचिद्वस्तु, अस्ति-शब्दार्हमादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपमालक्षितमस्ति किम्, न ह्यस्तीत्यभिप्रायः। यस्मादेवं, तस्मात् ज्ञानस्वरूपात्मव्यतिरिक्तमचिद्वस्तु कदाचित् क्वचित् केवलास्ति-शब्दवाच्यं न भवतीत्याह,—तस्मान्न विज्ञानमृत इति। आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया देवादिभेदप्रत्यनीकस्वरूपोऽपि देवादिशरीरप्रवेशहेतुभूतस्वकृतविविधकर्ममूलदेवादिभेदभिन्नात्मबुद्धिभिस्तेन तेन रूपेण बहुधानुसंहित इति तद्भेदानुसन्धानं नात्मस्वरूपप्रयुक्तमित्याह,—विज्ञानमेकमिति। आत्मस्वरूपन्तु कर्मरहितम्, तत एव मूलरूपप्रकृतिस्पर्शरहितम्, ततश्च तत्प्रयुक्तशोकमोहलोभाद्यशेष§हेयगुणासङ्गि¶, उपचयापचयानर्हतया एकम्,

---

*—अवस्थां प्राप्येति ख०, ग०।

† पूर्वावस्थोत्तरावस्थायामिति ख०, ग०। पाठोऽयं नास्मभ्यं रोचते।

‡ अस्तमितात्मनिश्चयैरिति ग०।

§—शोकमोहाद्यशेषेति ख०।

¶—गुणासिद्धीति ख०। जनयति खलु वैमनस्यं सुमनसामेतत् पाठान्तरम्।

तत एव सदैकरूपम्, तच्च वासुदेवशरीरमिति तदात्मकम् । अतदात्मकस्य कस्यचिदप्यभावादित्याह,—ज्ञानं विशुद्धमिति । चिदंशः सदैकरूपतया सर्वदास्ति-शब्दवाच्यः । अचिदंशस्तु प्रतिक्षण*परिणामित्वेन सर्वदा नाशगर्भ इति सर्वदा नास्ति-शब्दाभिधेयः । एवंरूपं चिदचिदात्मकं† जगत् वासुदेवशरीरम् । तदात्मकमिति ‡जगद्याथात्म्यं सम्यगुक्तमित्याह,—सद्भाव एवमिति । अत्र सत्यमसत्यमिति यदस्ति यन्नास्तीति प्रक्रान्तस्योपसंहारः ॥

एवं ज्ञानैकाकारतया सदसच्छब्द§गोचरस्वरूपभेदमेवाचिन्मिश्रं भुवनाश्रितं देवमनुष्यादिरूपेण सम्यग्व्यवहारार्हभेदं यद्वर्तते, तत्र हेतुः कर्मैवेत्युक्तमित्याह,—एतत् तु यदिति । तदेव विवृणोति—यज्ञः पशुरिति । जगद्याथार्थ्यज्ञानप्रयोजनं मोक्षोपाययजन¶मित्याह—यच्चैतदिति । अत्र निर्विशेषे परे ब्रह्मणि तदाश्रये सदसदनिर्वचनीये चाज्ञाने जगतस्तत्कल्पितत्वे वानुगुणं किञ्चिदपि पदं न दृश्यते । अस्ति-नास्ति-शब्दाभिधेय**चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगत् परमस्य परेशस्य ब्रह्मणो विष्णोः कायत्वेन तदात्मकम् । ज्ञानैकाकारस्यात्मनो†† देवादि-

* क्षणपरिणामित्वेनेति ग० ।

† एवञ्चिदचिदात्मकमिति ख० ।

‡ जगद्याथार्थ्यमिति ख० ।

§—तया समम् । अशब्दगोचरेति ग० । पाठोऽयं न समीचीनतामावहति ।

¶ मोक्षोपायायतनमिति ख० । मोक्षोपाययतनमिति ग० ।

**—शब्दाभिधेयमिति ख०, ग० ।

†† ज्ञानैकाकारावस्थात्मन इति ख० ।

विविधाकारानुभवे अचित्परिणामे च हेतुर्वस्तुयाथात्म्यज्ञान-विरोधिक्षेत्रज्ञानां कर्मैवेतिप्रतिपादनात्। अस्ति-नास्ति-सत्यासत्यशब्दानाञ्च सदसदनिर्वचनीयवस्त्वभिधानासामर्थ्याच्च नास्त्यसत्यशब्दावस्ति-सत्यशब्दविरोधिनौ। अतस्त्वैताभ्यामसत्यत्वं हि प्रतीयते, नानिर्वचनीयत्वम्। अत्र चाचिद्वस्तुनि नास्त्यसत्यशब्दौ न तुच्छत्वमिथ्यात्वपरौ प्रयुक्तौ, अपि तु विनाशित्वपरौ। वस्त्वस्ति किं—मही घटत्वमित्यत्र विनाशित्वमेव ह्युपपादितम्। न निष्प्रमाणकत्वं ज्ञानबाध्यत्वं वा। एकेनाकारेणैकस्मिन् कालेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषेणान्यथोपलब्ध्या नास्तित्वोपपादनात्। तुच्छत्वं हि प्रमाणसम्बन्धानर्हत्वम्। बाधोऽपि यद्देशकालादिसम्बन्धितया यदस्तीत्युपलब्धं तस्य तद्देशकालादिसम्बन्धितया नास्तीत्युपलब्धिः। न तु कालान्तरेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामादिना नास्तीत्युपलब्धिः, कालभेदेन विरोधाभावात्। अतो न *मिथ्यात्वम्। एतदुक्तं भवति, ज्ञानस्वरूपमात्मवस्तु आदिमध्यपर्यन्तरहितं सततैकरूपमिति स्वत एव सदास्ति-शब्दवाच्यम्। अचेतनन्तु क्षेत्रज्ञभोग्यभूतं†तत्कर्मानुगुणपरिणामि विनाशीति सर्वदा नास्त्यर्थगर्भमिति नास्त्यसत्यशब्दाभिधेयमिति।

यथोक्तम्,—

यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै।
परिणामादिसम्भूतं तद्वस्तु नृप तच्च किम्॥

---

* स्वतो न विरोधमिथ्यात्वमिति ग०।

† तत्तदिति ख०।

अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ।
तत्तु* नाशी न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम् ॥

इति देशकालकर्मविशेषापेक्षयास्तित्व-नास्तित्व-योगिनि वस्तुनि केवलास्ति-बुद्धिबोध्यत्वमपरमार्थ इत्युक्तम् । आत्मनश्च केवलास्ति-बुद्धिबोध्यत्वमिति स परमार्थ इत्युक्तम् । श्रोतुश्च मैत्रेयस्य,—

विष्णाधारं यथा चैतत् त्रैलोक्यं समवस्थितम् ।
परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथाज्ञानं प्रधानतः ॥

इत्यनुभाषणाच्च । ज्योतींषि विष्णुरित्यादिसामानाधिकरण्यस्यात्मशरीरभाव एव निबन्धनं, चिदचिद्वस्तुनोश्चास्ति-नास्ति शब्दयोगनिबन्धनं, †ज्ञानस्याकर्मनिमित्तस्वाभाविकस्वरूपत्वेन स्वरूपप्राधान्यम् । अचिद्वस्तुनश्च, तत्तत्कर्मनिमित्तपरिणामित्वेनाप्राधान्यमिति प्रतीयते ॥

यदुक्तं, निर्विशेषब्रह्मज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिं वदन्ति श्रुतय इति । तदसत् । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था विद्यते अयनाय । सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । न तस्येशे कश्चन । तस्य नाम महद्यशः । य एनं ‡ विदुरमृतास्ते भवन्तीत्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । ब्रह्मणः सविशेषत्वादेव सर्वाण्यपि वाक्यानि सविशेषज्ञानादेव मोक्षं वदन्ति । शोधकवाक्यान्यपि सविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् । तत्त्व-

---

* यश्चेति ख० ।

† आत्मज्ञानस्येति ख० ।

‡ एवमिति ग० ।

मस्यादिवाक्येषु सामानाधिकरण्यं न निर्विशेषवस्त्वैक्यपरम्, तत्त्वं-पदयोः सविशेषब्रह्माभिधायित्वात्। तत्पदं हि सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं जगत्कारणं ब्रह्म परामृशति। तदैक्षत बहु स्यामित्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात्। तत्समानाधिकरणं* त्वं-पदञ्चाचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्म प्रतिपादयति। प्रकारद्वयावस्थितैकवस्तुपरत्वात्सामानाधिकरण्यस्य। प्रकारद्वय-परित्यागे प्रवृत्तिनिमित्तभेदासम्भवेन सामानाधिकरण्यमेव परित्यक्तं स्यात्। द्वयोः पदयोर्लक्षणा च। सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि न लक्षणा, भूतवर्तमानकालसम्बन्धितयैक्यप्रतीत्य-विरोधात्। देशभेदविरोधश्च कालभेदेन परिहृतः। तदैक्षत बहु स्यामित्युपक्रमविरोधश्च। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञा च न घटते। ज्ञानस्वरूपस्य निरस्तनिखिलदोषस्य सर्वज्ञस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्याज्ञानतत्कार्यानन्ता‡पुरु-षार्थाश्रयत्वं च न सम्भवति। बाधार्थत्वे च सामानाधिकर-ण्यस्य तत्त्वं-पदयोरधिष्ठानलक्षणा निवृत्त्यलक्षणा चेति लक्षणाद्वयस्त एव¶ दोषाः॥

इयांस्तु विशेषः, नेदं रजतमितिवदप्रतिपन्नस्यैव§ बाधस्या-

---

* सामानाधिकरण्यमिति ख०।

† तदैक्षत स इति ग०।

‡—अनन्तपुरुषार्थत्वमिति ख०, ग०। परन्तु पाठान्तरमेतत् लिपिकरप्रमादमेव सूचयति।

¶ निवृत्त्यलक्षणाद्वयस्त एवेति ख०।

§ अप्रतीतस्यैवेति ख०।

गत्या परिकल्पनम् । तत्पदेनाधिष्ठानातिरेकिधर्मानुपस्थापनेन बाधानुपपत्तिश्च । अधिष्ठानं तु, प्राक्तिरोहितमतिरोहितस्वरूपं तत्पदेनोपस्थाप्यत इति चेत्—न । अधिष्ठानाप्रकाशे तदाश्रयभ्रमबाधयोरसम्भवात् । भ्रमाश्रयमधिष्ठानमतिरोहितमिति चेत्, तदेवाधिष्ठानस्वरूपं भ्रमविरोधीति तत्प्रकाशे सुतरां न तदाश्रयभ्रमबाधौ । अतोऽधिष्ठानातिरेकिपारमार्थिकधर्मतत्तिरोधानानभ्युपगमे भ्रान्तिबाधौ दुरुपपादौ । अधिष्ठाने हि पुरुषमात्राकारे प्रतीयमाने तदतिरेकिणि पारमार्थिके राजत्वे तिरोहिते सत्येव बाधत्वभ्रमः । राजत्वोपदेशेन च तन्निवृत्तिर्भवति, नाधिष्ठानमात्रोपदेशेन, तस्य प्रकाशमानत्वेनानुपदेश्यत्वात्, भ्रमानुपमर्दित्वाच्च । जीवशरीरकजगत्कारणब्रह्मपरत्वे मुख्यवृत्तं पदद्वयम् । प्रकारद्वयविशिष्टैक*वस्तुप्रतिपादनेन सामानाधिकरण्यं सिद्धम् । निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्य ब्रह्मणो जीवान्तर्यामित्वमप्यैश्वर्यमपरं प्रतिपादितं भवति । उपक्रमानुकूलता च । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिश्च । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरस्यैव ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन कार्यत्वात् । तमीश्वराणां परमं महेश्वरम् । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते । अपहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः । इत्यादिश्रुत्यन्तराविरोधश्च । तत्त्वमसीत्यत्रोद्देश्योपादेयविभागः कथमिति चेत्, नात्र किञ्चिदुद्दिश्य किमपि विधीयते । ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्—इत्यनेनैव प्राप्तत्वात् । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थ-

*—विशेषैकेति ग० ।

वत्। इदं सर्वमिति सजीवं जगन्निर्दिश्य, ऐतदात्म्यमिति तस्यैष आत्मेति तत्र प्रतिपादितम्। हेतुरप्युक्तः*। सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः †सत्प्रतिष्ठा इति। सर्वं खल्विदं ब्रह्म। तज्जलानिति। शान्त इतिवत्। तथा, श्रुत्यन्तराणि च ब्रह्मणस्तद्व्यतिरिक्तस्य चिदचिद्वस्तुनश्च शरीरात्मभावमेव तादात्म्यं वदन्ति। अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्। सर्वात्मा। यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरम्। यः पृथिवीमन्तरो यमयति। स त आत्मान्तर्याम्यमृतः। य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो, यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति। स त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्—इतारभ्य, यस्य मृत्युः शरीरं, यं मृत्युर्न वेद। एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः। तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादीनि। अनाप्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशेनैव सर्वेषां वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वञ्च ‡प्रतिपादितम्। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यनेनैकार्थ्यात्। जीवस्यापि ब्रह्मात्मकत्वम् ब्रह्मानुप्रवेशादेवेत्यवगम्यते। अतश्चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मतादात्म्यमात्मशरीरभावादेवेति निश्ची-

---

* तत्र हेतुरप्युक्त इति ख०।

† सप्रतिष्ठा इति ग०।

‡ वस्तुत्वञ्च प्रतिपादितमिति ख०।

यते*। तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य तच्छरीरत्वेनैव वस्तुत्वात् तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दः तत्पर्यन्तमेव स्वार्थमभिदधाति। अतः सर्वशब्दानां लोकव्युत्पत्त्यावगत†तत्तत्पदार्थविशिष्टब्रह्माभिधायित्वं सिद्धमित्यैतदात्म्यमिदं सर्वमिति प्रतिज्ञातार्थस्य तत्त्वमसीतिसामानाधिकरण्येन विशिषोपसंहारः॥

अतो निर्विशेषवस्त्वैक्यवादिनो भेदाभेदवादिनः केवलभेदवादिनश्च वैयधिकरण्येन सामानाधिकरण्येन च सर्वं ब्रह्मात्मभावोपदेशाः परित्यक्ताः स्युः॥

एकस्मिन् वस्तुनि कस्य तादात्म्यमुपदिश्यते। तस्यैवेति चेत्, तत् स्ववाक्येनैवा‡गतमिति न तादात्म्योपदेशावसेयमस्ति किञ्चित्। कल्पितभेदनिरसनमिति चेत्, तत्तु न सामानाधिकरण्यतादात्म्योपदेशावसेयमित्युक्तम्। सामानाधिकरण्यं तु ब्रह्मणि प्रकारद्वयप्रतिपादनेन विरोधमेवावहेत्। भेदाभेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गात् तत्प्रयुक्तजीवगतदोषा¶ ब्रह्मण्येव प्रादुःस्युरिति निरस्तनिखिलदोषकल्याणगुणात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा हि§ विरोधादेव परित्यक्ताः स्युः। स्वाभाविकभेदाभेदवादेऽपि ब्रह्मणः स्वत एव जीवभावाभ्युपगमात् गुणवद्दोषाश्च

---

* अवगम्यत इति ख०।

† लोकव्युत्पत्त्यवगतेति ग०।

‡ स्ववाक्येनावगतमितीति ख०।

¶ तत्प्रयुक्ता जीवगतदोषा इति ख०, ग०।

§ ह्येकदा परित्यक्ताः स्युरिति ख०।

स्वाभाविका भवेयुरिति निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशा विरुद्धा एव*। केवलभेदवादिनाच्चात्यन्तभिन्नयोः केनापि प्रकारेणैक्यासम्भवादेव ब्रह्मात्मभावोपदेशो न सम्भवतीति सर्ववेदान्तपरित्यागः स्यात्। निखिलोपनिषत्प्रसिद्धं कृत्स्नस्य ब्रह्मशरीरभावमातिष्ठमानैः कृत्स्नस्य ब्रह्मा†त्मभावोपदेशाः सर्वे सम्यगुपपादिता भवन्ति। जातिगुणयोरिव द्रव्याणामपि शरीरभावेन विशेषणत्वेन, गौरश्वो मनुष्यो देवो जातः ‡कर्मभिरिति सामानाधिकरण्यं लोकवेदयोर्मुख्यमेव दृष्टचरम्। जातिगुणयोरपि द्रव्यप्रकारत्वमेव षण्डो गौः शुक्लः पट इति तथासामानाधिकरण्यनिबन्धनम्। मनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डानामप्यात्मनः प्रकारतयैव पदार्थत्वान्मनुष्यः पुरुषः षण्डो योषिदात्मा जात इति सामानाधिकरण्यं सर्वत्रानुगत¶मिति प्रकारत्वमेव सामानाधिकरण्यनिबन्धनम्। न परस्परव्यावृत्त्या§ जात्यादयः। स्वनिष्ठानामेव हि द्रव्याणां कदाचित्‖ क्वचिद्द्रव्यविशेषणत्वे मत्वर्थीयः प्रत्ययो दण्डी कुण्डलीति न पृथक्प्रतिपत्तिस्थित्यनर्हाणां** द्रव्याणां तेषां विशेषणत्वं सामानाधिकरण्यावसेयमेव। यदि गौरश्वो मनुष्यो देवः पुरुषो योषित्

---

* तादात्म्योपदेशो विरुद्ध एवेति ख०, ग०।

† ब्रह्मतादात्म्यभावेति ख०।

‡ पुरुषः कर्मभिरितीति ख०।

¶ अनुस्यूतमितीति ख०।

§ व्यावृत्ता इति ख०, ग०।

‖ क्वचिदिति ग पुस्तके नोपलभ्यते।

** स्थित्यर्हाणमिति प्रामादिकं पठति ख-पुस्तकम्।

षण्ड आत्मा कर्मभिर्जात इत्यत्र षण्डो* मुण्डो गौः शुक्लः कृष्णः पट इति जातिगुणवदात्मप्रकारत्वं मनुष्यादिशरीराणामिष्यते। तर्हि जातिव्यक्त्योरिव प्रकारप्रकारिणोः शरीरात्मनोरपि नियमेन सहप्रतिपत्तिः स्यात्। न चैवं दृश्यते। न हि नियमेन गोत्वादिवदात्माश्रयतयैवात्मना सह मनुष्यादिशरीरं पश्यन्ति। अतो मनुष्य आत्मेति† सामानाधिकरण्यं लाक्षणिकमेव॥

नैतदेवम्। मनुष्यादिशरीराणामप्यात्मैकाश्रयत्वं तदेकप्रयोजनत्वं तत्प्रकारत्वञ्च जात्यादितुल्यम्। आत्मैकाश्रयत्वमात्मविश्लेषे शरीरविनाशादवगम्यते। आत्मैकप्रयोजनत्वञ्च ‡तत्तत्कर्मफलभोगार्थतयैव सद्भावात्। तत्प्रकारत्वमपि देवो मनुष्य इत्यात्मविशेषणतयैव प्रतीतेः। एतदेव हि गवादिशब्दानां व्यक्तिपर्यन्तत्वे हेतुः। एतत्स्वभावविरहादेव दण्डादीनां विशेषणत्वे दण्डी कुण्डलीति मत्वर्थीयः¶ प्रत्ययः। देवमनुष्यादिपिण्डानामात्मैकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वतत्प्रकारत्वस्वभावात्§, देवो मनुष्य आत्मेति लोकवेदयोः सामानाधिकरण्येन व्यवहारः। जातिव्यक्त्योर्नियमेन सहप्रतीतिरुभयोश्चाक्षुषत्वात्। आत्मनस्त्वचाक्षुषत्वाच्चक्षुषा शरीरग्रहणवेलायामात्मा न गृह्यते। पृथग-

---

* खण्ड इति ख०।

† मनुष्यात्मेति ग०।

‡ तच्च कर्मफलेति ख०।

¶ मत्वर्थीयप्रत्यय इति ख०, ग०।

§ देवमनुष्यादिपिण्डानाम्—स्वभावादित्यंशः ख-पुस्तके न दृश्यते। ग-पुस्तके तु—तदेकप्रयोजनत्वात्, तत्प्रकारत्वस्वभावादिति भिन्नपदतया पठ्यते।

ग्रहणयोग्यस्य प्रकारतयैकस्वरूपत्वं दुर्घटमिति मा वोचः। जात्यादिवत्तदेकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वतद्विशेषणत्वैः शरीरस्यापि तत्प्रकारतैकस्वभावत्वावगमात्। सहोपलम्भनियमस्त्वेकसामग्रीवेद्यत्वनिबन्धन इत्युक्तम्। यथा चक्षुषा पृथिव्यादेर्गन्धरसादिसम्बन्धित्वं स्वाभाविकमपि न गृह्यते। एवं चक्षुषा गृह्यमाणं शरीरमात्मप्रकारतैकस्वभावमपि न तथा गृह्यते। आत्मग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्याभावात्। नैतावता शरीरस्य तत्प्रकारत्वस्वभावविरहः। तत्प्रकारतैकस्वभावत्वमेव सामानाधिकरण्यनिबन्धनम्। आत्मप्रकारतया प्रतिपादनसमर्थस्तु शब्दः सहैव प्रकारतया प्रतिपादयति॥

ननु च, शाब्देऽपि व्यवहारे शरीरशब्देन शरीरमात्रं गृह्यत इति नात्मपर्यन्तता शरीरशब्दस्य। नैवम्। आत्मप्रकारभूतस्यैव शरीरस्य *पदार्थताविवेकप्रदर्शनाय निरूपकाणां निष्कर्षका†शब्दोऽयम्। यथा गोत्वं शुक्लत्वमाकृतिर्गुण इत्यादिशब्दाः। अतो गवादिशब्दवद्देवमनुष्यादिशब्दा आत्मपर्यन्ताः। एवं देवमनुष्यादिपिण्डविशिष्टानां जीवानां परमात्मशरीरतया, तत्प्रकारत्वात् जीवात्मवाचिनः शब्दाः परमात्मपर्यन्ताः। अतः परस्य ब्रह्मणः प्रकारतयैव चिदचिद्वस्तुनः पदार्थत्वमिति तत्सामानाधिकरण्येन प्रयोगः। अयमर्थो वेदार्थसंग्रहे समर्थितः। इदमेव शरीरात्मभावलक्षणं तादात्म्यम्‡। आत्मेति तूपगच्छन्ति

* परार्थानामिति ख०। अपपाठोऽयम्। परार्थतेति ग०। नैतत् समीचीनम्।
† निष्कर्षेति ख०, ग०।
‡ भावतादात्म्यमिति ख०। सामान्यमिति ग०। उभयथैव न साधु पठ्यते।

शादयन्ति चेति वक्ष्यति । आत्मेत्येव तु गृह्णीयादिति च वाक्यकारः । अत्रेदं तत्त्वम् । अचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परस्य च ब्रह्मणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेशितृत्वेन स्वरूपविवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः ।

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेत-
त्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः । क्षरात्मानावीशते देव एकः । अमृताक्षरं हर इति भोक्ता निर्दिश्यते । प्रधानमात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः । स कारणं* करणाधिपाधिपः । नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः । पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् । ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ।

पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा
जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ।
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीं प्रजां जनयन्तीं† सरूपाम् ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

---

* स्वकारणं कारणाधिप इति ख० । लिपिकरप्रमादस्फुरितमेतत् ।

† बह्वीः प्रजा जनयन्तीति ख० ।

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽ-
नीशया शोचति मुह्यमानः॥
जुष्टं यदा* पश्यत्यन्यमीशमस्य
महिमानमितरो† वीतशोकः॥

इत्याद्याः।

स्मृतावपि।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा।
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्॥
जीवभूतां महाबाहो ययेदन्धार्यते जगत्।
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्॥
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्।
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः॥
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात्।
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्॥
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते।
प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपि॥
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥

इति जगद्योनिभूतं महद्ब्रह्म, मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्ममचिद्वस्तु, यस्मिंश्चेतनाख्यं‡ गर्भं संयोजयामि। ततो मत्कृता-

---

* ययेति ख०, ग०।

† महिमानमेति वीतशोक इति ग०।

‡ यत्तस्मिंश्चेतनाख्यमिति ख०।

च्चिदचित्संसर्गाद्देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां सर्वभूतानां सम्भवो भवतीत्यर्थः॥

एवं भोक्तृ*भोग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोः परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वेन तदपृथक्स्थितिं परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः काश्चन श्रुतयः। यः पृथिव्यान्तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्यारभ्य, य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो, यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्मान्तर्याम्यमृत इति। तथा, यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्, यस्य पृथिवी शरीरं, यं पृथिवी न वेदेत्यारभ्य§ यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन्, यस्य मृत्युः शरीरम्, यं मृत्युर्न वेद, एष सर्वभूता†न्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः। अत्र मृत्युशब्देन तमःशब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वभिधीयते। अस्यामेवोपनिषदि, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयत इतिवचनात्। अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा, इति च॥

एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित‡ इती-

---

* भोग्यभोक्तृरूपेणेति क०, ग०।

§ योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन्, यस्याक्षरं शरीरं, यमक्षरं न वेदेत्यंशः ख-चिह्नितपुस्तके अधिकं पठ्यते।

† सर्वभूतात्मेति ग०।

‡ अवतिष्ठत इति ख०।

समर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थञ्च जगत् स एवेत्याहुः। सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। एकमेवाद्वितीयम्। तदैक्षत, बहु स्यां प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजतेत्यारभ्य, सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः *सत्प्रतिष्ठाः। ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्। तत् सत्यम्। स आत्मा। तत्त्वमसि श्वेतकेतो। सोऽकामयत। बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजतेत्यारभ्य, सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवदित्याद्याः। अत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्धश्चिदचितोः परमपुरुषस्य† च स्वरूपविवेकः स्मारितः। हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति। तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्, विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च, सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवदिति च। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्, विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चेत्यनेनैकार्थ्यादात्मशरीरभावनिबन्धनमिति विज्ञायते। एवम्भूतमेव नामरूपव्याकरणं, तद्धेदं§ तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत इत्यत्राप्युक्तम्। अतः कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति कारणात्‡ कार्यस्यानन्यत्वेन, कारणविज्ञानेन कार्यस्य विज्ञाततयैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च

---

* सत्प्रतिष्ठा इति ख०।

† परमात्मपुरुषस्य चेति ख०। परं पुरुषस्येति ग०।

§ तद्वेदेति ख०। तद्धेदेति ग०। उभयत्रैव लिपिकरप्रमाद एव बीजम्।

‡ कार्यात्कारणस्येति ख०। पाठोऽयं नास्मभ्यं रोचते।

समीहितमुपपन्नतरम् । हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तिस्रो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य, तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात्, सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीवविशिष्ट-परमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थपरमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम्* । अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारकं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणमिति ब्रह्मोपादानत्वेऽपि सङ्घातस्योपादानत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मणश्च स्वभावासङ्करोऽप्युपपन्नतरः† । यथा—शुक्लरक्तकृष्णतन्तुसङ्घातो-पादानत्वेऽपि‡ चित्रपटस्य तत्तत्तन्तुप्रदेश एव शौक्ल्यादिसम्बन्ध इति कार्यावस्थायामपि न सर्वत्र वर्णसङ्करः, तथा चिदचिदी-श्वरसङ्घातोपादानत्वेऽपि जगतः कार्यावस्थायामपि भोक्तृत्व-भोग्यत्वनियन्तृत्वाद्यसङ्करः । तन्तूनां पृथक्§स्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया¶ कदाचित् संहतानां कारणत्वं कार्यत्वञ्च । इह तु सर्वावस्थावस्थयोः परमपुरुषशरीरत्वेन चिदचितोस्तत्प्रकारतयैव पदार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुषः सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति

---

* मुख्यं वृत्तमिति ख० । एष खलु पाठो मादृशां वैमुख्यमावहति ।

† स्वभावसङ्करोऽपीति ख० । स्वभावसंस्कारभावोऽपीति ग० । उभयत्रैव सन्दर्भ-विरुद्धं पद्यते ।

‡ सङ्घातोपादाने इति ख० । नैष समीचीनः पाठः ।

§ पृथक्प्रतीतियोग्यानामिति ख० ।

¶ पुरुषेच्छयेति ख०, ग० । अपपाठोऽयम् ।

विशेषः। स्वभावभेदस्तदसङ्करश्च तत्र चात्र च तुल्यः। एवं च सति, परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावाभा-*वादविकृतत्वमुपपन्नतरम्। स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुन आत्मतयावस्थानात् कार्यत्वमप्युपपन्नतरम्। अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता॥

निर्गुणवादाश्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणासम्भवादुपपद्यन्ते। अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपास इति हेयगुणान् प्रतिषिध्य, सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति कल्याणगुणान् विदधतीयं श्रुतिरेवान्यत्र सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति॥

ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेतिवादश्च, सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरस्य ब्रह्मणः स्वरूपं विज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपञ्चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरः। यः सर्वज्ञः सर्ववित्। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च। विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यादिका ज्ञातृत्वमावेदयन्ति, सत्यं ज्ञानमित्यादिकाश्च ज्ञानैक†निरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपताम्। सोऽकामयत बहु स्याम्। तदैक्षत बहु स्याम्। तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति ब्रह्मैव स्वसङ्कल्पात् विचित्रस्थिरचरस्वरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्रत्यनीकाब्रह्मात्मकं वस्तुनानात्वमतत्त्वमिति तत्प्रतिषिध्यते। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति।

---

* स्वरूपान्यथाभावादिति न साधु पठति ख-चिह्नितपुस्तकम्।

† ज्ञानैकेत्यंशः लिपिकारप्रमादात् ग-चिह्नित पुस्तके पतित इत्यनुमीयते।

नेह नानास्ति किञ्चन। यत्र हि द्वैतमिव भवति। तदितर इतरं पश्यति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्। तत् केन कं पश्येत्, तत् केन कं विजानीयादित्यादिना। न पुनर्बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वसङ्कल्पकृतं ब्रह्मणो नानानाम* रूपभाक्त्वेन नानाप्रकारत्वमपि निषिध्यते। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति निषेधवाक्यादौ च तत् स्थापितम्। सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद। तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेद इत्यादिना॥

एवञ्चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदञ्च वदन्तीनां कार्यकारणभावं कार्यकारणयोरनन्यत्वं† वदन्तीनाञ्च सर्वासां श्रुतीनामविरोधः। चिदचितोः परमात्मनश्च सर्वदा शरीरात्मभावं शरीरभूतयोः कारणदशायां नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापत्तिं, कार्यदशायाञ्च तदर्हस्थूलदशापत्तिं वदन्तीभिः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति ब्रह्माज्ञानवादस्यौपाधिकब्रह्मभेदवादस्यान्यस्याप्य‡न्यायमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्य न कथञ्चिदप्यवकाशो दृश्यते। चिदचिदीश्वराणां पृथक्स्वभावतया तत्तच्छ्रुतिसिद्धानां शरीरात्मभावेन प्रकारप्रकारितया श्रुतिभिरेव प्रतिपन्नानां श्रुत्यन्तरेण कार्यकारणभावप्रतिपादनं¶ कार्यकारणयोरैक्यप्रतिपादनञ्च ह्यविरुद्धमिति सिद्धम्। यथाग्नेयादीन् षड्-

---

* नानानामभाक्त्वेनेति ख०।

† अत्र चकारयुक्तं पठ्यते ग पुस्तके।

‡ अन्यस्येति पदं ख-पुस्तके न दृश्यते।

¶ कार्यकारणभावप्रतिपादनमिति ख-पुस्तके न पठ्यते।

यागा*नुत्पत्तिवाक्यैः पृथगुत्पन्नान् समुदायानुवादिवाक्यद्वयेन समुदायद्वयत्वमापन्नान् दर्श†पूर्णमासाभ्यामित्यधिकारवाक्यं कामिनः कर्तव्यतया विदधाति। तथा चिदचिदीश्वरान् विविक्त-स्वरूपस्वभावान्, क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः, क्षरात्मानावीशते देव एकः। प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः। पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्। आत्मा नारायणः पर इत्यादिवाक्यैः पृथक् प्रतिपाद्य, यस्य पृथिवी शरीरं, यस्यात्मा शरीरं, यस्याव्यक्तं शरीरं, यस्याक्षरं शरीरम्, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इत्यादिभिर्वाक्यैश्चिदचितोः सर्वावस्थावस्थितयोः‡ परमात्मशरीरतां परमात्मनस्तदात्मताञ्च प्रतिपाद्य, शरीरिभूत-परमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः कारणावस्थः कार्या-वस्थश्च परमात्मैक एवेति पृथक्प्रतिपन्नं§ वस्तुत्रितयं, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यं प्रतिपादयति। चिदचिद्वस्तुशरीरिणः परमात्मनः परमात्मशब्देनाभिधाने¶ हि नास्ति विरोधः। यथा मनुष्य-पिण्डशरीरकस्यात्मविशेषस्यायमात्मा सुखीत्यात्मशब्देनाभिधान इत्यलमतिविस्तरेण॥

यत्पुनरिदमुक्तं, ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्ति-

* यज्ञानिति क०।

† दर्शपौर्णमासाभ्यामिति ख०।

‡ सर्वावस्थितयोरिति ख०। नैष समीचीनः पाठः।

§ पृथक्प्रतिपन्नवस्तुत्रितयमिति ख०, ग०।

¶ परमात्मशब्दाभिधाने इति ख०। पाठान्तरमेतदान्तरं शोभते।

युक्तेति। तदयुक्तम्। बन्धस्य पारमार्थिकत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्। पुण्यापुण्यरूपकर्मनिमित्तदेवादिशरीरप्रवेशतत्प्रयुक्तसुखदुःखानुभवरूपस्य बन्धस्य मिथ्यात्वं कथमिव शक्यते वक्तुम्। एवंरूपबन्धनिवृत्तिर्भक्तिरूपापन्नोपासनप्रीतपरमपुरुषप्रसादलभ्येति पूर्वमेवोक्तम्। भवदभिमतस्यैक्यज्ञानस्य यथावस्थितवस्तुविपरीतविषयस्य मिथ्यारूपत्वेन बन्ध*विवृद्धिरेव फलं भवति।

मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः।

इति शास्त्रात्। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः। पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वेति जीवात्मविसजातीयस्य तदन्तर्यामिणो ब्रह्मणो ज्ञानं परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमित्युपदेशाच्च। अपि च, भवदभिमतस्यापि निवर्तकज्ञानस्य† मिथ्यारूपत्वात् तस्य निवर्तकान्तरं मृग्यम्। निवर्तकज्ञानमिदं स्वविरोधि सर्वं भेदजातं‡ निवर्त्य§ क्षणिकत्वात् स्वयमेव विनश्यतीति चेत्, न। तत्स्वरूपतदुत्पत्तिविनाशानां काल्पनिकत्वेन विनाशतत्कल्पनाकल्पक¶रूपाविद्याया निवर्तकान्तरमन्वेषणीयम्। तद्विनाशो ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेत्, तथा सति निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात्। तद्विनाशे तिष्ठति तदुत्पत्त्यसम्भवात्। अपि च, चिन्मात्र-

---

* बन्धवृद्धिरेवेति ग०।

† निवर्तकज्ञानस्यापीति ख०।

‡ स्वविरोधिसर्वभेदजातमिति ख०।

§ विवर्त्येति ग०।

¶ कल्पकरूपाविद्यानिवर्तकान्तरमिति ख०। पाठान्तरमेतत् समीचीनतया न प्रतिभाति।

*ब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्ननिषेधविषयज्ञानस्य कोऽयं ज्ञाता । अध्यासरूप† इति चेत्, न । तस्य निषेध्यतया निवर्तकज्ञानकर्मत्वात् तत्कर्तृत्वानुपपत्तेः । ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेत्, ब्रह्मणो निवर्तकज्ञानं प्रति ज्ञातृत्वं किं स्वरूपम्, उताध्यस्तम् । अध्यस्तञ्चेत्, अयमध्यासस्तन्मूलाविद्यान्तरञ्च निवर्तकज्ञानाविषयतया तिष्ठत्येव । निवर्तकज्ञानान्तराभ्युपगमे तु तस्यापि त्रिरूपत्वात् ज्ञात्रपेक्षयानवस्था स्यात् । ब्रह्मस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वे अस्मदीय एव पक्षः परिगृहीतः स्यात् । निवर्तकज्ञानस्वरूपं स्वस्य‡ ज्ञाता च ब्रह्म व्यतिरिक्तत्वेन स्वनिवर्त्यान्तर्§गतमिति वचनं, भूतलव्यतिरिक्तं कृत्स्नं देवदत्तेन छिन्नमित्येतस्यामेव छेदनक्रियायामस्य छेत्तुरस्याः छेदनक्रियायाश्च छेद्यानुप्रवेशवचनवदुपहास्यम् । अध्यस्तो ज्ञाता स्वनाशहेतुभूतनिवर्तकज्ञाने स्वयं कर्ता च न भवति, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् । तन्नाशस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमे भेददर्शन¶तन्मूलाविद्यादीनां कल्पनमेव न स्यादित्यलमनेन दिष्टहतमुद्गराभिघातेन ॥

तस्मादनादिकर्मप्रवाहरूपाज्ञानमूलत्वाद्बन्धस्य तन्निवर्हणमुक्तलक्षणज्ञानादेव । तदुत्पत्तिश्चाहरहरनुष्ठीयमानपरमपुरुषाराधनवेषात्मयाथात्म्यबुद्धिविशेषसंस्कृतवर्णाश्रमोचितकर्मलभ्या ।

---

* सम्मात्रेति ख० ।

† ज्ञानाध्यास इति ख० । लिपिकरप्रमादविजृम्भितमेतत् ।

‡ स्वस्य चेति ख० ।

§ स्वनिवर्त्यान्तर्गतमिति ख०, ग० ।

¶ ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमेनैतद्दर्शनतन्मूलाविद्यादीनामिति ख० ।

तत्र केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वमनभिसंहितफलपरमपुरुषाराधनवेषाणां कर्मणामुपासनात्मकज्ञानोत्पत्तिद्वारेण। ब्रह्मयाथात्म्यानुभवरूपानन्तस्थिरफलत्वञ्च कर्मस्वरूपज्ञानादृते न ज्ञायते। केवलाकारपरित्यागपूर्वकयथोक्तस्वरूपकर्मोपादानञ्च न सम्भवतीति कर्मविचारानन्तरं तत एव हेतोर्ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्यथात इत्युक्तम्। अथातो ब्रह्मजिज्ञासा*। अत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते। वृद्धव्यवहारादन्यत्र शब्दस्य बोधकत्वशक्त्यवधारणासम्भवात्, व्यवहारस्य च † कार्यबुद्धिपूर्वकत्वेन कार्यार्थ एव शब्दस्य प्रामाण्यमिति कार्यरूप एव वेदार्थः। अतो वेदान्ताः परिनिष्पन्ने परस्मिन् ‡ ब्रह्मणि न प्रमाणभावमनुभवितुमर्हन्ति। न च, पुत्रजन्मादिसिद्धवस्तु¶विषयवाक्येषु हर्षहेतूनां कालत्रयवर्तिनामर्थानामानन्त्यात् सुलग्नसुखप्रसवादिहर्षहेत्वर्थान्तरोपनिपात§सम्भावनया च प्रियार्थप्रतिपत्तिनिमित्तमुखविकाशादिलिङ्गेनार्थविशेषबुद्धिहेतुत्वनिश्चयः। नापि, व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थस्य पदान्तरार्थनिश्चयेन वा प्रकृत्यर्थनिश्चयेन वा शब्दस्य सिद्धवस्त्वभिधानशक्तिनिश्चयः, ज्ञातकार्याभिधायिपदसमुदायस्य तदंशविशेषनिश्चयरूपत्वात् तस्य। न च, सर्पा-

---

* अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति न पठ्यते ग-पुस्तके।

† वृद्धव्यवहारादित्यादिर्व्यवहारस्य चेत्यन्तः सन्दर्भः ख-पुस्तके पतित इत्यवधेयम्।

‡ परे-इति ख०।

¶—वस्तुवद्विषयेति ख०।

§ निपाते सम्भावनयेति ख०। अशुद्धमेतत्।

ज्ञीतस्य, नायं सर्पो रज्जुरेषेति शब्दश्रवणसमनन्तरं भय*-निवृत्तिदर्शनेन सर्पाभावबुद्धिहेतुत्वनिश्चयः। अत्रापि, निश्चेष्टं निर्विष†मचेतनमिदं वस्त्वित्याद्यर्थबोधेषु बहुषु भयनिवृत्ति-हेतुषु सत्सु विशेषनिश्चयायोगात्। कार्यबुद्धिप्रवृत्तिव्याप्तिबलेन शब्दस्य प्रवर्तकार्थावबोधित्वमवगतमिति‡ सर्वपदानां कार्य-परत्वेन सर्वैः पदैः कार्यस्यैव विशिष्टस्य प्रतिपादनात् कार्या-न्वित¶स्वार्थमात्रे पदशक्तिनिश्चयः। इष्टसाधनताबुद्धिस्तु, कार्य-बुद्धिद्वारेण प्रवृत्तिहेतुर्न स्वरूपेण, अतीतानागतवर्तमानेष्टो-पायबुद्धिषु प्रवृत्त्यनुपलब्धेः। इष्टोपायो हि मत्प्रयत्नादृते न सिध्यति, अतो मत्कृतिसाध्य इति बुद्धिर्यावन्न जायते, तावन्न प्रवर्तते। अतः कार्यबुद्धिरेव प्रवृत्तिहेतुरिति प्रवर्तकस्यैव शब्दवाचितया कार्यस्यैव वेदवेद्यत्वात् परिनिष्पन्नरूपब्रह्मप्राप्ति-लक्षणानन्तस्थिरफलापाता§प्रतिपत्तेः, अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्य-याजिनः सुकृतं भवतीत्यादिभिः कर्मणामेव स्थिरफलत्वप्रति-पादनाच्च, कर्मफलाल्पास्थिरत्वब्रह्मज्ञानफलानन्तस्थिरत्वज्ञान-हेतुको ब्रह्मविचारारम्भो न युक्त इति॥

अत्राभिधीयते। निखिललोकविदितशब्दार्थसम्बन्धाव-धारणप्रकारमपनुद्य सर्वशब्दानामलौकिककार्यावबोधित्वाव-*

---

* शब्दश्रवणानन्तरमिति ख०।

† निर्विशेषमित्यपपठ्यते ख-पुस्तके।

‡ बोधित्वे समवगामितसर्वपदानामिति ख०। नितरामसमीचीनः पाठोऽयं लिपिकरप्रमादमेव सूचयति।

¶ नान्यान्वितेति ख०। अयुक्तमेतत्।

§—फलाप्रतीतेरिति ख०।

धारणं प्रामाणिका न बहु मन्यन्ते। एवं किल बालाः शब्दार्थसम्बन्धमवधारयन्ति। मातृपितृप्रभृतिभिः अम्बाताततमातुलादीन्* अश्विपशुमृगनरपक्षिसर्पादींश्च, एनमवेहि, इमञ्चावधारयेत्यभिप्रायेणाङ्गुल्या निर्दिश्य तैस्तैः शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु बहुशः शिक्षिताः शनैः शनैस्तैस्तैः शब्दैरेव तेषु तेष्वर्थेषु स्वात्मना बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा शब्दार्थयोः सम्बन्धान्तरादर्शनात् सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्च तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति निश्चिन्वन्ति। पुनश्च, व्युत्पन्नेतरशब्देष्वस्य शब्दस्यायमर्थ इति पूर्ववृद्धैः शिक्षिताः सर्वशब्दानामर्थमवगम्य परप्रत्यायनाय तत्तदर्थावबोधिवाक्यजातं प्रयुञ्जते। प्रकारान्तरेणापि शब्दार्थसम्बन्धावधारणं सुशकम्। केनचित् पुरुषेण हस्तचेष्टादिना, पिता ते सुखमास्त इति देवदत्ताय‡ ज्ञापयेति प्रेषितः कश्चित् तज्ज्ञापने प्रवृत्तः, पिता ते सुखमास्त इति शब्दं प्रयुङ्क्ते। पार्श्वस्थोऽन्यो व्युत्पित्सु§र्मूकवच्चेष्टाविशेषज्ञः तज्ज्ञापने प्रवृत्तमिमं ज्ञात्वानुगतः तज्ज्ञापनाय प्रयुक्तमिमं शब्दं श्रुत्वायं शब्दस्तदर्थबुद्धिहेतुरिति निश्चिनोतीति कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिरिति निर्बन्धो निर्निबन्धनः। अतो वेदान्ताः परिनिष्पन्नं परं ब्रह्म, तदुपासनञ्चापरिमितफलं बोधयन्तीति तन्निर्णयफलो ब्रह्मविचारः कर्तव्यः। कार्यार्थत्वेऽपि वेदस्य ब्रह्मविचारः कर्तव्य

* चकारयुक्तं पठति ख-पुस्तकम्।

† पशुनरपक्षिसर्पादींश्चेति ख०।

‡ देवदत्तायेति ख०।

§ व्युत्पिपत्सुरिति क०, ख०।

एव। कथम्—आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। सोऽन्वेष्टव्यः। स विजिज्ञासितव्यः। विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत। दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्। तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्। तत्रापि, दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमित्यादिभिः प्रतिपन्नोपासनविषय*कार्याधिकृतफलत्वेन, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिभिर्ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयत इति। ब्रह्मस्वरूपतद्विशेषणानां दुःखासम्भिन्नसुख§विशेषरूपस्वर्गादिवद्रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिवदप†गोरणशतयातनासाध्यसाधनभाववच्च कार्योपयोगितयैव सिद्धेः। गामानयेत्यादिष्वपि वाक्येषु न कार्यार्थे व्युत्पत्तिः, भवदभिमतकार्यस्य दुर्निरूपत्वात्। कृतिभावभाविकृत्युद्देश्यं हि भवतः कार्यम्। कृत्युद्देश्यत्वं कृतिकर्मत्वम्। कृतिकर्मत्वञ्च‡ कृत्या प्राप्तुमिष्टतमत्वम्। इष्टतमञ्च¶ सुखम्, वर्तमानदुःखनिवृत्तिर्वा**। तच्चेष्टसुखार्थिना पुरुषेण स्वप्रयत्नादृते यदि तदसिद्धिः प्रतीता, ततः प्रयत्नेच्छुः प्रवर्तते पुरुष इति न क्वचिदपीच्छाविषयस्य कृत्यधीनसिद्धित्वमन्तरेण कृत्युद्देश्यत्वं नाम किञ्चिदप्युपलभ्यते। इच्छाविषयस्य प्रेरकत्वञ्च प्रयत्नाधीनसिद्धित्वमेव, तत एव प्रवृत्तेः। न च, पुरुषानु-

---

* प्रतिपन्नोपासननिश्चयेति क०।

§ देशविशेषेति ख०।

† स्ववगोरणेति ख०।

‡ कृत्युद्देश्यत्वं कृतिकर्मत्वेति ख०, ग०।

¶ इष्टतमत्वञ्चेति ख०। असमीचीनोऽयं पाठः।

** दुःखस्य तन्निवृत्तिर्वेति ग०।

कूलत्वं कृत्युद्देश्यत्वं, यतः सुखमेव पुरुषानुकूलम्* । नच, दुःखनिवृत्तेः पुरुषानुकूलत्वम् । पुरुषानुकूलं सुखं, तत्प्रतिकूलं दुःखमिति सुखदुःखयोः स्वरूपविवेकः । दुःखस्य प्रतिकूलतया तन्निवृत्तिरिष्टा भवति, नानुकूलतया । अनुकूलप्रतिकूला†न्वयविरहे स्वरूपेणावस्थितिर्हि दुःखनिवृत्तिः । अतः सुखव्यतिरिक्तस्य क्रियादेरनुकूलत्वं‡ न सम्भवति । नच, सुखार्थतया तस्याप्यनुकूलत्वं, दुःखात्मकत्वात् तस्य । सुखार्थतयापि तदुपादानेच्छामात्रमेव भवति । नच, कृतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्देश्यत्वम् । भवत्यन्ते शेषित्वस्यानिरूपणात् । नच, परोद्देश¶प्रवृत्तकृतिव्याप्त्यर्हत्वं शेषत्वमिति तत्प्रतिसम्बन्धी शेषीत्यवगम्यते । तथा सति, कृतेरशेषत्वेन तां प्रति तत्साध्यत्वस्य शेषित्वाभावात्§ । नच, परोद्देश‖प्रवृत्त्यर्हतायाः शेषत्वेन, परः शेषी । उद्देश्यत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्, प्रधानस्यापि भृत्योद्देशप्रवृत्त्यर्हत्वदर्शनाच्च । प्रधानस्तु भृत्यपोषेऽपि स्वोद्देशेन प्रवर्तत इति चेत्, न । भृत्योऽपि हि प्रधानपोषे स्वोद्देशेनैव प्रवर्तते । कार्यस्वरूपस्यैवानिरूपणात् कार्य**प्रतिसम्बन्धी शेषः, तत्प्रतिसम्बन्धी

---

*—कृत्युद्देश्यत्वं, यतः सुखमेव पुरुषानुकूलमित्यंशः ख-पुस्तके न दृश्यते ।

† अनुकूलप्रतिकूलतयान्वयेति ग० ।

‡ अनुकूलस्यैकत्वमिति ख० । पाठोऽयं न युक्तः ।

¶ प्रवृत्तेति ख० । असमीचीनः पाठः ।

§ तथेत्यादिः शेषित्वाभावादित्यन्तः सन्दर्भः ग-पुस्तके पतित इवाभाति ।

‖ नचोद्देशेति क० ।

** कार्यं प्रति सम्बन्धी शेषीत्यप्यसङ्गतमिति ख० ।

शेषीत्यप्यसङ्गतम्। नापि कृतिप्रयोजनत्वं कृत्युद्देश्यत्वम्। पुरुषस्य कृत्यारम्भप्रयोजनमेव हि कृतिप्रयोजनम्। स चेच्छाविषयः। तस्मादिष्टतातिरेकिकृत्युद्देश्यत्वानिरूपणात् कृतिसाध्यताकृतिप्रधानत्व*रूपं कार्यं दुर्निरूपमेव॥

नियोगस्यापि साक्षादिच्छा†विषयभूतसुखदुःखनिवृत्तिसामान्यत्वात् तत्साधनतयैवेष्टत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च। अत एव हि तस्य क्रियातिरिक्तता। अन्यथा क्रियैव कार्यं स्यात्। स्वर्गकामपद‡समभिव्याहारानुगुण्येन लिङादिवाच्यं कार्यं स्वर्गसाधनमेवेति क्षणभङ्गिकर्मातिरेकि स्थिरं स्वर्गसाधनमपूर्वमेव कार्यमिति स्वर्गसाधनतोल्लेखेनैव¶ ह्यपूर्वव्युत्पत्तिः। अतः, प्रथममनन्यार्थतया§ प्रतिपन्नस्य कार्यस्यानन्यार्थत्वनिर्वहणायापूर्वमेव पश्चात् स्वर्गसाधनं भवतीत्युपहास्यम्। स्वर्गकामपदान्वितकार्याभिधायिपदेन प्रथमम‖प्यनन्यार्थतानभिधानात्। सुखदुःखनिवृत्तितत्साधनेभ्योऽन्यस्यानन्यार्थस्य कृतिसाध्यताप्रतिपत्त्यनुपपत्तेश्च॥

अपिच, किमिदं नियोगस्य प्रयोजनत्वम्। सुखवन्नियोगस्याप्यनुकूलत्वमेवेति चेत्, किं नियोगः** सुखमेव ह्यनु-

---

* स्वरूपमिति ख०, ग०।

† साक्षादपि विषयभूतेति ख०। लिपिकरप्रमादविजृम्भितमेतत्।

‡ पदेत्यत्र फलमिति पठति ग-पुस्तकम्। नैतत् समीचीनतां पुष्णाति।

¶ स्वर्गसाधनतोल्ले खेनैवेति ख०। लिपिकरप्रमादविलसितमेतत्।

§ अन्यार्थतयेति ख०। अशुद्धमेतत्।

‖ ख-ग-पुस्तकयोरपिशब्दो नोपलभ्यते।

** सुखं, सुखमेवेति ख०, ग०।

कूलम् । सुखविशिष्टवन्नियोगादपरपर्यायं विलक्षणं सुखान्तरमिति चेत्, किं तत्र प्रमाणमिति वक्तव्यम् । स्वानुभवश्चेत्, न । विषयविशेषानुभवसुखवन्नियोगानुभवसुखमिदमिति भवतापि* नानुभूयते । शास्त्रेण नियोगस्य पुरुषार्थतया प्रतिपादनात् पश्चात् तु भोत्स्यत इति चेत्, किं तन्नियोगस्य पुरुषार्थत्ववाचि शास्त्रम् । न तावल्लौकिकं †वाक्यं, तस्य दुःखात्मकक्रियाविषयत्वात् । तेन ‡सुखसाधनतयैव कृतिसाध्यतामात्रप्रतिपादनात् । नापि वैदिकं, तेनापि स्वर्गसाधनतयैव कार्यस्य प्रतिपादनात् । नापि नित्यनैमित्तिकशास्त्रं, तस्यापि तदभिधायित्वं स्वर्गकामवाक्यस्यापूर्वव्युत्पत्तिपूर्वकमित्युक्तनीत्या¶ तेनापि सुखादिसाधनभूतकार्याभिधानं§मवर्जनीयम् । नियतैहिकफलस्य कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलत्वेन तदानीमनुभूयमानानाद्यरोगतादिव्यतिरेकेण नियोगरूपसुखानुभवानुपलब्धेश्च, नियोगः सुखमित्यत्र न किञ्चन प्रमाणमुपलभामहे ॥

अर्थवादादिष्वपि स्वर्गादिसुखप्रकारकीर्तनवन्नियोगरूपसुखप्रकारकीर्तनं भवतापि न दृष्टचरम् । अतो, विधिवाक्येष्वपि धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रं शब्दानुशासनसिद्धमेव लिङादेर्वाच्यमित्यध्यवसीयते॥ । धात्वर्थस्य यागादेरग्न्यादि-

---

* भवतीतीति ख० । अशुद्धमिदं पाठान्तरम् ।

† लौकिकवाक्यमिति क० ।

‡ सुखादीति ग० ।

¶ रीत्येति ख० ।

§ कार्याभिधानमपि वर्जनीयमिति सन्दर्भविरुद्धं पठति ख-पुस्तकम् ।

|| अवसीयत इति ख० ।

देवतान्तर्यामिपरमपुरुषसमाराधनरूपता, समाराधितात् परमपुरुषात् फलसिद्धिश्चेति, फलमत उपपत्तेरित्यत्र प्रतिपादयिष्यते। अतो, वेदान्ताः परिनिष्पन्नं *ब्रह्म बोधयन्तीति ब्रह्मोपासनफलानन्त्यं †स्थिरत्वञ्च सिद्धम्। चातुर्मास्यादिकर्मस्वपि, केवलस्य कर्मणः क्षयिफलत्वोपदेशा‡दक्षयफलश्रवणं, वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमित्यादिवदापेक्षिकं मन्तव्यम्। अतः, केवलानां कर्मणामल्पास्थिरफलत्वात्, ब्रह्मज्ञानस्यानन्तस्थिरफलत्वाच्च, तन्निर्णयफलो ब्रह्मविचारारम्भो युक्त इति स्थितम्॥

किं पुनस्तद्ब्रह्म, यज्जिज्ञास्यमुच्यत इत्यत्राह—

जन्माद्यस्य यतः॥ २॥

(क) 'जन्मादी'ति सृष्टिस्थितिप्रलयम्। तद्गुण¶संविज्ञानो बहुव्रीहिः। 'अस्य' अचिन्त्य§विविधविचित्ररचनस्य नियत-

---

(क) यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च वाक्यद्वयं विषयः। किमेतज्जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणतया लक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोति न वेति संशयः। न शक्नोतीति पूर्वपक्षः। कस्मात्। जन्मादीनां जगन्निष्ठत्वेन ब्रह्मसम्बन्धाभावात् तल्लक्षणत्वासम्भवाच्च। किञ्च, उपलक्षणतया विशेषणतया च तन्न सम्भ-

---

* परं ब्रह्मेति ख०, ग०।

† फलानन्त्यस्थिरत्वञ्चेति ख०।

‡ क्षयिफलत्वमुपदेशादिति क०, ख०।

¶ अतद्गुणेति ख०। लिपिकरप्रमाद एवात्र बीजम्।

§ अचिन्त्यस्येति ख०।

देशकालफलभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञमिश्रस्य जगतो 'यतो' यस्मात् सर्वेश्वरान्निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपात् सत्यसङ्कल्पात् ज्ञानानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणात् सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः परमकारुणिकात् परस्मात् पुंसः सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्ते, तद्ब्रह्मेति सूत्रार्थः॥

भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यारभ्य, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति श्रूयते। तत्र संशयः, किमस्माद्वाक्याद्ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यते, न वेति। किं प्राप्तं, न शक्यमिति। न तावत् जन्मादयो विशेषणत्वेन ब्रह्म लक्षयन्ति। अनेकविशेषणव्यावृत्तत्वेन ब्रह्मणोऽनेकत्वप्रसक्तेः। विशेषणत्वं हि व्यावर्तकत्वम्। ननु, देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्षः समपरिमाण इत्यत्र विशेषणबहुत्वेऽप्येक*

वति। उपलक्षणत्वे ह्युपलक्षितस्याकारान्तरयोगोऽपेक्षितः। न खल्वत्र तदस्ति। अत उपलक्षणत्वं गगनकुसुमवन्न प्रमाणपदवीमधिगच्छति। अथ विशेषणत्वेऽपि अनेकविशेषणविशिष्टतया अपूर्वस्यैकस्य प्रतिपादकत्वं सुदूरपराहतम्। विशेषणानां व्यावर्तकत्वेन तद्बाहुल्ये ब्रह्मबहुत्वप्रसक्तेः। अत्रोच्यते। एकस्मिन्नेवाविरुद्धतया प्रतिपन्नानां विशेषणानां बहुत्वेऽपि श्यामत्वयुवत्वादिविशिष्टदेवदत्तवत् जगज्जन्मादिविशिष्टं ब्रह्मैकमेव सिध्यति। उपलक्षणत्वेऽपि जगज्जन्मादिभिरुपलक्षितस्य ब्रह्मशब्दावगत-बृहत्वाद्याकाराश्च सन्तीति जगन्निमित्तोपादानकारणं ब्रह्मेति प्रतिपादयितुं शक्नोतीति।१।१। अ०२॥

---

* बहुभिरप्यनेक इति ख०। निलरामयुक्त एवायं पाठभेदः।

एव देवदत्तः प्रतीयते। एवमत्रापि एकमेव ब्रह्म भवति। नैवम्। तत्र, प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीतेरेकस्मिन्नेव विशेषणानामुपसंहारः। अन्यथा, तत्रापि व्यावर्तकत्वेनानेकत्वमपरिहार्यम्। अत्र त्वनेकेनैव विशेषणेन लिलक्षयिषितत्वात् ब्रह्मणः, *प्रमाणान्तरेणैक्यमनवगतमिति व्यावर्तकभेदेन ब्रह्मबहुत्वमवर्जनीयम्। ब्रह्मशब्दैक्यात् अत्राप्यैक्यं प्रतीयत इति चेत्, न। अज्ञातगोव्यक्तिजिज्ञासोः पुरुषस्य षण्डो† मुण्डः पूर्णशृङ्गो गौरित्युक्ते, गोपदैक्येऽपि षण्डत्वादिव्यावर्तकभेदेन गोव्यक्तिबहुत्वप्रतीतेर्ब्रह्मव्यक्तयोऽपि बह्वः स्युः। अत एव, लिलक्षयिषिते वस्तुन्येषां विशेषणानां सम्भूयलक्षणत्व‡मनुपपन्नम्। नाप्युपलक्षणत्वेन लक्षयन्ति। आकारान्तराप्रतिपत्तेः। उपलक्षणानामेकेनाकारेण¶ प्रतिपन्नस्य केनचिदाकारान्तरेण प्रतिपत्तिहेतुत्वं हि दृष्टम्। यत्रायं

सूत्रार्थस्तु, 'अस्येति शब्दः कार्यपरः, 'यत' इति कारणपरः। जन्म आदि यस्य, तदिदं जन्मादि सृष्टिस्थितिप्रलयम्। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। 'यतो' यस्मात् निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपात् सर्वशक्तेः परमपुरुषात् 'अस्य' चिदचिन्मिश्रस्य नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य तर्क्यागोचररचनस्य जगतः जन्मस्थितिलयाः प्रवर्तन्ते, तदेव ब्रह्म जिज्ञास्यमिति। 'यत' इति हेतौ पञ्चमी। हेतुत्वञ्चात्र निमित्तोपादानरूपं विवक्षितम्॥ २॥

---

* प्रकरणान्तरेणेति ख०।

† खण्ड इति क०, ख०। एवं परत्र।

‡ लक्षकत्वमिति ग०।

¶ एकाकारेणेति ख०। पाठोऽयं नात्मभ्यं रोचते।

सारसः, स देवदत्तकेदार इत्यादिषु। ननु च, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रतिपन्नाकारस्य जगज्जन्मादीन्युपलक्षणानि भवन्ति। न। इतरेतरप्रतिपन्नाकारा*पेक्षत्वेनोभयोर्लक्षणवाक्ययोरन्योन्याश्रयणात्। अतो, न लक्षणतो ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। जगत्†सृष्टिस्थितिप्रलयैरुपलक्षणीभूतैर्ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यते॥

नच, उपलक्षणोपलक्ष्याकारव्यतिरिक्ताकारान्तराप्रतिपत्तेर्ब्रह्मणोऽप्रतिपत्तिः। उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशय‡बृहद्बृहणञ्च ब्रह्म। बृहतेर्धातोस्तदर्थत्वात्। तदुपलक्षणभूताश्च जगज्जन्मस्थितिलयाः। यतो, येन, यदिति प्रसिद्धवज्जन्मादिकारणनिर्देशेन यथा¶प्रसिद्धि जन्मादिकारणमनूद्यते। प्रसिद्धिश्च, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजत इत्येकस्यैव सच्छब्दवाच्यस्य निमित्तोपादानरूपकारणत्वेन। तदपि, सदेवेदमग्र एकमेवासीदित्युपादानतां प्रतिपाद्य, अद्वितीयमित्यधिष्ठात्रन्तरं प्रतिषिध्य, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेत्येकस्यैव प्रतिपादनात्। तस्माद्यन्मूला जगज्जन्मस्थितिलयाः स्वनिमित्तोपादानभूतं वस्तु ब्रह्मेति लक्षयन्ति। जगन्निमित्तोपादानताक्षिप्तसर्वज्ञत्व-

---

* प्रतिपन्नाकारोपलक्षणत्वेनेति ख०।

† जगत इति ग०।

‡ अनवधिकातिशयब्रह्म बृंहणं बृहद्ब्रह्मेति ख०। कथुक्तमेतत् पाठान्तरम्।

¶ यथाप्रसिद्धेति ग०।

सत्यसङ्कल्पत्वविचित्रशक्तित्वाद्याकारब्रह्मत्वेन प्रतिपन्नं ब्रह्मेति च। जन्मादीनां तथा प्रतिपन्नस्य लक्षकत्वेन नाकारान्तराप्रतिपत्तिरूपानुपपत्तिः॥

जगज्जन्मादीनां विशेषणतया लक्षणत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः। लक्षणभूतान्यपि विशेषणानि स्वविरोधिव्यावृत्तं वस्तु* लक्षयन्ति। अज्ञातस्वरूपे वस्तुन्येकस्मिंल्लक्षयिषितेऽपि परस्पराविरोध्यनेकविशेषणलक्षणत्वं न भेदमापादयति। विशेषणानामेकाश्रयताप्रतीतेरेकस्मिन्नेवोपसंहारात्। षण्डत्वादयस्तु विरोधादेव गोव्यक्तिभेदमापादयन्ति। अत्र तु कालभेदेन जन्मादीनां न विरोधः†। यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्येन प्रतिपन्नस्य‡ जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः सकलेतरव्यावृत्तं¶ स्वरूपमभिधीयते—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। तत्र§ सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह। तेन, विकारास्पदमचेतनं, तत्संसृष्टश्चेतनश्च ‖व्यावृत्तः। नामान्तर**भजनार्हावस्थान्तरयोगेन ††तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात्। ज्ञानपदं

* ब्रह्मेति ख०।

† विशेष इति ख०।

‡ प्रतिपन्नजगज्जन्मादीति ख०।

¶ व्याकृतमिति ख०। अयुक्तमेतत्।

§ अत्रेति ख०।

‖ चकाररहितः पाठः क-ख-पुस्तकयोरुपलभ्यते।

** नामान्तरवचनस्यावस्थान्तरेति ग०।

†† इतरयोरिति ग०।

नित्यासङ्कुचितज्ञानैकाकारमाह। तेन कदाचित्सङ्कुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः। अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितस्वरूपमाह। सगुणत्वात् स्वरूपस्य, स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम्। तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्त*कोटिद्वयविलक्षणाः सातिशयस्वरूपस्वगुणा† नित्या व्यावृत्ताः। विशेषणानां व्यावर्तकत्वात्। ततः, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनेन वाक्येन जगज्जन्मादिनावगतस्वरूपं ब्रह्म सकलेतरवस्तु‡विसजातीयमिति लक्ष्यत इति नान्योन्याश्रयणम्। अतः सकलजगज्जन्मादिकारणं निरवद्यं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं सर्वशक्ति ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यत इति सिद्धम्॥

ये तु, निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति। तन्मते, 'ब्रह्मजिज्ञासा'—'जन्माद्यस्य यत' इत्यसङ्गतं स्यात्। निरतिशयबृहत्‌बृंहणञ्च ब्रह्मेति निर्वचनात्। तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च। एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रोदाहृतश्रुतिगणेषु चेक्षणाद्यन्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृताः श्रुतयश्च न तत्र प्रमाणम्। तर्कश्च¶, साध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वात्§ न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम्।

---

* वृत्तेति ख०। अयुक्तमिदम्।

† सगुणा इति ग०। लिपिकरप्रमाद एवात्र निदानम्।

‡ सजातीयमिति ख०। सन्दर्भविरुद्धमेतत्।

¶ तर्कश्चेति ग०।

§ साध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मान्वितेति ख०। पाठोऽयं नास्मभ्यं रोचते।

जगज्जन्मादिभ्रमाः यतस्तद्ब्रह्मेति स्वोत्प्रेक्षापक्षेऽपि * न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः। भ्रममूलमज्ञानम्, अज्ञानसाक्षि ब्रह्मेत्यभ्युपगमात्। साक्षित्वं हि प्रकाशैकरसतयोच्यते। प्रकाशत्वं तु, जडाद्व्यावर्तकं स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेन भवति। तथा सति सविशेषत्वं, तदभावे प्रकाशतैव न स्यात्। तुच्छतैव स्यात्॥

जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम्। † तदयुक्तम्। तद्धि न वाक्यप्रतिपाद्यम्। अनुमानेन सिद्धेरित्याशङ्क्याह—

शास्त्रयोनित्वात्॥ ३॥

(क) 'शास्त्रं' यस्य 'योनिः कारणं प्रमाणं तच्छास्त्रयोनि‡। तस्य भावः 'शास्त्रयोनित्वम्'। तस्मात् ब्रह्मज्ञानकारणत्वात्

(क) यतो वा इमानि भूतानीत्यादि वाक्यमेव विषयः। तत् किं जगत्कारणे ब्रह्मणि प्रमाणम्। उत नेति संशयः। तत्र नैतत् प्रमाणभावमर्हतीति पूर्वपक्षः। कस्मात्। अनुमानादिसिद्धब्रह्मविषयत्वात्। प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराविषये हि शास्त्रं प्रमाणम्। तथाहि, क्षित्यादीनि महाभूतानि सकर्तृकाणि, कार्यत्वात्, घटादिवदिति प्रयोगात्, कार्यस्य च सोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकत्वात् जगन्निर्माणनिपुणः कर्मपरतन्त्रपरिमितशक्त्यादिक्षेत्रज्ञादिविलक्षणः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः

---

* पक्षे चेति क०, ख०।

† तदयुक्तमिति ख-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतितमित्यवधेयम्।

‡ योनिरिति ख०। अशुद्धमेतत्।

शास्त्रस्य तद्योनित्वम्। ब्रह्मणोऽत्यन्तातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयतया, ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणत्वात्। उक्तस्वरूपं ब्रह्म, यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादि वाक्यं *बोधयत्येवेत्यर्थः॥

ननु, 'शास्त्रयोनित्वं' ब्रह्मणो न सम्भवति, प्रमाणान्तरवेद्यत्वात् ब्रह्मणः। अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवत्। किं तर्हि तत्र प्रमाणम्। न तावत् प्रत्यक्षम्। तद्धि द्विविधम्, इन्द्रियसम्भवं योगसम्भवञ्चेति। इन्द्रियसम्भवञ्च, बाह्यसम्भवमान्तरसम्भवञ्चेति द्विधा। बाह्येन्द्रियाणि विद्यमानसन्निकर्षयोग्यस्वविषयबोधजनकानीति न सर्वार्थसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपरमपुरुष-

---

सर्वेश्वरेश्वरोऽनुमानसिद्ध इति न तस्मिन्, यतो वा इमानीत्यादि वाक्यं प्रमाणमिति। राद्धान्तस्तु, जगतः सावयवत्वेन कार्यत्वेऽपि, एकदैव खल्वेकेन कृत्स्नं जगत् निर्मितमित्यत्र प्रमाणाभावात् क्षेत्रज्ञानामेव विलक्षणपुण्यानां ज्ञानशक्तिवैचित्र्यसम्भावनया कदाचित् जगदेकदेशनिर्माणसामर्थ्यसम्भवात्, तदतिरिक्ते नानुमानं सम्भवतीति वेदैकमेयत्वात् ब्रह्मणः तद्वाक्यं ब्रह्मणि प्रमाणमिति॥ भगवता शङ्कराचार्येणात्र वर्णकद्वयं कृतम्॥१।१।३अ०॥

सूत्रार्थस्तु। शास्त्रं 'योनिः कारणं प्रमाणं ज्ञापकं यस्मिंस्तच्छास्त्रयोनि' तस्य भावः 'शास्त्रयोनित्वं' तस्मात्। एवंचिदचिद्वस्तुशरीरतया तद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं निमित्तत्वञ्च प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराविषयत्वेन शास्त्रैकप्रमाणत्वात्, ब्रह्मणि, यतो वा इमानीत्यादि वाक्यं प्रमाणमिति तत्प्रतिपादकत्वेन च शास्त्रस्य योनित्वमिति॥ ३॥

---

* बोधयेदेवेति ग०।

विशेषविषयबोधजनकानि। नाप्यान्तरम्। *सुखादिव्यतिरिक्तबहिर्विषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियानपेक्षप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नापि योगजन्यम्। भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तस्य विशदावभासत्वेऽपि पूर्वानुभूतविषयस्मृतिमात्रत्वान्न प्रामाण्यमिति कुतः प्रत्यक्षता। तदतिरिक्तविषयत्वे कारणाभावात्। तथा सति तस्य भ्रमरूपता। नाप्यनुमानम्। विशेषतो दृष्टं, सामान्यतो दृष्टं वा। अतीन्द्रिये वस्तुनि सम्बन्धावधारणविरहान्न विशेषतो दृष्टम्। समस्तवस्तुसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपुरुषविशेषनियतं सामान्यतो दृष्टमपि न लिङ्गमुपलभ्यते॥

ननु† च, जगतः कार्यत्वं तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकत्वव्याप्तम्‡। अचेतनारब्धत्वं जगतश्चैकचेतनाधीनत्वेन¶ व्याप्तम्। सर्वं हि घटादिकार्यं तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकं दृष्टम्§। अचेतनारब्धमरोगं स्वशरीरमेकचेतनाधीनञ्च सावयवत्वेन जगतः कार्यत्वम्।

उच्यते—किमिदमेकचेतनाधीनत्वम्। न तावत्तदायत्तोत्पत्तिस्थितित्वं, दृष्टान्तो हि साध्यविकलः स्यात्। न

* सुखदुःखादीति ग०।

† ख-पुस्तके चकारो नोपलभ्यते।

‡ कर्तृकव्याप्तमिति ख०। कर्तृकं दृष्टमिति ग०। उभयत्रैव विभिन्नरूपतया उपलभ्यमानं पाठान्तरमसमीचीनमेव।

¶ एकचेतनत्वेनेति ख०। अयुक्तमेतत्।

§ अचेतनारब्धत्वमित्यादिर्दृष्टमित्यन्तः पाठः ग-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इवाभाति।

ह्यरोगं स्वशरीरमेकचेतनायत्तोत्पत्तिस्थिति, तच्छरीरस्य भोक्तृणां भार्यादिसर्वचेतनानामदृष्टजन्यत्वात् तदुत्पत्तिस्थित्योः । किञ्च, शरीरावयविनः स्वावयव*समवेततारूपा स्थितिरवयवसंश्लेष-विशेषव्यतिरेकेण† न चेतनमपेक्षते । प्राणनलक्षणा तु स्थितिः पक्षत्वाभिमते क्षितिजलधिमहीधरादौ‡ न सम्भवतीति पक्षसपक्षानुगतामेकरूपां स्थितिं नोपलभामहे । तदायत्तप्रवृत्तित्वं तदधीनत्वमिति चेत्, अनेकचेतनसाध्येषु गुरुतररथशिलामहीधरादिषु¶ व्यभिचारः । चेतनमात्राधीनत्वे सिद्धसाध्यता ॥

किञ्च, उभयवादिसिद्धानां जीवानामेव लाघवन्यायेन कर्तृत्वाभ्युपगमो युक्तः । नच, जीवानामुपादानाद्यनभिज्ञतया कर्तृत्वासम्भवः । सर्वेषामेव चेतनानां पृथिव्याद्युपादान§यागाद्युपकरणसाक्षात्कारसामर्थ्यात् । यथेदानीं पृथिव्यादयो यागादयश्च|| प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते । **उपकरणभूतयागादिशक्तिरूपापूर्वादिशब्दवाच्यादृष्टसाक्षात्काराभावेऽपि चेतनानां न कर्तृत्वानुपपत्तिः, तत्साक्षात्कारानपेक्षणात् कार्यारम्भस्य । शक्तिमत्साक्षात्कार एव हि कार्यारम्भोपयोगी । शक्तेस्तु ज्ञानमात्र-

---

* समचेतनेति ख० । पाठान्तरमेतदयोग्यतया प्रतिभाति ।

† संश्लेषविश्लेषव्यतिरेकेणेति ख०, ग० ।

‡ महीधरादिके इति ख० ।

¶ महीरुहादिष्विति ग० ।

§ योगाद्युपकरणेति ख०, ग० । असमीचीनोऽयं पाठः ।

|| यज्ञादय इति ग० ।

** अनुपकरणेति ख० । अनुपयुक्तमेतत् ।

मेवोपयुज्यते, न साक्षात्कारः। नहि कुलालादयः कार्योपकरणभूतदण्डचक्रादिवत् तच्छक्तिमपि साक्षात्कृत्य घटमणिकादिकार्यमारभन्ते। इह तु, चेतनाना*मागमावगतयागादिशक्तिविशेषाणां कार्यारम्भो नानुपपन्नः॥

किञ्च, यच्छक्यक्रियं शक्योपादानादिविज्ञानञ्च, तदेव तदभिज्ञकर्तृकं दृष्टम्। महीधर†महार्णवादि त्वशक्यक्रियमशक्योपादानादिज्ञानं चेति न चेतनकर्तृकम्। अतो घटमणिकादिसजातीयशक्यक्रियशक्योपादानादिविज्ञानवस्तुगतमेव कार्यत्वम्, बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसाधने‡ प्रभवति।

किञ्च, घटादिकार्यमनीश्वरेणाल्पज्ञानशक्तिना सशरीरेण परिग्रहवतानाप्तकामेन निर्मितं दृष्टमिति तथाविधमेव चेतनं कर्तारं साधयन्नयं कार्यत्वहेतुः सिसाधयिषितपुरुषसार्वज्ञ¶सर्वैश्वर्यादिविपरीतसाधनात् विरुद्धः स्यात्। नचैतावता सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः। लिङ्गिनि प्रमाणान्तरगोचरे लिङ्गबलोपस्थापिता विपरीतविशेषास्तत्प्रमाणप्रतिहतगतयो हि निवर्तन्ते। इह तु, सकलेतरप्रमाणाविषये लिङ्गिनि निखिलजगन्निर्माणचतुरे अन्वयव्यतिरेकावगताविनाभावनियमा धर्माः सर्व एवाविशेषेण प्रसज्यन्ते। निवर्तकप्रमाण-

* जनानामिति ख०।

† महीमहीधरेति ख० ग०।

‡—सन्धाने इति ख०।

¶ सार्वभ्रेति सर्वत्र पठ्यते। सार्वज्ञेति तु युक्तम्।

भावात् तथैवावतिष्ठन्ते। अत आगमाद्दते कथमीश्वरः सेत्स्यति ॥

अत्राहुः—सावयवत्वादेव जगतः कार्यत्वं न प्रत्याख्यातुं शक्यते। भवन्ति च प्रयोगाः। विवादाध्यासितं भूभूधरादि कार्यं, सावयवत्वात् घटादिवत्। तथा, विवादाध्यासितमवनिजलधिमहीधरादि कार्यं, महत्त्वे सति क्रियावत्त्वात् घटादिवत्। तनुभुवनादि कार्यं, महत्त्वे सति मूर्तत्वात् घटादिवदिति *। सावयवेषु द्रव्येष्विदमेव क्रियते, नेतरदिति कार्यत्वस्य नियामकं सावयवत्वातिरेकि रूपान्तरं नोपलभामहे। कार्यत्वप्रतिनियतं शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिविज्ञानत्वं चोपलभ्यत इति चेत्, न। कार्यत्वेनानुमितेऽपि विषये, ज्ञानशक्ती † कार्यानुमेये। अन्यत्रापि सावयत्वादिना कार्यत्वं ज्ञातमिति, ते च प्रतिपन्ने एवेति न कश्चिद्विशेषः ‡। तथा हि, घटमणिकादिषु ¶कृतेषु कार्यत्वदर्शनानुमितकर्तृगततन्निर्माणशक्तिज्ञानः पुरुषोऽदृष्टपूर्वं विचित्रसन्निवेशं नरेन्द्रभवन§मालोक्यावयवसन्निवेशविशेषेण तस्य कार्यत्वं निश्चित्य, तदानीमेव कर्तुस्तज्ज्ञानवैचित्र्यमनुमिनोति। अतस्तनुभुवनादेः कार्यत्वे सिद्धे,

---

* इतीति ख-पुस्तके नोपलभ्यते।

† ज्ञानशक्तिकार्यानुमेये इति ख०। अयुक्तमेतत्।

‡ विरोध इति ख०।

¶ कृतेष्वेति ख-पुस्तके न दृश्यते।

§ भुवनमिति ख०, ग०। असमीचीनमिदं पाठान्तरम्।

सर्वसाक्षात्कारतन्निर्माणादिनिपुणः कश्चित् पुरुषविशेषः* सिध्यत्येव॥

किञ्च, सर्वचेतनानां धर्माधर्मनिमित्तेऽपि सुखदुःखोपभोगे चेतनानधिष्ठितयोस्तयोः†रचेतनयोः फलहेतुत्वानुपपत्तेः, सर्वकर्मानुगुण‡सर्वफलप्रदानचतुरः कश्चिदाश्रेयः¶। वर्धकिनानधिष्ठितस्य वास्यादेरचेतनस्य देशकालाद्यनेकपरिकरसन्निधानेऽपि यूपादिनिर्माणसाधनत्वादर्शनात्। बीजाङ्कुरादेः, पक्षान्तर्भावेण§ तैर्व्यभिचारापादनं श्रोत्रियवेतालानामनभिज्ञताविजृम्भितम्। तत एव सुखादिभिर्व्यभिचारदर्शनवचनमपि तथैव॥

नच, लाघवेनोभयवादिसम्प्रतिपन्नचेतनानामेवेष्टग्रमधिष्ठातृत्वकल्पनं युक्तम्। तेषां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टदर्शनाशक्तिनिश्चयात्। दर्शनानुगुण्यैव हि सर्वत्र शक्तिकल्पना। नच, चेतनवदीश्वरस्याशक्तिनिश्चयोऽस्ति। अतः प्रमाणान्तरतो न तत्सिद्ध्यनुपपत्तिः। समर्थकर्तृपूर्वकत्वनियतकार्यत्वहेतुना सिध्यन्, स्वाभाविकसर्वार्थसाक्षात्कारतन्नियमनशक्तिसम्पन्न एव सिध्यति। यत्तु, अनैश्वर्यापादनेन धर्मविशेषविपरीतसाधनत्व-

---

* पुरुष इति ख०।

† तयोरिति न पठ्यते ख-पुस्तके।

‡ धर्मानुगुणेति ख०।

¶ आक्षेप्य इति ख०।

§ पक्षान्तरभावेणेति ख०, ग०।

मुन्नीतं, तदनुमानवृत्तानभिज्ञत्वनिबन्धनम् । सपक्षे* सहदृष्टानां सर्वेषां कार्यस्याहेतुभूतानाञ्च धर्माणां लिङ्गिन्यप्राप्तिः । एतदुक्तं भवति । केनचित् किञ्चित् क्रियमाणं स्वोत्पत्तये कर्तुः स्वनिर्माणसामर्थ्यं स्वोपादानोपकरणज्ञानञ्चापेक्षते । नत्वन्या-सामर्थ्यमन्याज्ञानञ्च, हेतुत्वाभावात् । स्वनिर्माणसामर्थ्यस्वो-पादानोपकरणज्ञानाभ्यामेव स्वोत्पत्तावुपपन्नायां† सम्बन्धि-तया दर्शनमात्रेणाकिञ्चित्करस्यार्थान्तराज्ञानादेरहेतुत्वा‡-कल्पनायोगादिति ॥

किञ्च, क्रियमाणवस्तुव्यतिरिक्तार्थाज्ञानादिकं किं सर्व-विषयं क्रियोपयोगि, उत कतिपयविषयम् । न तावत् सर्व-विषयम् । नहि कुलालादिः क्रियमाणव्यतिरिक्तं किमपि न ¶विजानाति । नापि कतिपयविषयम् । सर्वेषु कर्तृषु तत्तद-ज्ञानाशक्त्यनियमेन§ सर्वेषामज्ञानादीनां व्यभिचारात् । अतः कार्यत्वस्यासाधकाना||मनीश्वरत्वादीनां लिङ्गिन्यप्राप्तेरिति न विपरीतसाधनत्वम् । कुलालादीनां दण्डचक्राद्यधिष्ठानत्वं शरीर-द्वारेण दृष्टमिति जगदुपादानोपकरणाधिष्ठानमीश्वरस्याशरी-रस्यानुपपन्नमिति चेत्, न । संकल्पमात्रेणैव परशरीरगतभूत-

---

* स्वपक्षेणेति ख० । अयुक्तोऽयं पाठः ।

† अनुपपन्नायामिति ख० । नितरामसमीचीनमेतत् ।

‡ हेतुत्वाकल्पनायोगादिति ख० ।

¶ जानातीति ख० ।

§ तत्तज्ज्ञानाशक्त्यनियमेनेति ख०, ग० । पाठोऽयं सम्यक् न हृदयं स्पृशति ।

|| असाधनानामिति ग० ।

वेतालगरलाद्यपगम*विनाशदर्शनात्। कथमशरीरस्येश्वरस्य परप्रवर्तनरूपः संकल्प इति चेत्। न शरीरापेक्षः संकल्पः, शरीरस्य संकल्पहेतुत्वाभावात्। मन एव हि संकल्पहेतुः, तदभ्युपगतमीश्वरेऽपि†। कार्यत्वेनैव ज्ञानशक्तिवन्मनसोऽपि प्राप्तत्वात्। मानसः संकल्पः सशरीरस्यैव—शरीरस्यैव समनस्कत्वादिति चेत्। मनसो नित्यत्वेन देहापगमेऽपि मनसः सद्भावेनानैकान्तिकत्वात्। अतो विचित्रावयवसन्निवेशविशेषतनुभुवनादिकार्यनिर्माणे पुण्यपापपरवशः परिमितशक्तिज्ञानः क्षेत्रज्ञो न प्रभवतीति निखिलभुवननिर्माणचतुरोऽचिन्त्यापरिमितज्ञानशक्त्यैश्वर्योऽशरीरः संकल्पमात्रसाधन‡परिनिष्पन्नानन्तविस्तारविचित्ररचनप्रपञ्चः पुरुषविशेष ईश्वरोऽनुमानेन सिध्यति। अतः प्रमाणान्तरावसेयत्वात् ब्रह्मणो, नैतद्वाक्यं ब्रह्म प्रतिपादयति॥

किञ्च, अत्यन्तभिन्नयोरेव मृद्द्रव्यकुलालयोर्निमित्तोपादानत्वदर्शनेनाकाशादेर्निरवयवद्रव्यस्य कार्यत्वानुपपत्त्या च नैकमेव ब्रह्म कृत्स्नस्य जगतो निमित्तमुपादानञ्च प्रतिपादयितुं शक्नोतीति॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः। यथोक्तलक्षणं ब्रह्म जगज्जन्मादिवाक्यं बोधयत्येव। कुतः, शास्त्रैकप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणः। यदुक्तं, साव-

---

* अवगमेति क॰। अपगमविनाशदर्शनादित्यंशः ख-पुस्तके पतित इति ज्ञेयम्।

† कथमशरीरस्येत्यादिरीश्वरेऽपीत्यन्तः पाठः ख-ग-पुस्तकयोर्लिपिकरप्रमादात् पतित इवाभाति।

‡ साधनेति ग-पुस्तके नोपलभ्यते।

यवत्वादिना कार्यं सर्वं जगत्, कार्यञ्च तदुचितकर्तृविशेषपूर्वकं दृष्टमिति निखिलजगन्निर्माण*तदुपादानोपकरणवेदनचतुरः कश्चिदनुमेय इति। तदयुक्तम्। महीमहार्णवादीनां† कार्यत्वेऽपि एकदैवैकेन निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावात्। न चैकस्य घटस्येव सर्वेषामेकं कार्यत्वं, येनैकदैवैकः कर्ता स्यात्। पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेददर्शनेन कर्तृकालैक्यनियमाभावात्‡। न च क्षेत्रज्ञानां विचित्रजगन्निर्माणाशक्त्या¶ कार्यत्वबलेन तदतिरिक्तकल्पनायामनेककल्पनानुपपत्तेश्चैक एव कर्ता भवितुमर्हति। क्षेत्रज्ञानामेवोपचितपुण्यविशेषाणामपि§ शक्तिवैचित्र्यदर्शनेन, तेषामेवातिशयिता||दृष्टसम्भावनया च तत्तद्विलक्षणकार्यहेतुत्वसम्भवात्, तदतिरिक्तात्यन्तादृष्ट**पुरुषकल्पनानुपपत्तेश्च। नच युगपत्सर्वोच्छित्तिः सर्वोत्पत्तिश्च प्रमाणपदवीमधिरोहतः। अदर्शनात्, क्रमेणैवोत्पत्तिविनाशदर्शनाच्च। कार्यत्वेन सर्वोत्पत्तिविनाशयोः कल्प्यमानयोर्दर्शनानुगुण्येन कल्पनायामपि विरोधाभावाच्च। अतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वे साध्ये, कार्यत्वस्य ††अनैकान्त्यं, पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वं,

---

* निर्माणमिति ख०। अयुक्तमेतत्।

† महीमहीधरादीनामिति ख०।

‡ नियमादर्शनादिति ग०।

¶ निर्माणशक्तेरिति ख०, ग०। अयुक्तमेतत्।

§ विशेषाणामिति ग०।

|| अतिशयतादृष्टसम्भावनया चेति ख०। नितरामसमीचीनमिदं पाठान्तरम्।

** तदतिरिक्तादृष्टेति ख०।

†† अनैकान्त्योऽिति क०। अयुक्तोऽयं पाठः।

साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य। सर्वनिर्माणचतुरस्यैकस्याप्रसिद्धेः। बुद्धिमत्कर्तृकत्वमात्रे सिद्धसाध्यता*। सार्वज्ञ्यसर्वशक्तियुक्तस्य कस्यचिदेकस्य साधकमिदं कार्यत्वं किं युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतम्, उत क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतम्। युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वे कार्यत्वस्यासिद्धिता। क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वेऽनेककर्तृकत्वसाधनाद्विरुद्धता। अत्राप्येककर्तृकत्वसाधने प्रत्यक्षानुमानविरोधश्च। शास्त्रविरोधश्च, कुम्भकारो जायते, रथकारो जायत इत्यादि†श्रवणात्॥

अपि च, सर्वेषां कार्याणां शरीरादीनां सत्त्वादिगुणकार्यरूपसुखाद्यन्वयदर्शनेन सत्त्वादिमूलत्वमवश्यमाश्रयणीयम्। कार्यवैचित्र्यहेतुभूताः कारणगता विशेषाः‡ सत्त्वादयः। तेषां कार्याणां तन्मूलत्वापादनं तद्युक्तपुरुषान्तःकरणविकारद्वारेण। पुरुषस्य च तद्योगः कर्ममूल इति कार्यविशेषारम्भायैव ज्ञानशक्तिवत् कर्तुः कर्मसम्बन्धः कार्यहेतुत्वेनैवावश्याश्रयणीयः, ज्ञानशक्तिवैचित्र्यस्य कर्ममूलत्वात्। इच्छायाः कार्यारम्भहेतुत्वेऽपि विषयविशेषविशेषितायास्तस्याः सत्त्वादिमूलत्वेन कर्मसम्बन्धोऽवर्जनीयः। अतः क्षेत्रज्ञा एव कर्तारो, न तद्विलक्षणः कश्चिदनुमानात् सिध्यति। भवन्ति च प्रयोगाः। तनुभुवनादि क्षेत्रज्ञकर्तृकं कार्यत्वाद्घटादिवत्। ईश्वरः कर्ता न भवति, प्रयोजनशून्यत्वान्मुक्तवत्। ईश्वरः कर्ता न भवत्यशरीरत्वात्, तद्वदेव॥

---

* सिद्धसाधनतेति ग०।

† रथकारश्चेत्यादीति ख०।

‡ कारणगताः सत्त्वादयो विशेषा इति ख०।

नच, क्षेत्रज्ञानां स्वशरीराधिष्ठाने व्यभिचारः, तत्राप्यनादेः सूक्ष्मशरीरस्य सद्भावात् । विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः, कालत्वाद्वर्तमानकालवत् । अपि च, किमीश्वरः सशरीरोऽशरीरो वा कार्यं करोति । न तावदशरीरः, तस्य कर्तृत्वानुपलब्धेः* । मानसान्यपि कार्याणि सशरीरस्यैव भवन्ति । मनसो नित्यत्वेऽप्यशरीरेषु मुक्तेषु तत्कार्यादर्शनात् । नापि सशरीरः, विकल्पासहत्वात् । तच्च शरीरं किं नित्यमनित्यं वा । न तावन्नित्यं, सावयवस्य तस्य नित्यत्वेन जगतोऽपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः । नाप्यनित्यं, तद्व्यतिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोस्तदानीमभावात् । स्वयमेव हेतुरिति चेत्, न । अशरीरस्य तदयोगात् । अन्येन शरीरेण सशरीर इति चेत्, न । अनवस्थानात् । स किं सव्यापारो, निर्व्यापारो वा । अशरीरत्वादेव न सव्यापारः । नापि निर्व्यापारः कार्यं करोति, मुक्तात्मवत्† । कार्यं जगदिच्छामात्रव्यापारकर्तृकमित्युच्यमाने पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वं, दृष्टान्तस्य च साध्यहीनता । अतो दर्शनानुगुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनानुगुण्यपराहतमिति शास्त्रैकप्रमाणकः परब्रह्मभूतः सर्वेश्वरेश्वरः‡ पुरुषोत्तमः । शास्त्रन्तु, सकलेतरप्रमाणपरिदृष्टसमस्तवस्तुविसजातीयं सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिमिश्रानवधिकातिशयापरिमितोदारगुणसागरं §निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपं

---

* अशरीरकार्यानुपलब्धेरिति ख० ।

† मुक्तवदिति ख० ।

‡ सर्वेश्वर इति ख० ।

§ अखिलेति ग० ।

प्रतिपादयतीति न प्रमाणान्तरावसितवस्तुसाधर्म्यप्रयुक्तदोषगन्धप्रसङ्गः। यत्तु, निमित्तोपादानयोरैक्यमाकाशादेर्निरवयवस्य द्रव्यस्य* कार्यत्वञ्चानुपलब्धमशक्यप्रतिपादनमित्युक्तं, तदप्यविरुद्ध†मिति, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, न वियदश्रुतेरित्यत्र प्रतिपादयिष्यते। अतः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन शास्त्रैकविषयत्वात्, यतो वा इमानीत्यादिवाक्य‡मुक्तलक्षणं ब्रह्म प्रतिपादयतीति सिद्धम् ॥

यद्यपि प्रमाणान्तरागोचरं ब्रह्म, तथापि प्रवृत्तिनिवृत्ति§परत्वाभावेन सिद्धरूपं ब्रह्म न शास्त्रं बोधयतीत्याशङ्क्याह—

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

(क) प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः 'तु'शब्दः। 'तत्' शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवत्येव। कुतः। 'समन्वयात्' पुरुषार्थतयान्वयः समन्वयः। परमपुरुषार्थभूतस्य¶ ब्रह्मणोऽभिधेयतयान्वयात्। एवमेव समन्वितो ह्यौपनिषदः पदसमुदायः—यतो वा इमानि

(क) विषयः स्फुट एव। ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणकत्वं सम्भवति न वेति संशयः। अथ विचार्यत्वे तन्न सम्भवतीति पूर्वपक्षः। कस्मात्, प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणो ब्रह्मणः स्वरूपेणापुरुषार्थत्वात्। तथाच, प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां सन्दर्भाणामेव शास्त्रत्वम्। उक्तं हि अभियुक्तैः।

* द्रव्यस्येति पदं ग-पुस्तके नोपलभ्यते।

† तदविरुद्धमिति ख०। तदपि विरुद्धमिति क०। अयुक्तमेतत्।

‡ इमानि भूतानीत्यादिवाक्यमिति ख०। इमानीति वाक्यमिति ग०।

§ प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेनेति ख०। असमीचीनमेतत्।

¶ भूतस्यैवेति ग०।

भूतानि जायन्ते। सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। एकमेवाद्वितीयम्। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजत। ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत्। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। एको ह वै नारायण आसीत्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। आनन्दो ब्रह्मेत्येवमादिः।

न च, व्युत्पत्तिसिद्ध*परिनिष्पन्नवस्तुप्रतिपादनसमर्थानां पदसमुदायानामखिलजगदुत्पत्तिविनाशहेतुभूताशेषदोषप्रत्यनीका-

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा। पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते। यावत् खलु प्रमातृणां प्रवर्तननिवर्तने। शब्दा न कुर्वते तावन्न निराकाङ्क्षबोधनमिति॥ शास्त्रस्य खलु पुरुषार्थावबोधित्वेन प्रामाण्यात्, सत्यपि मोक्षसाधनब्रह्मध्यानपरत्वे ब्रह्मणि तद्ध्यानविधानासम्भवात् न ब्रह्मसद्भावे तस्य तात्पर्यमित्यतो ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणकत्वं न सम्भवतीति। राद्धान्तस्तु, ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणकत्वं सम्भवति। कुतः, अनवधिकातिशयानन्दस्वरूपब्रह्मज्ञानस्य निरतिशयपुरुषार्थत्वात्, अतिशयितगुणपितृपुत्रादिजीवनज्ञानवदिति। किञ्च, आनन्दोऽयं ब्रह्म, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्। यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्येवमादिभिरनवधिकातिशयानन्दस्वरूपं ब्रह्म प्रतिपाद्यते। अतः खलु ब्रह्म स्वेन परेण वा ह्यनुभूयमानं निरतिशयानन्दस्वरूपमेवेति तत्प्रतिपादनपरस्यैव साक्षात् पुरुषार्थतान्वयः। प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य तु तत्साध्यफलसम्बन्धात् तदन्वय इति॥१।१।अ४॥

सूत्रार्थस्तु। 'तु'शब्दः प्रसक्ताशङ्कानिरसनार्थः। पुरुषार्थतया अन्वयः

* व्युत्पत्तिसिद्धापरिनिष्पन्नेति ग०। लिपिकरप्रमाद एवात्र बीजम्।

परिमितोदारगुणसागरानवधिकातिशयानन्दस्वरूपे ब्रह्मणि समन्वितानां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादन्यपरत्वं, स्वविषयावबोधपर्यवसायित्वात् सर्वप्रमाणानाम्। न च प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः*। प्रयोजनं हि प्रमाणानुगुणम्। न च प्रवृत्ति निवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वं, पुरुषार्थान्वयप्रतीतेः। तथा, स्वरूपपरेष्वपि, पुत्रस्ते जातो, नायं सर्प इत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टम्॥

अत्राह—न वेदान्तवाक्यानि ब्रह्म प्रतिपादयन्ति। प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः शास्त्रस्यानर्थक्यात्। यद्यपि प्रत्यक्षादीनि वस्तुयाथात्म्यावबोधे पर्यवस्यन्ति, तथापि शास्त्रं प्रयोजनपर्यवसाय्येव। नहि लोकवेदयोः प्रयोजनरहितस्य कस्यचिदपि वाक्यस्य प्रयोग उपलब्धचरः†। न च, किञ्चित्प्रयोजनमनुद्दिश्य वाक्यप्रयोगः श्रवणं वा सम्भवति। तच्च प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारात्मकमुपलब्धम्। अर्थार्थी राजकुलं गच्छेत्। मन्दाग्निर्नाम्बु पिबेत्। स्वर्गकामो यजेत। न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिषु॥

'समन्वयः'। तस्मात् पुरुषार्थत्वेनाभिधेयतया अन्वयात् 'तत्' पूर्वसूत्रोदितं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमुपपन्नतरमिति निरवद्यं निखिलजगदेककारणं स्वरूपेण गुणैर्विभूत्या वा अनवधिकातिशयानन्दरूपं परं ब्रह्म वेदान्ताः वेदकतया प्रतिपादयन्त्येवेति स्थिरीकृतम्॥ ४॥

---

* अन्यपरत्वमित्यादिः प्रमाणप्रवृत्तिरित्यन्तः सन्दर्भः ग-पुस्तके पतित इति ज्ञेयम्।

† अनुपलब्धचर इति सन्दर्भविरुद्धं पठति ख-पुस्तकम्।

यत्पुनः, सिद्धवस्तुपरेष्वपि, पुत्रस्ते जातो, नायं सर्पो, रज्जुरेषेत्यादिषु हर्षभयादिनिवृत्तिरूपपुरुषार्थान्वयो दृष्ट इत्युक्तम्। तत्र, किं पुत्रजन्माद्यर्थात् पुरुषार्थावाप्तिः, उत तज्ज्ञानादिति विवेचनीयम्। सतोऽप्यर्थस्याज्ञातस्यापुरुषार्थत्वेन तज्ज्ञानादिति चेत्, तर्ह्यसत्यप्यर्थे ज्ञानादेव पुरुषार्थः * सिध्यतीत्यर्थपरत्वाभावेन प्रयोजनपर्यवसायिनोऽपि शास्त्रस्य नार्थसद्भावे प्रामाण्यम् †। तस्मात् सर्वत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन ज्ञानपरत्वेन वा ‡ प्रयोजनपर्यवसानमिति कस्यापि¶ वाक्यस्य परिनिष्पन्ने वस्तुनि तात्पर्यासम्भवात् न वेदान्ताः परिनिष्पन्नं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति ॥

अत्र कश्चिदाह—वेदान्तवाक्यान्यपि कार्यपरतयैव ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवन्ति। कथं निष्प्रपञ्चमद्वितीयं ज्ञानैकरसं ब्रह्म अनाद्यविद्यया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं निष्प्रपञ्चं कुर्यादिति। ब्रह्मणः प्रपञ्चविलयद्वारेण विधिविषयत्वमिति कोऽसौ द्रष्टृ§दृश्यरूपप्रपञ्चविलयद्वारेण साध्यज्ञानैकरसब्रह्मविषयो विधिः, न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः, न मतेर्मन्तारं मन्वीथा

---

* पुरुषार्थसिद्धादिति ख०। अपपाठोऽयम्।

† प्राबल्यमिति ख०। असमीचीनमेतत्।

‡ प्रयोजनपर्यवसायिनोऽपीत्यादिर्ज्ञानपरत्वेन वेत्यन्तः सन्दर्भः ग-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इति ज्ञेयम्।

¶ तस्यापीति ख०, ग०।

§ दृष्टेति ख०। अयुक्तमेतत्।

इत्येवमादिः। द्रष्टृदृश्यभेदशून्यं दृशिमात्रं ब्रह्म कुर्यादित्यर्थः। स्वतःसिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण साध्यत्वमविरुद्धमिति॥

तदयुक्तम्। नियोग*वाक्यार्थवादिना हि नियोगो, नियोज्यविशेषणं, विषयः, करणम्, इतिकर्तव्यता, प्रयोक्ता च वक्तव्याः†। तत्र हि ‡नियोज्यविशेषणमनुपादेयम्। तच्च निमित्तं, फलमिति द्विधा। अत्र किं नियोज्यविशेषणम्। तच्च किं निमित्तं, फलं वेति विवेचनीयम्। ब्रह्मस्वरूपयाथात्म्यानुभव इति चेत्¶, तर्हि न तन्निमित्तं, जीवनादिवदस्यासिद्धत्वात्। निमित्तत्वे च तस्य नित्यत्वेनापवर्गोत्तरकालमपि जीवननिमित्ताग्निहोत्रादिवन्नित्यं तद्विषयानुष्ठानप्रसङ्गः। नापि फलं, नैयोगिकफलत्वेन स्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात्। कश्चात्र नियोगविषयः। ब्रह्मैवेति चेत्, न। तस्य नित्यत्वेनाभव्यरूपत्वात्। अभावार्थत्वाच्च निष्प्रपञ्चं ब्रह्म साध्यमिति चेत्, साध्यत्वेऽपि फलत्वमेव। अभावार्थत्वान्न विधिविषयत्वम्। साध्यत्वञ्च कस्य। किं ब्रह्मण, उत प्रपञ्चनिवृत्तेः। न तावद्ब्रह्मणः, सिद्धत्वादनित्यत्वप्रसक्तेश्च। अथ प्रपञ्चनिवृत्तेः, न तर्हि ब्रह्मणः साध्यत्वम्। प्रपञ्चनिवृत्तिरेव विधिविषय इति चेत्, न। तस्याः फलत्वेन विधिविषयत्वायोगात्। प्रपञ्चनिवृत्ति-

---

* विनियोगेति ख०।

† इतिकर्तव्यता प्रयोक्त्रेति ख०।

‡ प्रयोज्यविशेषणमिति ग०।

¶ —याथात्म्यानुभवस्वेन्नियोज्यविशेषणमिति ग०।

रेव हि मोक्षः। स च फलम्। अस्य च नियोगविषयत्वे, नियोगात् प्रपञ्चनिवृत्तिः, प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोग इतीतरेतराश्रयत्वम्॥

अपि च, किं निवर्तनीयः प्रपञ्चो मिथ्यारूपः, सत्यो वा। मिथ्यारूपत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वादेव नियोगेन* न किञ्चित् प्रयोजनम्। नियोगस्तु निवर्तकज्ञानमुत्पाद्य तद्द्वारेण प्रपञ्चस्य निवर्तक इति चेत्, तत् स्ववाक्यादेव जातमिति न नियोगेन प्रयोजनम्। वाक्यार्थज्ञानादेव ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य बाधितत्वात्, सपरिकरस्य नियोगस्यासिद्धिश्च†। प्रपञ्चस्य निवर्तको नियोगः किं ब्रह्मस्वरूपमेव, उत तद्व्यतिरिक्तः। यदि ब्रह्मस्वरूपमेव निवर्तकं, नित्यतया‡ निवर्त्यप्रपञ्चसद्भाव एव न सम्भवति। नित्यत्वेन¶ च नियोगस्य विषयानुष्ठानसाध्यत्वञ्च न घटते। अथ ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तः, तस्य कृत्स्नप्रपञ्च§निवृत्तिरूपविषयानुष्ठानसाध्यत्वेन प्रयोक्ता च न दृष्ट‖ इत्याश्रयाभावादसिद्धिः। प्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानेनैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य निवृत्तत्वात्, न नियोगनिष्पाद्यं मोक्षाख्यं फलम्॥

---

* नियोगत्वेनेति ग०।

† असिद्धेश्चेति ग०।

‡ निवर्तकनित्यतयेति ख०, ग०। पाठोऽयं नास्मभ्यं रोचते।

¶ नित्यत्वे चेति ग०।

§ प्रपञ्चत्वेति ग०।

‖ प्रयोक्ता च नष्ट इति ख०। अयुक्तमेतत्।

किञ्च, *प्रपञ्चनिवृत्तेर्नियोगकरणस्येतिकर्तव्यताभावादनुपकृतस्य च †करणत्वायोगात् न करणत्वम्। कथमितिकर्तव्यताभाव इति चेत्, इत्थमस्येतिकर्तव्यता भावरूपा, अभावरूपा वा ‡। भावरूपा च करणशरीरनिष्पत्तितदनुग्रहकार्यभेदभिन्ना। उभयविधा च न सम्भवति। न हि मुद्गराभिघातादिवत् कृत्स्नप्रपञ्चनिवर्तकः कोऽपि दृश्यत इति दृष्टार्थो न सम्भवति। नापि निष्पन्नस्य करणस्य कार्योत्पत्तावनुग्रहः सम्भवति। अनुग्राह्यकांशसद्भावेन कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणस्वरूपासिद्धेः। ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वज्ञानं प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणशरीरं निष्पादयतीति चेत्, तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्षः सिद्ध इति न करणादिनिष्पाद्यमवशिष्यत इति पूर्वमेवोक्तम्। अभावरूपत्वे चाभावत्वादेव¶ न करणशरीरं निष्पादयति। नाप्यनुग्रहणम्। अतो निष्प्रपञ्चब्रह्मविषयो विधिर्न सम्भवति॥

अन्योऽप्याह—यद्यपि वेदान्तवाक्यानां न परिनिष्पन्नब्रह्मस्वरूपपरतया प्रामाण्यं, तथापि ब्रह्मस्वरूपं सिध्यत्येव। कुतः, ध्यानविधिसामर्थ्यात्। एवमेव हि § समामनन्ति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। य आत्माऽ-

* प्रसक्तेरिति ग०। असमीचीनमेतत्।

† अनुपकरणत्वायोगादिति ख०। लिपिकरप्रमाद एवात्र बीजम्।

‡ अभावरूपा वेति पाठः ख-पुस्तके पतित इत्यवधेयम्।

¶ अभावादेवेति ख०। असमीचीनमेतत्।

§ एवमेव समामनन्तीति ग०।

पहतपाप्मा । सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । आत्मेत्ये-वोपासीत । आत्मानमेव लोकमुपासीतेति । अत्र ध्यानविषयी हि नियोगः*, स्वविषयभूतं ध्यानं ध्येयैकनिरूपणीयमिति ध्येयमाक्षिपति । स च ध्येयः स्ववाक्यनिर्दिष्ट आत्मा । स किंरूप इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपविशेषसमर्पणद्वारेण, सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्म, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, †एकमेवाद्वितीय-मित्येवमादीनां वाक्यानां ध्यानविधिशेषतया ‡ प्रामाण्य-मिति विधिविषयभूतध्यानशरीरानुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्-पर्यमस्त्येव । अत एकमेवाद्वितीयं, तत् सत्यं, स आत्मा, नेह नानास्ति किञ्च नेत्येवमादिभिर्ब्रह्मस्वरूपमेकमेव सत्यं, तद्व्यति-रिक्तं सर्वं मिथ्येत्यवगम्यते ॥

प्रत्यक्षादिभिर्भेदावलम्बिना¶ च कर्मशास्त्रेण भेदः प्रती-यते । भेदाभेदयोः परस्परविरोधे सति, अनाद्यविद्यामूलत्वेनापि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इति निश्चीयते । तत्र, ब्रह्मध्याननियोगेन तत्साक्षात्कारफलेन निरस्तसमस्ताविद्या-कृतविविधभेदाद्वितीयज्ञानैकरसब्रह्मभावरूपो मोक्षः प्राप्यते । न च, वाक्यार्थज्ञानमात्रेण § ब्रह्मभावसिद्धिः, अनुपलब्धे-

---

* स्वविषययोग इत्यधिकं पठ्यते ख-पुस्तके ।

† एकमेवाद्वितीयमिति ग-पुस्तके नोपलभ्यते ।

‡ ध्यानविधिविशेषणतयेति ख० ।

¶ ब्रह्मभेदावलम्बिनेति ग० ।

§ वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रेणेति ग० ।

विविधभेददर्शनानुवृत्तेश्च। तथा सति, श्रवणादिविधानमनर्थकं स्यात् ॥

अथोच्येत—रज्जुरेषा न सर्प इत्युपदेशेन सर्पभयनिवृत्तिदर्शनात्, रज्जुसर्पवत् बन्धस्य च मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानबाध्यतया तस्य वाक्यजन्यज्ञानेनैव निवृत्तिर्युक्ता, न नियोगेन। नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वं स्यात्, स्वर्गादिवत्। मोक्षस्य नित्यत्वं हि सर्ववादिसम्प्रतिपन्नम् ॥

किञ्च, धर्माधर्मयोः फलहेतुत्वं स्वफलानुभवानुगुण*शरीरोत्पादनद्वारेणेति ब्रह्मादिस्थावरान्तचतुर्विधशरीरसम्बन्धरूपसंसारफलत्वमवर्जनीयम्। तस्मान्न धर्मसाध्यो मोक्षः। तथा च श्रुतिः, न ह वै सशरीरस्य† सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति। अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यशरीरत्वरूपे मोक्षे धर्माधर्मसाध्यप्रियाप्रियविरहश्रवणात्, न धर्मसाध्यमशरीरत्वमिति विज्ञायते‡। न च नियोगविशेषसाध्यफलविशेषवत् ध्याननियोगसाध्यमशरीरत्वम्, अशरीरत्वस्य स्वरूपत्वेनासाध्यत्वात्। यथाहुः श्रुतयः—

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥

---

* सकलानुभवानुभवानुगुणेति ग०। अशुद्धमेतत्।

† शरीरस्य सत इति ग०। अपपाठोऽयम्।

‡ ज्ञायत इति ख०, ग०।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽसङ्गो ह्ययं पुरुष * इत्याद्याः। अतोऽशरीरत्वरूपो मोक्षो नित्य इति न धर्माधर्मसाध्यः। तथा च श्रुतिः †, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्, अन्यत्र भूतात् भव्याच्च यत् पश्यसि तद्वदेति ‡॥

अपि च, उत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपेण चतुर्विधं हि साध्यत्वं मोक्षस्य न सम्भवति। न तावदुत्पाद्यः, मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात्। नापि प्राप्यः, आत्मस्वरूपत्वेन ब्रह्मणो नित्यप्राप्तत्वात्। नापि विकार्यः, दध्यादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात्। नापि संस्कार्यः, संस्कारो हि दोषापनयनेन वा गुणाधानेन वा साधयति। न तावद्दोषापनयनेन, नित्यशुद्धत्वात् ब्रह्मणः। नाप्यतिशयाधानेन अनाधेयातिशयस्वरूपत्वात् ¶। नित्यनिर्विकारत्वेन स्वाश्रयायाः पराश्रयायाश्च क्रियाया अविषयतया, न §निघर्षणेनादर्शादिवदपि संस्कार्यत्वम्। न च देहस्थया स्नानादिक्रियया आत्मा संस्क्रियते। किन्त्वविद्यागृहीतस्तत्संहतोऽहं-कर्ता। तत्फलानुभवोऽपि || तस्यैव। न

---

* पुरुष इति ख०।

† श्रुतय इति ख०।

‡ तद्देतीति ख०। तद्वदेवेतीति ग०। उभयत्रैव असाम्प्रदायिकः पाठ उपलभ्यते।

¶ नानाधेयातिशयस्वरूपत्वादिति ख०। अनादेयातिशयस्वरूपत्वादिति ग०। उभयत्रैव परिदृश्यमानः पाठभेदः नितरामसमीचीनतया प्रतिभाति।

§ निष्कर्षणेनेति ख०। विघर्षणेनेति ग०।

|| ततफलानुभावोऽपीति ख०।

चाहं-कर्तवात्मा, तत्साचित्वात्। तथा च मन्त्रवर्णः—

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढ़ः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥

सपर्य्यगाच्छुक्र*मकायमव्रण-

मस्नाविरं† शुद्धमपापविद्धम्।

कविर्मनीषी। इति चाविद्यागृहीतादहं-कर्तुरात्मनः स्वरूपमनाधेयातिशयं‡ नित्यशुद्धं निर्विकारं निष्कृष्यते। तस्मादात्मस्वरूपत्वेन न साध्यो मोक्षः। यद्येवं, किं वाक्यार्थज्ञानेन क्रियत इति चेत्, मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमिति ब्रूमः। तथा च श्रुतयः—त्वं हि नः पिता, योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि। श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दृशेभ्यः, तरति शोकमात्मविदिति। सोऽहं भगवः शोचामि, तं मां भगवांच्छोकस्य पारं तारयतु। तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इत्याद्याः। तस्मान्नित्यस्यैव मोक्षस्य

---

* शुक्रमिति ख०।

† अस्नाविरमिति ख०, ग०।

‡ अनाधेयातिशयमिति ग०। अयुक्तमेतत्।

प्रतिबन्धनिवृत्तिर्वाक्यार्थज्ञानेन क्रियते । *तन्निवृत्तिस्तु साध्यापि प्रध्वंसाभावरूपा न विनश्यति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीत्यादिवचनं, मोक्षस्य वेदनानन्तराभावितां† प्रतिपादयन्नियोगव्यवधानतां प्रतिरुणद्धि । न च, विदिक्रियाकर्मत्वेन ध्यानक्रियाकर्मत्वेन वा कार्यानुप्रवेशः, उभयकर्मत्वप्रतिषेधात् । अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादपि, येनेदं सर्वं विजानाति, तत् केन विजानीयादिति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति च । न चैतावता शास्त्रस्य निर्विषयत्वम्‡ । अविद्यापरिकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वात् शास्त्रस्य । न हीदन्तया ब्रह्म विषयीकरोति शास्त्रम् । अपि त्वविषयं प्रत्यगात्मस्वरूपं §प्रतिपादयदविद्याकल्पितज्ञातृज्ञेयज्ञानविभागं निवर्तयति । तथा च शास्त्रम्—न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न मते¶रित्येवमादि ॥

न च, ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिरिति श्रवणादिविध्यानर्थक्यम् । स्वभावप्रवृत्तसकलेतरविकल्पविमुखीकरणद्वारेण वाक्यार्थावगतिहेतुत्वात्तेषाम् । न च ज्ञानमात्राद्बन्धनिवृत्तिर्न दृष्टेति वाच्यम् । बन्धस्य मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्तरकालं स्थित्यनुपपत्तेः । अत एव न शरीरपातादूर्ध्वमेव बन्धनिवृत्तिरिति वक्तुं युक्तम् ।

---

* निवृत्तिस्त्विति ग० । पाठोऽयं नास्मभ्यं रोचते ।

† वेदनान्तर्भावितामिति ख० । असमीचीनमेतत् ।

‡ निर्विषयवचनमिति ख० ।

§ प्रतिपादयतीति ख० । स्वरूपेण प्रतिपादयतीति ग० । अयुक्तमेतत् ।

¶ न मतेरित्यंशः खचिह्नितपुस्तके नोपलभ्यते ।

न हि मिथ्यारूपसर्पभयनिवृत्तिः रज्जुयाथात्म्यज्ञानातिरेकेण सर्पविनाशमपेक्षते। यदि शरीरसम्बन्धः पारमार्थिकः, तर्हि तद्विनाशापेक्षा। स तु, ब्रह्मव्यतिरिक्ततया न पारमार्थिकः। यस्य तु बन्धो न निवृत्तस्तस्य ज्ञानमेव न जातमित्यवगम्यते, ज्ञानकार्यादर्शनात्। तस्माच्छरीरस्थितिर्भवतु वा मा वा वाक्यार्थ*ज्ञानसमनन्तरं मुक्त एवासौ। अतो न नियोगसाध्यो मोक्ष इति न ध्यानविधिशेषतया† ब्रह्मणः सिद्धिः। अपि तु, सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्मेति तत्परेणैव पदसमुदायेन सिध्यतीति ॥

तदयुक्तम्। वाक्यार्थज्ञानमात्राद्बन्धनिवृत्त्यनुपपत्तेः। यद्यपि मिथ्यारूपो बन्धो ज्ञानबाध्यः, तथापि बन्धस्यापरोक्षत्वान्न परोक्षरूपेण वाक्यार्थज्ञानेन स बाध्यते‡। रज्ज्वादावपरोक्षसर्पप्रतीतौ विद्यमानायां, नायं सर्पो रज्जुरेषेत्याप्तोपदेशजनितपरोक्षसर्पविपरीतज्ञानमात्रेण भयानिवृत्तिदर्शनात्। आप्तोपदेशस्य तु भयनिवृत्तिहेतुत्वं वस्तुयाथात्म्यापरोक्षनिमित्तप्रवृत्तिहेतुत्वेन। तथा हि, रज्जुसर्पदर्शनभयात् परावृत्तः पुरुषो, नायं सर्पो रज्जुरेषेत्याप्तोपदेशाद्वस्तुयाथात्म्य§दर्शने¶ प्रवृत्तः, तदेव प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा भयान्निवर्तते। न च शब्द एव

* भवतु वा, महावाक्यार्थेति ख०।

† ध्यानविधिनिषेधतयेति ग०। लिपिकरप्रमाद एवात्र बीजम्।

‡ बाध्येत इति ख०।

§ तद्वस्तुयाथात्म्येति ग०।

¶ दर्शनेनेति ख०। न युक्तमेतत्।

प्रत्यक्षज्ञानं जनयतीति वक्तुं * युक्तं, तस्यानिन्द्रियत्वात् । ज्ञानसामग्रीष्विन्द्रियाण्येवापरोक्षज्ञानसाधनानि । न चास्यानभिसंहितफलकर्मानुष्ठानमृदितकषायस्य श्रवणमनननिदिध्यासनविमुखीकृतबाह्यविषयस्य पुरुषस्य वाक्यमेवापरोक्षज्ञानं जनयति । निवृत्तप्रतिबन्धे तत्परेऽपि † पुरुषे ज्ञानसामग्रीविशेषाणामिन्द्रियादीनां स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन तदयोगात् । न च ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता, इतरेतराश्रयत्वात्—वाक्यार्थज्ञाने जाते तद्विषयध्यानं, ध्याने निवृत्ते वाक्यार्थज्ञानमिति । न च ध्यानवाक्यार्थज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वम् । तथा सति ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता न स्यात् । न ह्यन्यध्यानमन्यज्ञानौन्मुख्यं‡मुत्पादयति । ज्ञातार्थस्मृतिसन्ततिरूपस्य ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वमवर्जनीयम् । ध्येयब्रह्मविषयज्ञानस्य हेत्वन्तरासम्भवात् । न च ध्यानमूलं ज्ञानं वाक्यान्तरजन्यं, निवर्तक§ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमिति युक्तम् । ध्यानमूलमिदं वाक्यान्तरजन्यं ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्य¶जन्यज्ञानेनैकविषयं भिन्नविषयं वा । एकविषयत्वे तदेवेतरेतराश्रयत्वं, भिन्नविषयत्वे ध्यानेन तदौन्मुख्यापादनासम्भवः । किञ्च, ध्यानस्य ध्येयध्यात्राद्यनेकप्रपञ्चापेक्ष-

* युक्तं वक्तुमिति ग० ।

† निवृत्तिप्रतिबन्धे तत्परेऽपीति ख०, ग० ।

‡ वज्ञानौन्मुख्यमिति ग० । लिपिकरप्रमादविजृम्भितमेतत् ।

§ निवर्तकं ज्ञानमिति ख० ।

¶ वाक्यत एव जन्यज्ञानेनेति ख० ।

त्वात् निष्प्रपञ्च*ब्रह्मात्मैकत्वविषयवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ दृष्टद्वारेण नोपयोग इति वाक्यार्थज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिं वदतः श्रवणमनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव। यतो वाक्यादपरोक्षज्ञानासम्भवाद्वाक्यार्थज्ञानेनाविद्या न निवर्तते†। तत एव जीवन्मुक्तिरपि‡ दूरोत्सारिता॥

का चेयं जीवन्मुक्तिः। सशरीरस्यैव मोक्ष इति चेत्, माता मे वन्ध्येतिवदसङ्गतार्थवचनम्। यतः, सशरीरत्वं बन्धः, अशरीरत्वमेव§ मोक्ष इति त्वयैव श्रुतिभिरुपपादितम्। अथ सशरीरत्व¶प्रतिभासे वर्तमाने, यस्यायं प्रतिभासो मिथ्येति प्रत्ययः, तस्य सशरीरत्व‖मिथ्याप्रतिभासनिवृत्तिरिति। न। मिथ्येति प्रत्ययेन सशरीरत्वं निवृत्तं चेत्, कथं सशरीरस्य मुक्तिः। अजीवतोऽपि मुक्तिः सशरीरत्वमिथ्याप्रतिभासनिवृत्तिरेवेति कोऽयं जीवन्मुक्त** इति विशेषः। अथ सशरीरत्वप्रतिभासो††बाधितोऽपि यस्य द्विचन्द्रज्ञानवदनुवर्तते, स जीवन्मुक्त इति चेत्, न। ब्रह्मव्यतिरिक्तसकलवस्तुविषय-

---

* निस्वयं चेति ख०। अशुद्धमेतत्।

† विनिवर्तत इति ख०, ग०।

‡ जीवन्मुक्तिरितीति ग०। असमीचीनमेतत्।

§ अशरीर एवेति ग०।

¶ शरीरित्वप्रतिभास इति ख०।

‖ मिथ्याप्रतिभासेत्यंशः ख-गपुस्तकयोर्नोपलभ्यते।

** जीवन्मुक्तिरिति ख०, ग०। पाठोऽयं वैमुख्यमावहति।

†† बाधित इति खपुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इत्यवगन्तव्यम्।

कत्वात्* बाधकज्ञानस्य। कारणभूताऽविद्याकर्मादिदोषः सशरीरत्वप्रतिभासेन सह तेनैव बाधित इति बाधितानुवृत्तिर्न शक्यते वक्तुम्। द्विचन्द्रादौ तु तत्प्रतिभासहेतुभूतदोषस्य बाधकज्ञानविषयीभूत‡चन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वेनाबाधितत्वात् द्विचन्द्रप्रतिभासानुवृत्तिर्युक्ता। किञ्च, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये। अथ सम्पत्स्य इति सद्विद्यानिष्ठस्य शरीरपातमात्रमपेक्षते मोक्ष इति वदन्तीयं श्रुतिर्जीवन्मुक्तिं वारयति। सैषा जीवन्मुक्तिरापस्तम्बेनापि निरस्ता—वेदानिमं लोकममुञ्च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत§। बुद्धेश्चेत्¶ क्षेमप्रापणं, तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्—बुद्धेश्चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत। एतेन परं व्याख्यातमिति। अनेन ज्ञानमात्रान्मोक्षश्च निरस्तः। अतः सकलभेदनिवृत्तिरूपा मुक्तिर्जीवतो न सम्भवति। तस्माद्ध्याननियोगेन ब्रह्मापरोक्षज्ञानफलेनैव बन्धनिवृत्तिः। न च नियोगसाध्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसक्तिः, प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रस्यैव साध्यत्वात्। किञ्च, न नियोगेन साक्षाद्बन्धनिवृत्तिः क्रियते। किन्तु निष्प्रपञ्चज्ञानैकरसब्रह्मापरोक्षज्ञानेन। नियोगस्तु तदपरोक्षं ज्ञानं जन-

---

* विषयत्वादिति ख०।

† तत्प्रतिपादकेति ख०। असमीचीनमेतत्।

‡ बाधकज्ञानभूतेति ख०, ग०।

§ अन्विच्छेदिति ख०, ग०।

¶ बुद्धेश्चेति ग०।

यति। कथं नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमिति चेत्, कथं वा भवतोऽनभिसंहितफलानां कर्मणां वेदनोत्पत्तिहेतुत्वम्। मनोनैर्मल्यद्वारेणेति चेत्, ममापि तथैव। मम तु निर्मले मनसि शास्त्रेण ज्ञानमुत्पाद्यते*। तव तु † नियोगेन मनसि निर्मले, ज्ञानसामग्री वक्तव्येति चेत्, ध्याननियोगनिर्मलं मन एव साधनमिति ब्रूमः। केनावगम्यत इति चेत्, भवतो वा कर्मभिर्मनो निर्मलं भवति, निर्मले मनसि श्रवणमनननिदिध्यासनैः सकलेतरविषयविमुखस्यैव शास्त्रं‡ निवर्तकज्ञानमुत्पादयतीति केनावगम्यते§। विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन। श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिभिः शास्त्रैरिति चेत्, ममापि— श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, ब्रह्मविदाप्नोति परम्, न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु विशुद्धेन, हृदा मनीषा, मनसाभिक्लृप्त इत्यादिभिः शास्त्रैर्ध्याननियोगेन मनो निर्मलं भवति। निर्मलञ्च मनो ब्रह्मापरोक्षज्ञानं जनयतीत्यवगम्यत इति निरवद्यम्। नेदं यदिदमुपासत इत्युपास्यत्वं प्रतिषिद्धमिति चेत्, ¶ मैवम्। नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रति-

---

* उत्पद्यत इति ख०।

† तवेति क०।

‡ शास्त्रमित्यत्र वस्त्विति गपुस्तके पठ्यते।

§ केवलं काम्यत इति ख०। लिपिकरप्रमाद एवात्र बीजम्।

¶ नैवमिति ग०।

षिध्यते। अपि तु, ब्रह्मणि जगद्वैरूप्यं प्रतिपाद्यते। यदिदं जगदुपासते प्राणिनः, नेदं ब्रह्म, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, यद्वाचानभ्युदितं, येन वागभ्युद्यत इति वाक्यार्थः। अन्यथा तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति विरुध्यते। ध्यानविधिवैयर्थ्यञ्चात्मनः स्यात्। अतो ब्रह्मसाक्षात्कारफलेन ध्याननियोगेनैवापरमार्थभूतस्य कृत्स्नस्य *द्रष्टृदृश्यादिप्रपञ्चरूपबन्धस्य निवृत्तिः॥

यदपि कैश्चिदुक्तं, भेदाभेदयोर्विरोधो न विद्यत इति। तदयुक्तम्। न हि शीतोष्णतमःप्रकाशादिवद्भेदाभेदावेकस्मिन् वस्तुनि संगच्छेते। अथोच्येत, सर्वमेव हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यम्। सर्वञ्च भिन्नाभिन्नं प्रतीयते कारणात्मना, जात्यात्मना चाभिन्नं, कार्यात्मना व्यक्त्यात्मना च भिन्नम्। छायातपादिषु विरोधः सहानवस्थाननियमलक्षणो भिन्नाधारत्वरूपश्च। कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योश्च तदुभयमपि नोपलभ्यते। प्रत्युतैकमेव† वस्तु द्विरूपं‡ प्रतीयते। यथा—मृदयं घटः, षण्डो गौरिति। न चैकरूपं किञ्चि§दपि वस्तु लौकिकैर्दृष्टचरम्। न च दहनादेर्ज्वलनादिवदभेदो भेदोपमर्दी दृश्यत इति न वस्तुविरोधः। मृत्सुवर्णगवाश्वाद्यात्मनावस्थितस्यैव घटमुकुटषण्डमुण्डगवाद्यात्मना ¶ चावस्थानात्।

---

* दृष्टदृश्यादीति ख०। असमीचीनोऽयं पाठः।

† एवमेवेति ख०। अयुक्तमेतत्।

‡ विरूपमिति ख०, ग०। अयुक्तोऽयं पाठः।

§ किञ्चिदिति क०, ग०।

¶—मुण्डवड्वाद्यात्मनेति ग०।

न चाभिन्नस्य भिन्नस्य च * वस्तुनोऽभेदो भेदश्चैक एवाकार इतीश्वराज्ञा। प्रतीतत्वादैकरूप्यं चेत्, प्रतीतत्वादेव भिन्नाभिन्नत्वमिति द्वैरूप्यमभ्युपगम्यताम्। न हि विस्फारिताक्षः पुरुषो घटशरावखण्डमुण्डादिषु वस्तुषूपलभ्यमानेषु, इयं मृदयञ्च घटः, इदं गोत्वमियञ्च व्यक्तिरिति विवेक्तुं शक्नोति। अपि तु, मृदयं घटः खण्डो गौरित्येव प्रत्येति। अनुवृत्तिबुद्धिबोध्यं कारणमाकृतिश्च, व्यावृत्तिबुद्धिबोध्यं कार्यं व्यक्तिश्चेति विविनक्तीति चेत्, नैवम्। विविक्ताकारानुपलब्धेः। न हि सूक्ष्ममपि निरीक्षमाणैरिदमनुवर्तमानमिदञ्च व्यावर्तमानमिति पुरोऽवस्थिते वस्त्वन्याकारभेद उपलभ्यते। यथा संप्रतिपन्नैक्य †कार्यविशेषे चैकत्वबुद्धिरुपजायते। तथैव सकारणे ससामान्ये चैकत्वबुद्धि‡रविशेषोपजायते। एवमेव देशतः कालतश्चाकारतश्चात्यन्तविलक्षणेष्वपि वस्तुषु, तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते। अतोऽध्यात्मकमेव वस्तु प्रतीयत इति कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योश्चात्यन्तभेदोपपादनं प्रतीतिपराहतम्॥

अथोच्येत—मृदयं घटः खण्डो गौरितिवत् देवोऽहं मनुष्योऽहमिति सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतीतेरात्मशरीरयोरपि भिन्नाभिन्नत्वं स्यात्। अत इदं भेदाभेदोपपादनं निजसदननिहितहुतवहज्वालायत इति। तदिदमनाकलितभेदाभेदसाधनसामा-

---

* भिन्नस्य चेति खपुस्तके नोपलभ्यते।

† सम्प्रतिपन्नैककार्यविशेष इति ख०। असमीचीनमेतत्।

‡ अविशिष्टेति ग०। उपजायत्तेरविशिष्टेति ख०। अयुक्तमेतत्।

नाधिकरण्यतदर्थयाथात्म्यावबोध*विलसितम् । तथा हि— अबाधित एव प्रत्ययः सर्वत्रार्थं व्यवस्थापयति । देवाद्यात्माभिमानस्त्वात्मयाथात्म्यगोचरैः सर्वैः †प्रमाणैर्बाध्यमानो रज्जुसर्पादिबुद्धिवन्नात्मशरीरयोरभेदं साधयति । खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति सामानाधिकरण्यस्य न केनचित् क्वचिद्बाधो दृश्यते । तस्मान्नातिप्रसङ्गः । अत एव जीवोऽपि ब्रह्मणो नात्यन्तभिन्नः । अपि तु ब्रह्मांशत्वेन भिन्नाभिन्नः । तत्राभेद एव स्वाभाविको, भेदस्त्वौपाधिकः‡ । कथमिदमवगम्यत इति चेत्, तत्त्वमसि । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा । अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिभिः श्रुतिभिः, ब्रह्मेमे द्यावापृथिवी इति प्रकृत्य §—

ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे कितवा उत ।
स्त्रीपुंसौ ब्रह्मणो जातौ स्त्रियो ब्रह्मोत वा ¶ पुमान् ॥

इत्याथर्वणिकानां संहितोपनिषदि ब्रह्मसूक्ते अभेदश्रवणाच्च ‖ ।

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥

---

* अनवबोधविलसितमिति ख० । सन्दर्भविरुद्धमेतत् ।

† परिमाणैरिति ख० । लिपिकरप्रमादविलसितमेतत् ।

‡ भेद एवौपाधिक इति ख० । भेदस्त्वौपचारिक इति ग० ।

§ प्रकृत्या—इति ग० । लिपिकरप्रमाद एवात्र बीजम् ।

¶ भवानिति ग० ।

‖ भेदश्रवणाच्चेति ग० । अयुक्तमिदम् ।

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ
क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषाम्।
संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः॥
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः॥
स कारणं कारणाधिपाधिपः॥
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व
त्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति॥

य आत्मनि तिष्ठन् प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न वाह्यं किञ्चन वेद, नान्तरं *प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ़ उत्सृजन् याति†। तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीत्यादिभिर्भेद‡श्रवणाच्च, जीव-परयोः भेदाभेदाववश्याश्रयणीयौ। तत्र, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिभिर्मोक्षदशायां जीवस्य ब्रह्मस्वरूपापत्तिव्यपदेशात्। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत् केन कं पश्येदिति§ तदानीं भेदेनेश्वरदर्शननिषेधाच्चाभेदः स्वाभाविक इत्यवगम्यते॥

ननु च, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति सहश्रुत्या तदानीमपि भेदः प्रतीयते। वक्ष्यति च, जगद्-व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च। भोगमात्रसाम्यलिङ्गा-

---

* प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न वाह्यं किञ्चन वेद। नान्तरमिति पाठः ख-पुस्तके पतित इति प्रतीयते।

† यातीति ख०।

‡ भेदाभेदेति ख०।

§ इति चेति ख०।

चेति । नैतदेवम् । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्येवमादिश्रुतिशतैरात्म-भेदप्रतिषेधात् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-श्चितेति सर्वैः कामैः सह ब्रह्माश्नुते, सर्वगुणान्वितं ब्रह्माश्नुत इत्युक्तं भवति । अन्यथा, ब्रह्मणा सहेत्यप्राधान्यं * ब्रह्मणः प्रसज्येत । जगद्व्यापारवर्जमित्यत्र मुक्तस्य भेदेनावस्थाने सत्यै-श्वर्यस्य न्यूनताप्रसङ्गो वक्ष्यते । अन्यथा, सम्पद्याविर्भावः, स्वेन शब्दादित्यादिभिर्विरोधात् । तस्मादभेद एव स्वाभा-विकः । भेदस्तु, जीवानां परस्माद्ब्रह्मणः परस्परञ्च बुद्धीन्द्रिय-देहोपाधिकृतः । यद्यपि, ब्रह्म निरवयवं सर्वगतञ्च, तथाप्या-काश इव घटादिना, बुद्ध्याद्युपाधिना ब्रह्मण्यपि † भेदः सम्भवत्येव । न च भिन्ने ब्रह्मणि बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगः, बुद्ध्या-द्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मणि भेद इतीतरेतराश्रयत्वम् ‡ । उपाधे-स्तत्संयोगस्य § च कर्मकृतत्वात्, तत्प्रवाहस्य चानादित्वात् । एतदुक्तं भवति—पूर्वकर्मसम्बद्धात् जीवात् स्वसम्बन्धे एवो¶ पाधिरुत्पद्यते । तद्युक्तात् कर्म । एवं बीजाङ्कुरन्यायेन कर्म‖ सम्बन्धस्यानादित्वाददोष इति । अतो, जीवानां परस्परं ब्रह्मणा चाभेद एव स्वाभाविकः, भेदस्त्वौपाधिकः । उपाधीनां

---

* अप्राधान्यञ्चेति ग० ।

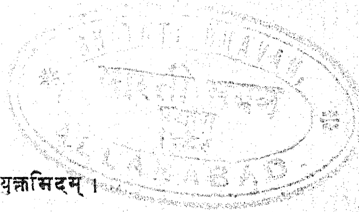
† ब्रह्मणोऽपीति ख० ।

‡ इतरेतराश्रयत्वमिति क०, ग० ।

§ तत्तत्संयोगस्य चेति ख० ।

¶ स्वसम्बन्धरूपोपाधिरिति ख० । अयुक्तमिदम् ।

‖ कर्मोपाधिसम्बन्धस्येति ग० ।

पुनः परस्परं ब्रह्मणा चाभेदवत्, भेदोऽपि स्वाभाविकः *। उपाधीनामुपाध्यन्तराभावात्, तदभ्युपगमेऽनवस्थानाच्च। अतो जीवकर्मानुरूपं† ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नस्वभावा एवोपाधयः उत्पद्यन्ते इति॥

अत्रोच्यते—अद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्मध्यानविषयविधिपरं वेदान्तवाक्यजातमिति वेदान्तवाक्यैरभेदः प्रतीयते। भेदावलम्बिभिः कर्मशास्त्रैः प्रत्यक्षादिभिश्च भेदः प्रतीयते। भेदाभेदयोः परस्परविरोधादनाद्यविद्यामूलतयापि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इत्युक्तम्। तत्र‡ यदुक्तं, भेदाभेदयोरुभयोरपि प्रतीतिसिद्धत्वान्न विरोध इति। तदयुक्तम्। कस्माच्चित्कस्यचित् विलक्षणत्वं हि तस्मात्तस्य भेदः, तद्विपरीतत्वं चाभेदः। तयोः तथाभावातथाभावरूपयो§रैक्यत्र सम्भवमनुन्मत्तः को ब्रवीति। कारणात्मना जात्या¶त्मना चाभेदः, कार्यात्मना व्यक्त्यात्मना च भेद इत्याकारभेदाद्विरोध इति चेत्, न। विकल्पासहत्वात्। आकारभेदादविरोध इति‖ वदतः, किमेकस्मिन्नाकारे भेदः, आकारान्तरे चाभेद** इत्यभिप्रायः। उताकारद्वययोगि-

---

* भेदस्त्वौपाधिक इत्यादिः स्वाभाविक इत्यन्तः सन्दर्भः ख-पुस्तके नोपलभ्यते।

† जीवकर्मानुरूपा इति ख०।

‡ अत्रेति ख०।

§ तथाभावाभावरूपयोरिति ख०। पाठोऽयं संख्यावतां वैमुख्यमावहति।

¶ ज्ञानात्मनेति ख०। अयुक्तमेतत्।

‖ अविरोधं वदत इति ग०।

** वाभेद इति ख०।

वस्तुगतावुभावपीति। पूर्वस्मिन् कल्पे, व्यक्तिगतो भेदो जातिगतश्चाभेद इति नैकस्य द्व्यात्मकता। जातिर्व्यक्तिरिति चैकमेव वस्त्विति चेत्, तर्ह्याकारभेदादविरोधः परित्यक्तः स्यात्। एकस्मिंश्च विलक्षणत्वतद्विपर्ययौ विरुद्धावित्युक्तम्। द्वितीये तु कल्पे, अन्योन्यविलक्षणमाकार*द्वयमप्रतिपन्नञ्च। तदाश्रयभूतं वस्त्विति तृतीयाभ्युपगमेऽपि† त्रयाणामन्योन्यवैलक्षण्यमेवोपपादितं स्यात्। न पुनरभेदः। आकारद्वयनिरूप्यमाणाविरोधं ‡तदाश्रयभूते § वस्तुनि भिन्नाभिन्नत्वमिति चेत्, स्वस्माद्विलक्षणं स्वाश्रयमाकारद्वयं स्वस्मिन् विरुद्धधर्मद्वयसमावेशनिर्वाहकं कथं भवेत्। अविलक्षणं तु कथन्तराम्। आकारद्वयतद्वतोश्च द्व्यात्मकत्वाभ्युपगमे निर्वाहकान्तरापेक्षयानवस्थानात्¶। न च सम्प्रतिपन्नैक्यव्यक्तिप्रतीतिवत् तत्तत्सामान्येऽपि|| वस्तुन्येकरूपा प्रतीतिरुपजायते। यत ** इदमित्थमिति सर्वत्र प्रकारप्रकारितयैव सर्वा प्रतीतिः। तत्र, प्रकारांशो जातिः, प्रकार्यंशो व्यक्तिरिति नैकाकारताप्रतीतिः। अत एव जीवस्यापि ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वं न सम्भ-

*—विलक्षणाकारद्वयमिति ग०।

† त्रितयाभ्युपगमेऽपीति ख०, ग०।

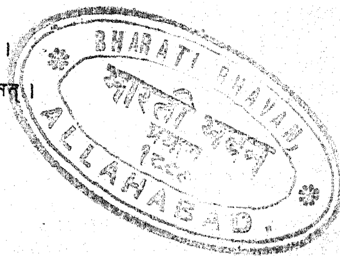
‡—विरोधतदाश्रयेति ख०। अयुक्तमेतत्।

§ तदव्ययभूते इति ग०। असमीचीनमेतत्।

¶ अनवस्था स्यादिति ख०, ग०।

|| तत्तदिति ख-गपुस्तकयोर्न पठ्यते।

** यत इति न पठति ख-पुस्तकम्।

वति। तस्मादभेदस्यानन्यथासिद्धशास्त्रमूलत्वादनाद्यविद्यामूल *एव भेदप्रत्ययः॥

नन्वेवं†, ब्रह्मण एवाज्ञत्वात्तन्मूलाश्च जन्मजरामरणादयो दोषाः प्रादुःस्युः। ततश्च, यः सर्वज्ञः सर्ववित्। एष आत्मापहतपाप्मेत्यादीनि शास्त्राणि बाध्येरन्। नैवम्। अज्ञत्वादिदोषाणामपरमार्थत्वात्। भवतस्तूपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरमनभ्युपगच्छतो ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गः, तत्कृताश्च जीवत्वाज्ञत्वादयो दोषा परमार्थतयैव‡ भवेयुः। न हि, ब्रह्मणि निरवयवेऽच्छेद्ये सम्बध्यमाना उपाधयस्तच्छित्त्वा भित्त्वा वा § सम्बध्यन्ते। अपि तु, ब्रह्मस्वरूपे संयुज्य तस्मिन्नेव स्वकार्याणि कुर्वन्ति॥

यदि मन्वीत—उपाध्युपहितं ब्रह्म जीवः, स चाणुपरिमाणः। अणुत्वञ्चावच्छेदकस्य मनसोऽणुत्वात्। स चावच्छेदकोऽनादिः¶। एवमुपाध्युपहिते देशे‖ सम्बध्यमाना दोषा, अनुपहिते परे ब्रह्मणि न सम्बध्यन्त इति। इहायं**

---

* एकस्मिन् द्व्ये अनाद्यविद्यामूल इति ख०। पाठोऽयं न समीचीनतया प्रतिभाति।

† न चैव ब्रह्मण एवाज्ञत्वमिति ख०। लिपिकरप्रमादविलसितमेतत्।

‡ परमार्थत एवेति ख०।

§ भित्त्वा चेति ख०।

¶ अवच्छेद इति ख०।

‖ उपहितेंऽशे इति ख०।

** इति हायमिति ख०, ग०।

प्रष्टव्यः *। किमुपाधिना—छिन्नो ब्रह्मखण्डोऽणुरूपो जीवः, उताच्छिन्न एवाणुरूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेषः, उतोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपम्, अथोपाधिसंयुक्तं चेतनान्तरम्, †अथोपाधिरेवेति। अच्छेद्यत्वाद्ब्रह्मणः प्रथमः कल्पो न कल्प्यते। आदिमत्त्वञ्च जीवस्य स्यात्। एकस्य सतो द्वैधीकरणं हि छेदनम्। द्वितीये कल्पे, ब्रह्मण एव प्रदेशविशेषे उपाधिसम्बन्धादौपाधिकाः सर्वे दोषास्तस्यैव ‡ स्युः। उपाधौ गच्छत्युपाधिना स्वसंयुक्तब्रह्मप्रदेशाकर्षणायोगादनुक्षणमुपाधिसंयुक्तब्रह्मप्रदेशविशेष§भेदात् क्षणे क्षणे बन्धमोक्षौ स्याताम्। आकर्षणे चाच्छिन्नत्वात् कृत्स्नस्य ब्रह्मण ¶ आकर्षणं स्यात्। निरंशस्य व्यापिन आकर्षणं न सम्भवतीति चेत्, तर्ह्युपाधिरेव गच्छतीति पूर्वोक्त एव दोषः स्यात्। अच्छिन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंसर्गे सर्वेषाञ्च जीवानां ब्रह्मण एव प्रदेशत्वेनैकत्व‖प्रतिसन्धानं स्यात्**। प्रदेशभेदादप्रतिसन्धाने चैकस्यापि स्वोपाधौ गच्छति सति, प्रतिसन्धानं

---

* द्रष्टव्य इति ख०। अयुक्तमेतत्।

† उतेति ख०।

‡ तथैवेति ग०।

§ विदेशभेदादिति ख०। प्रदेशभेदादिति ग०। उभयत्रैव समीचीनतया न पठ्यते।

¶ ब्रह्मण इति खपुस्तके न पठ्यते।

‖ अभेदप्रतिसन्धानमिति ख०।

** न स्यादिति ग०। सन्दर्भविरुद्धमेतत्।

न स्यात् *। तृतीये तु कल्पे, ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसम्बन्धेन जीवत्वापातात्, तदतिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धिः स्यात्। सर्वेषु च देहेष्वेक एव जीवः स्यात्। तुरीये तु कल्पे, ब्रह्मणोऽन्य एव जीव इति जीवभेदस्यौपाधिकत्वं परित्यक्तं स्यात्। चरमे, चार्वाकपक्ष एव परिगृहीत स्यात्। तस्मादभेद-शास्त्रबलेन कृत्स्नस्य भेदस्याविद्यामूलत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम्। अतः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनपरतयैव शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि, ध्यानविधिशेषतया † वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्य-मुपपन्नमिति ॥

तदप्ययुक्तम्। ध्यानविधिशेषत्वेऽपि‡ वेदान्तवाक्या-नामर्थसत्यत्वे प्रामाण्यायोगात्। एतदुक्तं भवति। ब्रह्म-स्वरूपगोचराणि वाक्यानि किं ध्यानविधिनैकवाक्यतामापन्नानि ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते। उत स्वतन्त्राण्येव। एक-वाक्यत्वे ध्यानविधिपरत्वेन ब्रह्मस्वरूपे तात्पर्यं न सम्भवति §। भिन्नवाक्यत्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादनवबोधकत्व-मेव। न च वाच्यम्, ध्यानं नाम स्मृतिसन्ततिरूपम्। तच्च स्मर्तव्यैकनिरूपणीयमिति। ध्यानविधेः स्मर्तव्यविशेषाकाङ्क्षा-याम्—इदं सर्वं यदयमात्मा, अयमात्मा ब्रह्म, सर्वानुभूतिः,

---

* प्रदेशभेदादित्यादिर्न स्यादित्यन्तः सन्दर्भः ख-पुस्तके न दृश्यते।

† विशेषतयेति ख०, ग०। असमीचीनमेतत्।

‡ विशेषत्वेऽपीति ख०। ध्यानविशेषत्वेऽपीति ग०। अयुक्तमिदम्।

§ न ध्यानविधिपरत्वेन ब्रह्मस्वरूपे तात्पर्यं सम्भवतीति ग०।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनि स्वरूपतद्विशेषादीनि समर्पयन्ति। तेनैकवाक्यतामापन्नान्यर्थसद्भावे * प्रमाणमिति ध्यानविधेः स्मर्तव्यविशेषापेक्षत्वेऽपि, मनो† ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिदृष्टिविधिवदसत्येनाप्यर्थविशेषेण ध्याननिर्वृत्त्युपपत्ते ‡ र्ध्येयसत्यत्वानपेक्षणात्। अतो वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनविधुरत्वात् ध्यानविधिशेषत्वेऽपि ¶ ध्येयविषयस्वरूपसमर्पणमात्रपर्यवसानात्, स्वातन्त्र्येणापि बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवत् ज्ञानमात्रेणैव पुरुषार्थपर्यन्ततासिद्धेश्च॥

परिनिष्पन्नवस्तुसत्यतागोचरत्वाभावात् ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं न सम्भवतीति प्राप्तम्। तत्र प्रतिपाद्यते—'तत्तु समन्वयादिति। समन्वयः सम्यगन्वयः, पुरुषार्थतयाऽन्वय इत्यर्थः। परमपुरुषार्थभूतस्यानवधिकातिशयानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयान्वयात् तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं सिध्यत्येवेत्यर्थः। निरस्तनिखिलदोषगन्धनिरतिशयानन्दस्वरूपतया परमप्राप्यं ब्रह्म बोधयन् वेदान्तवाक्यगणः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरताविरहान्न प्रयोजनपर्यवसायीति ब्रुवाणो राजकुलवासिनः पुरुषस्य कौलेयक§कुलाननुप्रवेशेन प्रयोजनशून्यतां ब्रूते। एतदुक्तं भवति।

---

* अर्थसत्यत्वे मिथ्यात्वेऽनुदासीनत्वमात्रपदार्थसद्भाव इत्यधिकं दृश्यते ख-पुस्तके।

† नामब्रह्मेति ख०।

‡ निवृत्त्युपपत्तेरिति ख०। अपपाठोऽयम्।

¶ विशेषत्वेऽपीति ख०, ग०।

§ कौलेयककुलानुप्रवेशेनेति ख०। कौलेयककुलाप्रवेशेनेति ग०।

अनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टनतिरोहितपरावरतत्त्वयाथात्म्यस्व*स्वरूपावबोधानां देवासुरगन्धर्वसिद्धविद्याधरकिन्नरकिम्पुरुषयक्षरक्षःपिशाचमनुजपशुशकुनिसरीसृपवृक्षगुल्मलतादूर्वादीनां स्त्रीपुंनपुंसकभेदभिन्नानां क्षेत्रज्ञानां व्यवसित†धारकपोषकभोग्यविशेषाणां मुक्तानां स्वस्य चाविशेषेणा‡नुभवसम्भवे स्वरूपगुणविभवचेष्टितैरनवधिकातिशयानन्दजनकं¶ परं ब्रह्मास्तीति बोधयदेव वाक्यं प्रयोजनपर्यवसायि। प्रवृत्तिनिवृत्तिनिष्ठन्तु यावत् पुरुषार्थान्वयबोधं न प्रयोजन§पर्यवसायि। एवम्भूतं ब्रह्म कथं प्राप्यत इत्यपेक्षायाम्—ब्रह्मविदाप्नोति परम्, आत्मानमेव लोकमुपासीतेति वेदनादिशब्दैरुपासनं ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते। यथा, स्ववेश्मनि निधिरस्तीति वाक्येन निधिसद्भावं ज्ञात्वा तृप्तः सन् पश्चात्तदुपादाने च प्रयतते। यथा च, कश्चित् राजकुमारो बालक्रीड़ासक्तो नरेन्द्रभवनान्निष्क्रान्तो दुर्गाद्भ्रष्टो‖ नष्ट इति राज्ञा ज्ञातः स्वयञ्चाज्ञातपितृकः केनचित् द्विजवर्य्येण वर्धितोऽधिगतवेदशास्त्रार्थः** षोड़शवर्षः सर्वकल्याणगुणाकरस्तिष्ठन्, पिता ते सर्वलोकाधि-

* स्वरूपबोधकानामिति क०, ग०।

† व्यवस्थितेति ग०।

‡ विशेषेणेति ख०। सन्दर्भविरुद्धमेतत्।

¶ आनन्दं जनयद्दिति ख०।

§ —बोधनप्रयोजनेति ख०। नितरामयुक्तमेतत्।

‖ मार्गात् भ्रष्ट इति ग०।

** अधिगतवेदशास्त्र इति ग०।

पतिर्गाम्भीर्यौदार्यवात्सल्यसौशील्यशौर्यवीर्यधैर्य-पराक्रमादि*गुण-गणसम्पन्नः त्वामेव नष्टं पुत्रं दिदृक्षुः पुरवरे तिष्ठतीति केनचिदभियुक्ततमेन प्रयुक्तं वाक्यं शृणोति चेत्, तदानीमेवाहं तावत् जीवतः † पुत्रोऽस्मत्पिता च सर्वसम्पत्समृद्ध इति निरतिशयहर्षसमन्वितो भवति। राजा च स्वपुत्रं जीवन्तमरोगमतिमनोहरदर्शनं विदितसकलवेद्यं श्रुत्वा अवाप्तसमस्तपुरुषार्थो भवति। पश्चात् तावुभौ ‡ सङ्गच्छेते चेति॥

यत्पुनः, परिनिष्पन्नवस्तुगोचरस्य वाक्यस्य ¶ तज्ज्ञानमात्रेणापि पुरुषार्थपर्यवसानात् बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवत् नार्थसद्भावे प्रामाण्यमिति। तदसत्। अर्थसद्भावाभावे निश्चिते ज्ञातोऽप्यर्थः पुरुषार्थाय न भवति। बालातुरादीनामप्यर्थसद्भावभ्रान्त्यैव§ हर्षाद्युत्पत्तिः। तेषामेव तस्मिन्नपि ज्ञाने विद्यमाने यद्यर्थाभावनिश्चयो जायेत, ततस्तदानीमेव हर्षादयो निवर्तेरन्। औपनिषदेष्वपि वाक्येषु ब्रह्माखिलतात्पर्याभावनिश्चये ब्रह्मज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थपर्यवसानं न स्यात्। ||अतो, यतो वा इमानीत्यादि वाक्यमखिल**जग-

---

* गाम्भीर्यौदार्यसौशील्यवीर्यपराक्रमादीति ख०।

† तावदिति क-ख-पुस्तकयोः न पठ्यते।

‡ पश्चादुभाविति ख०।

¶ वाक्यस्येति न दृश्यते ख-पुस्तके। लिपिकरप्रमाद एवात्र बीजम्।

§ भ्रान्त्येति ग०।

|| अत इति न पठति ख-पुस्तकम्।

** निखिलेति ख०, ग०।

दैककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्धं सर्वज्ञसत्यसंकल्पत्वाद्य-
नन्तकल्याणगुणाकरमनवधिकातिशयानन्दं * ब्रह्मास्तीति बोधय-
तीति सिद्धम् ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

(क) यतो वा इमानीत्यादिजगत्कारणवादि†वाक्यप्रतिपाद्यं
सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं सर्वशक्ति समस्तहेयप्रत्यनीककल्याणगुणैकतानं

(क) सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति छान्दोग्यवाक्यं विषयः। तत्र पूर्वभावितया सकलप्रपञ्चस्यास्य कारणतया श्रूयमाणं सदिति वस्तु किं सांख्योक्तं प्रधानमुत अनवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मेति संशयः। तत्र प्रधानमेव जगत्कारणं सत्पदवाच्यमिति पूर्वपक्षः। इदं-शब्दवाच्यस्य वियदादिकार्यस्य तत्परिणामभूतत्वात्। कार्यकारणयोरनन्यत्वेन प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरपि अन्वयेनानुमानाकारवाक्यवेद्यत्वात्। तथाहि। येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय, यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेति दृष्टान्तेन तदुपपाद्यते। अपि च। रजःसत्त्वयोगात् तत्र क्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वस्य सम्भवात्, तदैक्षत बहु स्यामिति गौणमीक्षणं भवितुमर्हति। तत्तेज ऐक्षतेत्यादिगौणेक्षणसाहचर्याच्च। अत्र राद्धान्तः। सदेव सोम्येदमिति सच्छब्दवाच्यं नाचेतनं प्रधानम्। अपि तु। सर्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वादिगुणयुक्तं परं ब्रह्मैवेति निश्चीयते। कुतः। तदैक्षत बहु स्यामिति बहुभवनसङ्कल्परूपेक्षणान्वयात्। अस्माकन्तु, चिदचिद्वस्तुशरीरतया तद्विशिष्टस्य ब्रह्मण एव कार्यकारणभावेनान्वयात् न काचिदनुपपत्तिः।

---

* गुणाकरानवधिकेति ख०, ग०।

† जगत्कारणवादीति ग-पुस्तके नोपलभ्यते।

*ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । इदानीं जगत्कारणवादिवाक्यानामानुमानिकप्रधानादिप्रतिपादनानर्हतोच्यते—'ईक्षतेर्नाशब्द-मित्यादिना । इदमाम्नायते छान्दोग्ये । सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजतेत्यादि । तत्र सन्दिह्यते, किं सच्छब्दवाच्यं जगत्-

---

किञ्च । रजःसत्त्वरूपतया क्रियाज्ञानशक्तिसम्बन्धः प्रधानस्येति यदुक्तम् । तदयुक्तम् । त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेः तमःपार्थक्येन रजःसत्त्वयोगाभावात् । तमसि व्यग्रभूतेऽपि तन्न सम्भवति । सत्त्वादीनां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिरित्यङ्गीकाराच्च । नचानुमानाकारमेतद्वाक्यं, हेत्वनुपदेशात् । तेषु अन्यज्ञानेन अन्यज्ञानसम्भवपरिजिहीर्षया तु दृष्टान्तोपादानम् । नच, मुख्येक्षणसम्भवे गौणपरिग्रहो युक्तः । सदेवेत्याद्युपक्रम्य, स आत्मेति सच्छब्दवाच्यस्य आत्मशब्देन परामर्शदर्शनात् । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति तेजःप्रभृतीनामपि तदात्मकत्वावगमात् तत्र न गौणमीक्षतिश्रवणम् । अपि तु, तेजःप्रभृतिशब्दैरपि तच्छरीरकं ब्रह्मैवाभिधीयते । अनेन जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रवणात् । अतः परमेव ब्रह्म जगत्कारणवादिवेदान्तवेद्यमिति ॥ १ । १ ॥ अ० ५ ॥

(सूत्रार्थस्तु) न शब्दः श्रुतिः प्रमाणं यस्मिन्, तत् 'अशब्दम्' आनुमानिकं सांख्यपरिकल्पितं प्रधानं 'न' जगत्कारणं सत्पदवाच्यं वस्तु । अपि तु, ब्रह्मैव चेतनम् । कुतः । 'ईक्षतेः' कारणस्य ईक्षितृत्वश्रवणात् । तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतेः । ईक्षणं नाम पर्यालोचनम्, अध्यवसाय इति यावत् । तस्य चेतनासाधारणधर्मत्वेन अचेतने प्रधाने असम्भवात् ॥ ५ ॥

---

* कल्याणैकतानमिति ग० ।

कारणं परोक्तमानुमानिकं प्रधानम्, उत उक्तलक्षणं* ब्रह्मेति। किं प्राप्तं, प्रधानमिति। कुतः, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमितीदं-शब्दवाच्यस्य चेतनभोग्यभूतस्य सत्त्वरजस्तमोमयस्य वियदादिनानारूपविकारावस्थस्य वस्तुनः कारणावस्थां वदति। कारणभूतद्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता। अतो यद्द्रव्यं यत्स्वभावञ्च कार्यावस्थं, तत्स्वभावं †तदेव द्रव्यं कारणावस्थम्। सत्त्वरजस्तमोमयञ्च कार्यमिति। गुणसाम्यावस्थं प्रधानमेव हि‡ कारणं, तदेवोपसंहृतसकलविशेषं सन्मात्रमिति सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवेत्यभिधीयते। तत एव च कार्यकारणयोरनन्यत्वम्। तथा सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः। अन्यथा, यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादि मृत्पिण्डतत्कार्यदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैरूप्यञ्चेति जगत्कारणवादिवाक्येन महर्षिणा कपिलेनोक्तं प्रधानमेव प्रतिपाद्यते। प्रतिज्ञादृष्टान्तरूपेणानुमानवेषमेवेदं वाक्यमिति सच्छब्दवाच्यमानुमानिकमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—'ईक्षतेर्नाशब्दमिति। यस्मिन् शब्द एव प्रमाणं न भवति, तदशब्दमानुमानिकं प्रधानमित्यर्थः। 'न' तज्जगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्यम्। कुतः, 'ईक्षतेः'। सच्छब्दवाच्यसम्बन्धिव्यापारविशेषाभिधायिन ईक्षतेर्धातोः श्रवणात्। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। ईक्षणक्रियायोगस्याचेतने प्रधाने न

---

* लक्षणमेवेति ख०।

† तत्स्वभावस्थमिति ग०।

‡ प्रधानमेव कारणमिति ख०, ग०।

सम्भवति । अत ईक्षणक्षम*श्चेतनविशेष एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः पुरुषोत्तमः सच्छब्दाभिधेयः । तथा च सर्वेष्वपि सृष्टिप्रकरणेषु ईक्षापूर्विकैव सृष्टिः प्रतीयते । स ऐक्षत लोकानु सृजा † इति, स इमांल्लोकानसृजत, स ईक्षाञ्चक्रे, स प्राणमसृजतेत्यादिषु ॥

ननु च, कार्यानुगुणेनैव कारणेन भवितव्यम् । सत्यम् । सर्वकार्यानुगुण एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सत्यसंकल्पः पुरुषोत्तमः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकः । यथाह,—

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।

यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । यस्याव्यक्तं शरीरम्, यस्य मृत्युः शरीरम्, एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मेत्यादि । तदेतत्, न विलक्षणत्वादित्यादिषु प्रतिपादयिष्यते । अतः सृष्टिवाक्यानि न प्रधानप्रतिपादनयोग्यानीत्युच्यते । वस्तुविरोधस्तत्रैव परिहरिष्यते ॥

यत्तूक्तं, प्रतिज्ञादृष्टान्तयोगादनुमानरूपमेवेदं वाक्यमिति । तदसत् । हेत्वनुपादानात् ‡ । येनाश्रुतं श्रुतमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिपिपादयिषिते ¶ सर्वात्मना तदसम्भवं मन्वा-

---

* ईक्षणक्षणवादीति ख० ।

† असृजतेति ख० ।

‡ हेत्वनुवादादिति ग० । अयुक्तमेतत् ।

¶ एकविज्ञाने प्रतिपिपादयिषिते इति ख० । लिपिकरप्रमादविजृम्भणमिदम् ।

नस्य* श्वेतकेतोः तत्सम्भवमात्रप्रदर्शनाय हि दृष्टान्तोपादानम्। ईक्षत्यादिश्रवणादेव हि अनुमानगन्धाभावोऽवगतः॥

अथ स्यान्न चेतनगतमुख्यमीक्षणमिहोच्यते। अपि तु प्रधानगतं गौणमीक्षणम्। तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्तेति गौणेक्षणसाहचर्यात्। भवति च अचेतनेष्वपि चेतनधर्मोपचारः। यथा, वृष्टिप्रतीक्षाः शालयः; वर्षेण बीजं प्रतिसञ्जिहर्षतिं‡। अतो गौणमीक्षणमितीमामाशङ्कामनुभाष्य परिहरति।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात्॥ ६॥

(ख) यदुक्तं गौणेक्षणसाहचर्यात् सतोऽपीक्षणव्यपदेशः, सर्गनियत¶पूर्वावस्थाभिप्रायो 'गौण' इति। तन्न। ऐतदात्म्यमिदं

(ग) प्रपतनासन्नं कूलमालक्ष्य, कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनेन, तत्तेज ऐक्षतेत्याद्यचेतनगतगौणशब्दसाहचर्येण च, तदैक्षतेत्यत्र ईक्षतिप्रयोगो 'गौण' इति 'चेत्'। 'न'। कस्मात्। 'आत्मशब्दात्'। सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मेति सच्छब्दवाच्यस्यात्मशब्देन परामर्शदर्शनात्। नहि चेतनं श्वेतकेतुं प्रति अचेतनप्रधानस्यात्मत्वेनोपदेशः सम्भवति। कूलं पिपतिषतीत्यादौ तु संशयस्थलत्वात् युक्तं गौणत्वम्। प्रकृते तु गौणमुख्ययोर्गौणस्य नितरां जघन्यत्वेन संशयाभावात्॥ ६॥

* सत्यं तस्येति ख०।

† ऐक्षत इत्यादीति ख०।

‡ वर्षेण वातं प्रतिसञ्जिहीर्षतीति ख०। अपपाठोऽयम्।

¶ नियमनेति ख०।

सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मेति सच्छब्दप्रतिपादितस्यात्मशब्देन व्यपदेशात्। एतदुक्तं भवति। ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मेति चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चोद्देशेन, स आत्मेत्यात्मत्वोपदेशोऽयं नाचेतने प्रधाने सङ्गच्छत इति। अतस्तेजोऽन्नानामपि परमात्मैवात्मेति तेजःप्रभृतयोऽपि शब्दाः परमात्मन एव वाचकाः। तथा हि, हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति परमात्मानुप्रवेशादेव तेजःप्रभृतीनां वस्तुत्वं * तत्तन्नामभाक्त्वञ्चेति, तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्तेत्यपि मुख्य एव ईक्षणव्यपदेशः। अतः साहचर्यादपि तदैक्षतेत्यत्र गौणत्वाशङ्का दूरो†त्सारितेति सूत्राभिप्रायः॥

इतश्च न प्रधानं सच्छब्दप्रतिपाद्यम्।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्॥ ७॥

(क) मुमुक्षोः श्वेतकेतोः तत्त्वमसीति ‡सदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्य तन्निष्ठस्य, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्य¶ इति शरीरपातमात्रान्तरायो ब्रह्मसम्पत्तिलक्षणो

(क) तस्मिन् सद्रूपे कारणे 'निष्ठा—भक्तिरूपापन्नं ज्ञानं यस्य, तस्य 'मोक्ष उपदिश्यते। तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्य-

---

* वस्त्वन्तरमिति ख०। असमीचीनमेतत्।

† दूरत उत्सारितेति ख०।

‡ तदात्मकेति ख०।

¶ विमोक्ष्येत सम्पत्स्यत इति ग०। असाम्प्रदायिकोऽयं पाठः।

मोक्ष इत्युपदिशति। यदि च प्रधानमचेतनं कारणमुपदिश्येत, तदा* तदात्मकत्वानुसन्धानस्य मोक्ष†साधनत्वोपदेशो नोपपद्यते। यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति तन्निष्ठस्याचेतनसम्पत्तिरेव स्यात्। नच मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरं शास्त्रमेवंविधतापत्रयाभिहति‡हेतुभूतामचित्सम्पत्तिमुपदिशति। प्रधानकारणवादिनोऽपि हि तथा प्रधाननिष्ठस्य मोक्षं नाभ्युपगच्छन्ति॥

इतश्च न प्रधानम्।

हेयत्वावचनाच्च॥ ८॥

(क) यदि प्रधानमेव कारणं सच्छब्दाभिहितं भवेत्। तदा मुमुक्षोः श्वेतकेतोस्तदात्मकत्वं¶ मोक्षविरोधित्वाद्धेयत्वेनोप-

---

इति श्रुतेः। अतः, सच्छब्दाभिहितं न प्रधानम्। अपि तु, परमेव ब्रह्म। यदि चेतनं मुमुक्षुं श्वेतकेतुं प्रति अचेतनं कारणमुपदिश्येत, तदा तत्त्वमसीति सदात्मकतया प्रत्यगात्मानुसन्धानस्य मोक्षसाधनत्वोपदेशो नोपपद्यते। अन्यथा, अचेतनापत्तिरेव मोक्षः स्यात्। प्रधानकारणवादिनामपि तन्निष्ठस्य मोक्षो नाभिमतः, त्याज्यत्वादिति भावः॥ ७॥

(क) यदि अचेतनं प्रधानमेवात्र कारणतया विवक्षितं स्यात्। तर्हि, तस्य मोक्षविरोधित्वात् तन्निष्ठावारणाय मुमुक्षुं श्वेतकेतुं प्रति 'हेयत्व-

---

* तदेति ख-पुस्तके नोपलब्धम्।

† मोक्षसाधनस्येति ख०।

‡ त्रयाभिहतेति ख०, ग०।

¶ सदात्मकत्वमिति ख०।

देश्यं स्यात्। नच तत् क्रियते। प्रत्युतोपादेयत्वेनैव, तत्त्वमसि, तस्य तावदेव चिरमित्युपदिश्यते॥

इतश्च न प्रधानम्।

प्रतिज्ञाविरोधात्॥ ९॥

(क) प्रधानकारणत्वे प्रतिज्ञाविरोधश्च भवति। वाक्योपक्रमे ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम्। तच्च कार्यकारणयोरनन्यत्वेन कारणभूतसद्विज्ञानात्* तत्कार्यभूतसचेतनप्रपञ्चस्य ज्ञाततयैवोपपादनीयम्। तत्तु प्रधानकारणत्वे चेतनवर्गस्य प्रधानकार्यत्वाभावात् प्रधानविज्ञानेन चेतनवर्गविज्ञानासिद्धेर्विरुध्यते॥

इतश्च न प्रधानम्।

स्वाप्ययात्॥ १०॥

(ख) तदेव सच्छब्दवाच्यं प्रकृत्याह। स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति, यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा सम्पन्नो

मेव श्रुत्वा उच्येत। नच तथोच्यते। प्रत्युत, तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति मोक्षसाधनतया तस्य ध्येयत्वमेवाच उच्यते। ततः 'च' न प्रधानमिति युक्तम्॥ ८॥

(क) प्रधानकारणवादे, येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिकारणविज्ञानेन चिदचिन्मिश्रकृत्स्नकार्यविज्ञानप्रतिज्ञा च विरुध्यते। चेतनवर्गस्य प्रधानकार्यत्वाभावेन तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानासम्भवात् न प्रधानं कारणम्॥ ९॥

(ख) स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति, स्वमपीतो भवति, सता सोम्य

---

* सद्विज्ञानादिति ख०। अशुद्धमेतत्।

भवति, स्वमपीतो भवति, तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते, स्वं ह्यपीतो भवतीति सुषुप्तं जीवं सता सम्पन्नं स्वमपीतः स्वस्मिन् प्रलीन इति व्यपदिशति। प्रलयश्च स्वकारणे * लयः। नचाचेतनं प्रधानं चेतनस्य जीवस्य कारणं भवति। स्वमपीतो भवति, आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः। चिदचिच्छरीरकं तदात्मभूतं ब्रह्मैव† जीवशब्देनाभिधीयत इति ‡। नामरूपव्याकरणश्रुत्योक्तं तज्जीवशब्दाभिधेयं ब्रह्म सुषुप्तिकालेऽपि प्रलयकाल इव नामरूपपरिष्वङ्गाभावात् केवलसच्छब्दाभिधेयमिति, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवतीत्युच्यते। तथा समानप्रकरणे नामरूपविभाग¶परिष्वङ्गाभावेन प्राज्ञेनैव परिष्वङ्गात् प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमित्युच्यते§। आमोक्षात् ‖ जीवस्य नामरूपपरिष्वङ्गादेव

तदा सम्पन्नो भवतीत्यादिभिः सुषुप्तस्य जीवस्य 'स्वाप्ययः—स्वकारणे लयः श्रूयते। प्रधानस्य कारणत्वे लयश्रुतिर्विरुध्येत। प्रधानस्य जीवकारणत्वाभावात्॥ १०॥

---

* कारणे लय इति ख०।

† ब्रह्मेति क०, ख०।

‡ इति—शब्दः ख-पुस्तके नोपलभ्यते।

¶ विभागेति न पठति ग-पुस्तकम्।

§ तथा समानप्रकरण इत्यादिरुच्यत इत्यन्तः सन्दर्भः ख-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इत्यवधेयम्।

‖ आमोक्षमिति ख०।

हि स्वव्यतिरिक्तविषयज्ञानोदयः । सुषुप्तिकालेऽपि * नामरूपे विहाय सता सम्परिष्वक्ताः पुनरपि जाग्रद्दशायां नामरूपे परिष्वज्य तत्तन्नामरूपा भवन्तीति श्रुत्यन्तरे स्पष्टमभिधीयते। यदा† सुषुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राण एव ह्येकधा‡ भवति, तस्माद्वा एतस्मा¶दात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, यथा ते इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो § वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवति ||, तथा तथा भवतीति च। तथा **, सुषुप्तं जीवं प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति च वदति । तस्मात् सच्छब्दवाच्यं परं ब्रह्म सर्वज्ञः परमेश्वरः पुरुषोत्तम एव। तदाह वृत्तिकारः—सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति सम्पत्त्यसम्पत्तिभ्यामेतदध्यवसीयते। प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति चाहेति ॥

इतश्च न प्रधानम् ।

गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

(क) आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, नान्यत्किञ्चन

(क) तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतस्तथा यः सर्वज्ञः सर्व-

---

* अपीति न दृश्यते ख-पुस्तके। अपि हीति ग० ।

† यथेति ख० । असाम्प्रदायिकोऽयं पाठः ।

‡ एवैकधेति ख०, ग० ।

¶ एतस्मादिति ग-पुस्तके नोपलभ्यते ।

§ वाराह इति क०, ख० ।

|| यद्यद्भवन्ति, तथा तथा भवन्तीति ख० ।

** यथेति ख० ।

मिषत्, स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति, स इमांल्लोकानसृजत, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी, तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत् यदृग्वेद इत्यादिसृष्टिवाक्यानां या 'गतिः—प्रवृत्तिस्तत्'सामान्यात्'—तत्समानार्थत्वात् अस्य तेषु सर्वेषु सर्वेश्वरः* कारणमवगम्यते। तस्मादत्रापि सर्वेश्वरः कारणमिति निश्चीयते॥

इतश्च न प्रधानम्।

श्रुतत्वाच्च॥ १२॥

(क) 'श्रुतमेवमस्या†मुपनिषदि। अस्य सच्छब्दवाच्यस्यात्मत्वेन नामरूपयोर्व्याकर्तृत्वं‡ सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वाधारत्वमपहतपाप्मत्वादिकं सत्यकामत्वं सत्यसङ्कल्पत्व¶ञ्चानेन जीवेनात्म-

---

वित्, तस्मादेतस्मान्नामरूपमन्नञ्च जायते। इत्याद्युपनिषद्वाक्येषु सर्वत्रैव चेतनैककारणत्वस्य 'गतेः—अवगमादस्यापि 'सामान्यात्'—तत्समानार्थत्वाच्चेतनं ब्रह्मैव कारणतया प्रतिपाद्यते। नहि तार्किकाणामिव वेदान्तशास्त्रस्य भिन्ना कारणावगतिः। यया प्रधानस्यापि क्वचित् कारणत्वं वक्तुं शक्येत॥११॥

(क) अस्यामेव उपनिषदि, सच्छब्दवाच्यपरमेश्वरस्यैव, आत्मन एवेदं सर्वमित्यात्मत्वेन सर्वकारणत्वस्य 'श्रुतत्वात्'। 'च' शब्दादुपनिषदन्तरेऽपि,

---

* ईश्वर इति ख०।

† श्रुतमेव ह्यस्यामिति ख०। श्रुतमेवं ह्यस्यामिति ग०।

‡ नामरूपव्याकर्तृत्वमिति ख०।

¶ सत्यसङ्कल्पत्वमिति न लभ्यते ग-पुस्तके।

नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मा, यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्, तस्मिन् कामाः समाहिताः, एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति। तथा च श्रुत्यन्तराणि।

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके
न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्।
स कारणं करणाधिपाधिपो
नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः॥
सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो
नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते।

अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां, सर्वात्मा, विश्वात्मानं परायणं पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं, शाश्वतं शिवमच्युतम्।

यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः॥

एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण

स कारणं करणाधिपाधिप इत्यादिना तथैवश्रवणादपि। अतः, सदेव सोम्येदमित्यादिजगत्कारणवादिवेदान्तवाक्यवेद्यं न प्रधानम्। किन्तु सर्वज्ञः सर्वशक्तिः समस्तकल्याणगुणाकरः पुरुषोत्तम एव परं ब्रह्मेति सिद्धम्। एतेन जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः पारमार्थिकमुख्येक्षितृत्वादिगुणयोगित्वादिः श्रुतिमुखेन प्रतिपादितत्वात् प्रधानकारणवाद इव निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादोऽपि सूत्रकारेण निरस्त इति वेदितव्यम्॥ १२॥

एव निखिलजगदेककारणमित्यादीनि। तस्माज्जगत्कारणवादिवाक्यं न *प्रधानप्रतिपादनयोग्यम्। अतः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरः निरस्तसमस्तदोषगन्धोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणमहार्णवः† पुरुषोत्तमो नारायण एव निखिलजगदेककारणं जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थितम्॥

अत एव निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादोऽपि सूत्रकारेण आभिः श्रुतिभि‡र्निरस्तो वेदितव्यः। पारमार्थिक¶मुख्येक्षणादिगुणयोगि जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थापनात्। निर्विशेषवादे हि साक्षित्वमप्यपारमार्थिकम्। वेदान्तवेद्यं ब्रह्म च जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातम्§। तच्च चेतनमितीक्षतेर्नाशब्दमित्यादिभिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते। चेतनत्वं नाम चैतन्यगुणयोगः। अत ईक्षणगुणविरहिणः प्रधानतुल्यत्वमेव। किञ्च, निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादे तस्य प्रकाशत्वमपि दुरुपपादम्‖। प्रकाशो हि नाम ** स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतामापादयन् वस्तुविशेषः। निर्विशेषस्य वस्तुनस्तदुभयरूपत्वाभावात् घटादिवदचित्त्वमेव। तदुभयरूपत्वाभावेऽपि तत्क्षमत्वमस्तीति चेत्, न। तत्क्षमत्वं हि तत्सामर्थ्यमेव। सामर्थ्यगुणयोगे हि निर्विशेषवादः परित्यक्तः

---

* प्रधानादीति ग०।

† गुणमहार्णव इति ग०।

‡ सूत्रकारेणाभिहितश्रुतिभिरिति ख०।

¶ पारमार्थिकमिति ख०। पाठोऽयं नास्मभ्यं रोचते।

§ प्रतिज्ञातश्चेति ख०, ग०।

‖ दुरुपपाद्यमिति ख०।

** नामेत्यत्र तावदिति पठति ख-पुस्तकम्।

स्यात् । अथ श्रुतिप्रामाण्यादयमेको विशेषोऽभ्युपगम्यत इति चेत् । हन्त तर्हि तत एव सर्वज्ञता* सर्वशक्तित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वकल्याणगुणाकरत्वं सकलहेयप्रत्यनीकतेत्यादयः सर्वेऽभ्युपगन्तव्याः । शक्तिमत्त्वञ्च † कार्यविशेषानुगुणत्वम् । तच्च कार्यविशेषैकनिरूपणीयम् । कार्यविशेषस्य निष्प्रमाणकत्वे तदेकनिरूपणीयं शक्तिमत्त्वमपि निष्प्रमाणकं स्यात् । किञ्च, निर्विशेषवस्तुवादिनो वस्तुत्वमपि निष्प्रमाणकम् । प्रत्यक्षानुमानागमजन्यानुभवाः सविशेषविषया ‡ इति पूर्वमेवोक्तम् । तस्माद्विचित्रचेतनाचेतनात्मकजगद्रूपेण, बहु स्यामितीक्षणक्षमः पुरुषोत्तम एव जिज्ञास्यं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

एवं जिज्ञास्यस्य ¶ तस्य ब्रह्मणश्चेतनभोग्यभूतजडरूपसत्त्वरजस्तमोमयप्रधानात् व्यावृत्तिरुक्ता । इदानीं कर्मवश्यात् त्रिगुणात्मकप्रकृतिसंसर्गनिमित्तनानाविधानन्तदुःखसागरनिमज्जनेनाशुद्धात् शुद्धाच्च प्रत्यगात्मनोऽन्यन्निखिलहेयप्रत्यनीकं निरतिशयानन्दं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

(क) तैत्तिरीया अधीयते । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति

(क) तैत्तिरीयके, तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत इति प्रकृत्य, तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयस्तेनैष

---

* सर्वसत्तेति ख० ।

† शक्तिविशेषत्वञ्चेति ख० । असमीचीनमेतत् ।

‡ —स्वानुभवाः सविशेषगोचरा इति ग० ।

¶ जिज्ञासितस्येति ख० । जिज्ञासितव्यस्येति ग० ।

प्रकृत्य, तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इति। तत्र सन्देहः। किमयमानन्दमयो बन्धमोक्षभागिनः प्रत्यगात्मनो जीवशब्दाभिलपनीयादन्यः परमात्मा, उत स

पूर्ण इत्यत्र जगत्कारणतया अवगत आनन्दमयशब्दवाच्यः किं प्रत्यगात्मा, उत परमात्मेति संशयः। प्रत्यगात्मेति पूर्वः पक्षः। कुतः। तस्यैष एव शारीर आत्मेत्यानन्दमयस्य शरीरसम्बन्धित्वश्रवणात्। तच्च प्रत्यगात्मन एव युक्तम्। अन्नमयादिगौणार्थप्रवाहपतितत्वाच्च। तस्य चेतनत्वेन इच्छापूर्विका च सृष्टिरप्युपपद्यते। किञ्च। अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्तामिति श्रुत्यन्तरे आनन्दमयस्य शोध्यत्वश्रवणात्। नित्यशुद्धस्य परमात्मनः शोध्यत्वासम्भवात्। अत्र राद्धान्तः। आनन्दमयः परमात्मा। कुतः। यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयति, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिना तत्रैवानन्दशब्दस्य बहुकृत्वोऽभ्यस्यमानत्वात्। सैषानन्दस्य मीमांसा भवतीत्यारभ्य, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेत्यन्तस्य वाक्यस्य ब्रह्मानन्द एव निरतिशयत्वापरिमितत्वप्रतिपादनेन समाप्तिदर्शनाच्च। शारीरात्मत्वञ्च परमात्मन एव। यस्य पृथिवी शरीरमित्यारभ्य एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मेति सर्वेष्वपि अन्नमयादिषु नियन्तृत्वेन तस्य वर्तमानत्वात्। आनन्दमये तु, तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति निर्देशस्तस्य अनन्यात्मत्वं प्रदर्शयति। आत्मान्तरानिर्देशात्। नाप्यन्नमयादिगौणार्थप्रवाहपतितत्वात् तस्यापि गौणत्वं निर्णेतुं शक्यम्। तस्य सर्वान्तरत्वेन सर्वपरत्वेन च प्रतिपादितत्वात्। शुध्यन्तामित्यस्य प्रसाध्यन्तामित्यर्थः। अतः जगत्कारणतया निर्दिष्ट आनन्दमयः परमात्मेति सिद्धम्॥ १। १। अ० ६॥

(सूत्रार्थस्तु।) प्रधानादर्थान्तरभूतस्य प्रत्यगात्मनश्चेतनस्य ईक्षणायोगसम्भवेऽपि बन्धमोक्षभागिनस्तस्य न आनन्दमयशब्दवाच्यत्वं जगत्कार-

एवेति। किं युक्तं, प्रत्यगात्मेति। कुतः। तस्य एष एव शारीर *आत्मेत्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणात्। शारीरो हि शरीर-सम्बन्धी जीवात्मा। ननु च जगत्कारणतया प्रतिपादितस्य ब्रह्मणः सुखप्रतिपत्त्यर्थमन्नमयादीननुक्रम्य तदेव जगत्कारण-मानन्दमय इत्युपदिश्यति। जगत्कारणञ्च, तदैक्षतेति† श्रवणात् सर्वज्ञः सर्वेश्वर इत्युक्तम्। सत्यमुक्तम्। स तु जीवान्नातिरि-च्यते। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तत्त्व-मसि‡ श्वेतकेतो इति कारणतया निर्दिष्टस्य जीवसामाना-धिकरण्यनिर्देशात्। सामानाधिकरण्यं हि एकत्वप्रतिपादन-परम्। यथा, सोऽयं देवदत्त इत्यादौ। ईक्षापूर्विका च सृष्टि-श्चेतनस्य जीवस्योपपद्यत एव। अतो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति जीवस्याचित्संसर्गवियुक्तं स्वरूपं प्राप्यतयोपक्रान्तमानन्दमय ¶ इत्युपदिश्यते। अचिद्वियुक्तस्य § स्वरूपस्य लक्षणमिदमुच्यते, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। तद्रूपप्राप्तिरेव हि मोक्षः। न ह वै

शत्वञ्चेति निर्णीयते। 'आनन्दमय'-शब्दनिर्दिष्ट आकाशादिजगत्कारणभूतः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरः परमात्मैव। कुतः। 'अभ्यासात्'। तत्रैव आनन्द-शब्दस्य बहुकृत्वोऽभ्यस्यमानत्वात्। स एको मानुष आनन्दस्ते ये शत-मित्यस्यानन्दस्य च निरतिशयत्वापरिमितत्वप्रतीतिबलात् प्रत्यागात्मन्य-सम्भावितत्वेन तदतिरिक्ते परमात्मन्येव सम्भवात्॥ १३॥

---

* शरीर इति ख०। अयुक्तमेतत्।

† ईक्षतिश्रवणादिति ख०।

‡ तत्त्वमसीति कारणतयेति ग०।

¶ उपक्रान्तमानन्दमय इत्यंशः ख-ग-पुस्तकयोर्नोपलभ्यते।

§ अचिद्वियुक्तस्वरूपस्येति ख०, ग०।

सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति। अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति। अतो जीवस्याविद्याविमुक्तं स्वरूपं प्राप्यतया प्रक्रान्तमानन्दमय इत्युपदिश्यते। तथा हि, शाखाचन्द्रन्यायेनात्मस्वरूपं दर्शयितुमन्नमयः पुरुषः इति प्रथमं शरीरं निर्दिश्य तदन्तरभूतं तस्य धारकं पञ्चवृत्तिप्राणं तस्याप्यन्तरभूतं मनः, * तदन्तरभूताञ्च बुद्धिं, प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय इति तत्र तत्र बुद्ध्यवतरणक्रमेण निर्दिश्य सर्वान्तरभूतं जीवात्मानम्, अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इत्युपदिश्य, अन्तरात्म-परम्परां समापयति। अतो जीवात्मस्वरूपमेव † ब्रह्मविदाप्नोतीति प्रक्रान्तं ब्रह्म तदेवानन्दमय इत्युपदिष्टमिति निश्चीयते॥

ननु, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयादन्यत् ब्रह्मेति प्रतीयते। नैवम्। ब्रह्मैव स्वस्वभावविशेषेण‡ पुरुषविधत्वरूपितं¶ शिरःपक्षपुच्छरूपेण व्यपदिश्यते। यथान्नमयो देह एव स्वस्मादनतिरिक्तस्यावयवैरिव, तस्येदमेव शिर इत्यादिना शिरःपक्षपुच्छा अवयवतया§ निदर्शिताः। तथा आनन्दमयं ब्रह्मापि स्वस्मादनतिरिक्तैः प्रियादिभिर्निदर्शितम्‖। तत्रावयवत्वेन रूपि-

---

* तदन्तरभूतं मन इति ख-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतितमित्यवगन्तव्यम्। ग-पुस्तकन्तु सर्वत्र अन्तरशब्दस्थाने अन्तरिति पठति।

† जीवात्मा स्वरूपमिति ग०।

‡ स्वभावविशेषेणेति ख०, ग०।

¶ पुरुषविधनिरूपितमिति ख०।—स्वरूपितमिति ग०। पूर्वन्न समीचीनतया न प्रतिभाति।

§ पुच्छवत्तयेति ख०। पुच्छपक्षवत्तयेति ग०।

‖ दर्शितमिति ख०।

तानां प्रियमोदप्रमोदानन्दानामाश्रयतया अखण्ड*मानन्दमयं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते। यदि चानन्दमयादन्यत् ब्रह्म भविष्यत्। तस्माद्वा एतस्मादानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्मेत्यपि निरदेक्ष्यत्। नचैवं निर्दिश्यते†। एतदुक्तं भवति। ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रक्रान्तं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति लक्षणतः सकलेतरव्यावृत्ताकारं प्रतिपाद्य तदेव‡, तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्मशब्देन निर्दिश्य तस्य सर्वान्तरात्मकत्वेना¶त्मत्वं व्यञ्जयद्वाक्यमन्नमयादिषु तत्तदन्तरात्मकत्वेन§ निर्दिष्टान् प्राणमयादीनतिक्रम्यान्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इत्यात्मशब्देन निर्देशमानन्दमये समापयति। अतः, आत्मशब्देन प्रक्रान्तं ब्रह्मानन्दमयमिति निश्चीयत इति‖॥

ननु च, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्त्वा,—

असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः॥

इति ब्रह्मज्ञानाज्ञानाभ्यामात्मनः सद्भावासद्भावौ दर्शयति, नानन्दमयज्ञानाज्ञानाभ्याम्। न चानन्दमयस्य प्रियमोदादिरूपेण सर्वलोकविदितस्य सद्भावासद्भावज्ञानाज्ञानशङ्का** युक्ता।

---

* अखण्डानन्दमयमिति ख०।

† इतरदेवेतेति ख०। नितरामयुक्तमेतत्।

‡ तद्वदिति ख०।

¶ सर्वान्तरत्वेनेति ग०।

§ तत्तदन्तरतयात्मत्वेनेति ख०, ग०।

‖ निर्देशमित्यादिः प्रक्रान्तमित्यन्तः पाठः ख-पुस्तके न दृश्यते।

**सद्भावज्ञानाज्ञानशङ्केति ख०। सद्भावासद्भावाज्ञानशङ्केति ग०। न समीचीनमेतत्।

अतो नानन्दमयमधिकृत्यायं श्लोक उदाहृतः। तस्मादानन्दमयादन्यत् ब्रह्म। नैवम्। इदं पुच्छं प्रतिष्ठा, पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा, अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठेत्येवमुक्त्वा तत्र तत्रोदाहृताः, अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इत्यादयः श्लोकाः यथा न पुच्छमात्रप्रतिपादनपराः, अपि त्वन्नमयादिपुरुषमात्रप्रतिपादनपराः। एवमत्राप्यानन्दमयस्यायमसन्नेवेति श्लोको नानन्दमयव्यतिरिक्तस्य पुच्छस्य*। आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वेऽपि प्रियमोदादिरूपेण रूपितस्यापरिच्छिन्नानन्दस्य सद्भावासद्भावज्ञानाज्ञानां शङ्का युक्तैव। पुच्छब्रह्मणोऽप्यपरिच्छिन्नानन्दतयैव ह्यप्रसिद्धता। शिरःप्रभृत्यवयवत्वाभावात् ब्रह्मणो नानन्दमयं ब्रह्मेति चेत्, पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वा‡भावात् पुच्छमपि ब्रह्म न भवेत्। अथाविद्यापरिकल्पितस्य वस्तुनस्तस्याप्याश्रयभूतत्वात् ब्रह्मणः पुच्छं प्रतिष्ठेति रूपण¶मात्रमित्युच्येत। हन्त तर्ह्यसुखात् व्यावृत्तस्यानन्दमयस्य ब्रह्मणः प्रियशिरस्त्वादिरूपणं भविष्यति। एवञ्च, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति विकारास्पदजडपरिच्छिन्नवस्त्वन्तरात् व्यावृत्तस्यासुखात् व्यावृत्तिरानन्दमय इत्युपदिश्यते§। ततश्चाखण्डैकरसानन्दरूपे ब्रह्मण्यानन्दमय इति मयट्, प्राण-

---

* पुच्छस्येति न पठति ख-पुस्तकम्।

† ज्ञानाज्ञानाशङ्केति ख०।

‡ प्रतिष्ठत्वाभावादिति ख०, ग०।

¶ रूपमात्रमिति ख०, ग०।

§ —वस्त्वन्तरव्यावृत्तस्यानन्दमयस्य ब्रह्मण इत्युपदिश्यते इति ख०। पाठोऽयं सुमनसां वैमनस्यमावहति।

मय इव स्वार्थिको द्रष्टव्यः। तस्मादविद्यापरिकल्पितविविध-विचित्रदेवादिभेदभिन्नस्य जीवात्मनः स्वाभाविकं स्वरूप* मखण्डैकरसं सुखैकतानमानन्दमय, इत्युच्यत इत्यानन्दमयः' प्रत्यगात्मा इति॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे। 'आनन्दमयोऽभ्यासात्'। 'आनन्दमयः' परमात्मा। कुतः, 'अभ्यासात्'। सैषानन्दस्य मीमांसा भवतीत्यारभ्य, यतो वाचो निवर्तन्त इत्येवमन्तेन वाक्येन शतगुणितोत्तरक्रमेण निरतिशयदशा† शिरस्कोऽभ्यस्यमान आनन्दोऽनन्तदुःखमिश्रपरिमितसुखलवभागिनि जीवात्मन्यसम्भवन्निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानसकलेतरविलक्षणं परमात्मानमेव स्वाश्रयमावेदयति। यदाह,‡ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इति। विज्ञानमयो हि जीवः, न बुद्धिमात्रं, मयट्प्रत्ययेन व्यतिरेकप्रतीतेः। प्राणमये त्वगत्या स्वार्थिकताश्रीयते। इह तु तद्वतो जीवस्य सम्भवान्नानर्थकत्वं न्याय्यम्। बद्धो मुक्तश्च प्रत्यगात्मा, ज्ञोऽत¶ एवेत्यभ्यधीमहि। प्राणमयादौ तु मयडर्थासम्भवोऽनन्तरमेव वक्ष्यते। कथं तर्हि विज्ञानमयविषयश्लोके, विज्ञानं यज्ञं तनुत इति केवलविज्ञानशब्दोपादानमुपपद्यते। ज्ञातुरेवात्मनः स्वरूपमपि स्वप्रकाशतया विज्ञानमित्युच्यत इति न दोषः। ज्ञानैकनिरूपणीयत्वाच्च

---

* जीवात्मन एकरूपमिति ग०। स्वाभाविकं रूपमिति ग०।

† दशशिरस्क इति ख०। अयुक्तमिदम्।

‡ तथा हीति ग०।

¶ ज्ञायत इति ख०। ज्ञानैरिति ग०।

ज्ञातुः स्वरूपस्य स्वरूपनिरूपणधर्मशब्दा हि धर्ममुखेन धर्मिस्वरूपमपि प्रतिपादयन्ति,* गवादिशब्दवत्। कृत्यल्युटो बहुलमिति वा कर्तरि ल्युडाश्रीयते। नन्द्यादित्वं वाश्रित्य नन्दिग्रहेत्यादिना कर्तरि ल्युः। अत एव, विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति यज्ञादिकर्तृत्वं विज्ञानस्य श्रूयते। नच बुद्धिमात्रस्य कर्तृत्वं† सम्भवति। अचेतनेषु हि चेतनोपकरणभूतेषु विज्ञानमयात् प्राचीनेष्वन्नमयादिषु न चेतनधर्मभूतं कर्तृत्वं श्रूयते। अत एव च, चेतनमचेतनञ्च स्वासाधारणैर्निलयनत्वानिलयनत्वादिभिर्धर्मविशेषैर्विभज्य निर्दिशद्वाक्यं, विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चेति विज्ञानशब्देन तद्गुणं चेतनं वदति। तथान्तर्यामिब्राह्मणे, यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्य काण्वपाठगतस्य पर्यायस्य स्थाने, य आत्मनि तिष्ठन्निति पर्यायमधीयाना माध्यन्दिनाः काण्वपाठगतविज्ञानशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मेति स्फुटीकुर्वन्ति। विज्ञानमिति च नपुंसकलिङ्गं वस्तुत्वाभिप्रायम्। तदेवं विज्ञानमयात् जीवादन्यस्तदन्तरः¶ परमात्मा 'आनन्दमयः'। यद्यपि, विज्ञानं यज्ञं तनुत इति श्लोके ज्ञानमात्र§मेवोपादीयते, न ज्ञाता। तथाप्यन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति तद्वान् ज्ञातैवोपदिश्यते। यथा, अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इत्यत्र श्लोके केव-

---

* शब्दः...प्रतिपादयतीति क०, ख०।

† बुद्धिमात्रस्य कर्तृत्व' नेति ग०।

‡ सचेतनेष्विति ख०। अयुक्तमेतत्।

¶ तदन्तर इति न पठ्यते ख-पुस्तके।

§ श्लोकेनेति ग०।

त्मानोपादानेऽपि, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यत्र नान्नमात्रं निर्दिष्टम्। अपि तु, तन्मयस्तद्विकारः *। एतत्सर्वं हृदि निधाय सूत्रकारः स्वयमेव, भेदव्यपदेशादित्यनन्तरमेव वदति ॥

यदुक्तं, जगत्कारणतया निर्दिष्टस्य, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य, तत्त्वमसीति जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशात् जगत्कारणमपि जीवस्वरूपान्नातिरिच्यत इति कृत्वा जीवस्यैव स्वरूपम्, ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रक्रान्तम्। अस्तुत्वात् व्यावृत्तत्वेनानन्दमय इत्युपदिश्यत इति। तदयुक्तम्। जीवस्य चेतनत्वे सत्यपि, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजतेति स्वसंकल्पपूर्वकानन्तविचित्र†सृष्टियोगानुपपत्तेः। शुद्धावस्थस्यापि हि तस्य सर्गादिजगद्व्यापारासम्भवः‡, जगद्व्यापारवर्जं, भोगमात्रसाम्यलिङ्गादित्यत्रोपपादयिष्यते। कारणभूतस्य ब्रह्मणो जीवस्वरूपत्वानभ्युपगमे, अनेन जीवेनात्मना, तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यनिर्देशः कथमुपपद्यत इति चेत्। कथं वा निरस्तनिखिलदोषगन्धस्य सत्यसंकल्पस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणस्य सकलकारणभूतस्य¶ ब्रह्मणो नानाविधानन्तदुःखाकरकर्माधीनचिन्तितनिमिषितादिसकलप्रवृत्तिजीवस्वरूपत्वम्। अन्यतरस्य मिथ्यात्वेनोपपद्यत इति चेत्। कस्य भोः। किं

* तदन्नमय इति ख०।

† विविधविचित्रेति ख०।

‡ जगद्व्यापारासम्भव इति न दृश्यते ख-पुस्तके। पतित एवैष पाठ इति मा विस्मर्तव्यम्।

¶ सकलभूतकारणस्येति क०, ख०।

हेयसम्बन्धस्य, किं वा हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वभावस्य। हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य ब्रह्मणोऽनाद्यविद्याश्रयत्वेन हेयसम्बन्धप्रतिभासो मिथ्यारूप इति चेत्। विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते। ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानत्वमनाद्यविद्याश्रयत्वेनानन्तदुःखविषयमिथ्याप्रतिभासाश्रयत्वञ्चेति। अविद्याश्रयत्वं तत्कार्यदुःखप्रतिभासाश्रयत्वञ्चैव हि * हेयसम्बन्धः। तत्सम्बन्धित्वं तत्प्रत्यनीकत्वञ्च † विरुद्धमेव। तथापि तस्य मिथ्यात्वान्न विरोध इति मा वोचः। मिथ्याभूतमप्यपुरुषार्थ एव, यन्निरसनाय सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते इति ब्रूषे। निरसनीयापुरुषार्थयोगश्च हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया विरुध्यते। किं कुर्मः। येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिना निखिलजगदेककारणतां, तदैक्षत बहु स्यामिति सत्यसङ्कल्पताञ्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरनवधिकातिशया सङ्ख्येय‡कल्याणगुणस्य सकलकारणभूतस्य¶ ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्यैव ब्रह्मणः तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्येनानन्तदुःखाश्रयजीवैक्यं § प्रतिपादितम्। तदन्यथानुपपत्त्या ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वादि परिकल्पनीय‖मिति चेत्। श्रुतोपपत्तयेऽप्यनुपपन्नं

* अविद्याश्रयत्वं तत्कार्यदुःखप्रतिभासाश्रयत्वञ्चैव हीति सन्दर्भः ख-ग-पुस्तकयोर्नोपलभ्यते।

† तत्प्रत्यनीकञ्चेति ख०। हेयप्रत्यनीकत्वञ्चेति ग०।

‡ —असंख्येयेति ख०।

¶ सर्वज्ञस्येत्यादिः—सर्वकारणभूतस्येत्यन्तः पाठः ग—पुस्तके न दृश्यते।

§ जीवत्वमिति ग०।

‖ परिकल्पितमिति ग०।

विरुद्धञ्च न कल्पनीयम् । अथ हेयसम्बन्ध एव पारमार्थिकः । कल्याणैकतानस्वभावता तु मिथ्याभूता । इत्येवं तापत्रयाभिहतचेतनोज्जिजीविषया प्रवृत्तं शास्त्रं तापत्रयाभिहतिरेवास्य पारमार्थिकी, कल्याणैकतानस्वभावस्तु भ्रान्तिपरिकल्पित इति बोधयत् सम्यगुज्जीवयति ॥

अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ब्रह्मणो निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपा*तिरिक्तजीवत्वदुःखित्वादिकं, सत्यसंकल्पत्वकल्याणगुणाकरत्वजगत्कारणत्वाद्यपि मिथ्याभूतमिति कल्पनीयमिति चेत् । अहो भवतां वाक्यार्थपर्यालोचना†कुशलता । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं ‡, सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्य ज्ञातव्यस्याभावात् न सम्पत्स्यते । यथैकविज्ञानं परमार्थविषयं, तथैव सर्वविज्ञानमपि यदि परमार्थविषयं तदन्तर्गतञ्च, तदा तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति शक्यते वक्तुम् । न हि परमार्थशुक्तिकाज्ञानेन¶ तदाश्रयमपरमार्थरजतज्ञानं§ भवति ॥

अथोच्येत् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान‖प्रतिज्ञाया अयमर्थः । निर्विशेषसन्मात्रमेव ** सत्यमन्यदसत्यमिति । तर्हि, येना-

* स्वरूपत्वातिरिक्तेति ख० ।

† वाक्यार्थालोचनेति ।

‡ सर्वज्ञानप्रतिज्ञानमिति ग० ।

¶ शुक्तिज्ञानेनेति ख० । अयुक्तमेतत् ।

§ रजतं ज्ञातमिति ख०, ग० ।

‖ सर्वविज्ञानेति नोपलभ्यते ख-पुस्तके । लिपिकरप्रमाद एवात्र बीजम् ।

** वस्तुमात्रमिति ग० ।

श्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति न श्रूयेत। येन श्रुतेनाश्रुतमपि श्रुतं भवतीति तस्य* वाक्यस्यार्थः। कारणतयोपलक्षितनिर्विशेषवस्तुमात्रस्यैव सद्भावश्चेत् प्रतिज्ञातः, यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातमिति दृष्टान्तोऽपि न घटते। मृत्पिण्डविज्ञानेन हि तद्विकारस्य ज्ञातता† निदर्शिता। तत्रापि विकारस्य सत्यताभिप्रेतेति‡ चेत्। मृद्विकारस्य रज्जुसर्पादिवदसत्यत्वं शुश्रूषोरप्रसिद्ध¶मिति प्रतिज्ञातार्थसम्भावनाप्रदर्शनाय§, यथा सोम्येति प्रसिद्धवदुपन्यासो न युज्यते। नच तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानोत्पत्तेः प्राग्विकारजातस्यासत्यतामापादयत् तर्कानुगृहीत‖मननुगृहीतं वा प्रमाणमुपलभामह इत्ययमर्थः, तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र वक्ष्यते। तथा, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत, हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिनास्य जगतः सदात्मकता सृष्टेः पूर्वकाले नामरूपविभागाग्रहणं जगदुत्पत्तौ सच्छब्द-

---

* त्यस्येति ख०, ग०।

† ज्ञानतेति ख०। लिपिकरप्रमादविजृम्भणमेतत्।

‡ अभिहितेति ख०।

¶ असिद्धमिति ख०, ग०।

§ प्रतीतार्थसम्भावनायेति ख०।

‖ तर्केणानुगृहीतमिति ख०।

वाच्यस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरानपेक्षत्वम्। सृष्टिकाले अहमेवानन्तस्थिरत्रसरूपेण* बहु स्यामित्यनन्यसाधारणः संकल्पविशेषो, यथासंकल्पमनन्तविचित्रतत्त्वानां विलक्षणाक्रमविशेषविशिष्टा सृष्टिः, समस्तेष्वचेतनेषु वस्तुषु‡ स्वात्मकजीवानुप्रवेशेनानन्तनामरूपव्याकरणं, स्वव्यतिरिक्तस्य समस्तस्य स्वमूलत्वं स्वायतनत्वं¶ स्वप्रवर्त्यत्वं स्वेनैव जीवनं स्वप्रतिष्ठत्वमित्याद्यनन्तविशेषाः शास्त्रैकसमधिगम्याः प्रतिपादिताः। तत्सम्बन्धितया प्रकरणान्तरेष्वप्यपहतपाप्मत्वादिनिरस्तनिखिलदोषतासर्वज्ञतासर्वैश्वरत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वसर्वानन्दकरणनिरतिशयानन्दादयः सकलेतरप्रमाण§विषयाः सहस्रशः प्रतिपादिताः‖। एवमनन्यगोचरानन्तविशेषणविशिष्टप्रकृतब्रह्मपरामर्शितच्छब्दस्य निर्विशेषवस्तुमात्रोपदेशपरत्वमसङ्गतत्वेनोन्मत्तप्रलपितम्**। येन†† त्वं-पदञ्च संसारित्वविशिष्टजीववाचि। तस्यापि निर्विशेषस्वरूपोपस्थापनपरत्वे स्वार्थः परित्यक्तः स्यात्। निर्विशेषप्रकाशस्वरूपस्य च वस्तुनो ह्यविद्यया तिरो-

---

* स्थिरचररूपेणेति ख०।

† तत्त्वनानाविचक्षणेति ग०। अयोग्यमिदम्।

‡ वस्तुष्विति ख-पुस्तके नावलोक्यते।

¶ स्वायतनत्वमिति न दृश्यते ख-पुस्तके।

§ प्रमाणाविषमा इति ख०। पाठोऽयं सन्दर्भवैषम्यमावहति।

‖ तत्सम्बन्धितयेत्यादिः—प्रतिपादिता इत्यन्तः पाठः ग-पुस्तके पतित इत्यवधेयम्

** प्रलपितेति ख०, ग०।

†† येनेत्यत्र अथैवेति ख०।

धानं स्वरूपनाशप्रसङ्गादिभिः न सम्भवतीति पूर्वमेवोक्तम्। एवञ्च सति, समानाधिकरणप्रवृत्तयोस्तत्त्वमिति पदयोर्द्वयोरपि मुख्यार्थपरित्यागेन लक्षणा च समाश्रयणीया॥

अथोच्येत। समानाधिकरणप्रवृत्तानामेकार्थप्रतिपादनपरतया विशेषणांशे तात्पर्यासम्भवादेव विशेषणनिवृत्तेर्वस्तुमात्रैकत्वप्रतिपादनात् न लक्षणाप्रसङ्गः। यथा नीलमुत्पलमिति पदद्वयस्य विशेष्यैकत्वप्रतिपादन*परत्वे नीलत्वोत्पलत्वरूपविशेषणद्वयं न विवक्ष्यते। तद्विवक्षायां हि नीलत्वविशिष्टाकारेणोत्पलत्वविशिष्टाकारस्यैकत्वप्रतिपादनं प्रसज्येत†। तत्तु न सम्भवति। नहि नैल्यविशिष्टाकारेण तद्वस्तूत्पलपदेन विशिष्यते, जातिगुणयोरन्योन्यसमवायप्रसङ्गात्। अतो नीलत्वोत्पलत्वोपलक्षित‡वस्त्वैक्यमात्रं सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते। तथा¶, सोऽयं देवदत्त इत्यतीतकाल§विप्रकृष्टदेशविशिष्टस्य तेनैव रूपेण सन्निहितदेशवर्तमानकालविशिष्टतया प्रतिपादनानुपपत्तेरुभय‖देशकालोपलक्षितस्वरूपमात्रैक्यं सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते। यद्यपि नीलमित्याद्येकपदश्रवणे प्रतीयमानं विशेषणं सामानाधिकरण्यवेलायां विरोधान्न प्रतिपाद्यते।

---

* प्रतिपादनेति न पठति ख-पुस्तकम्। विशेषकप्रतिपादनेति ग०। अयुक्तमिदम्।

† प्रसज्जत इति ख०।

‡ नीलोत्पलत्वोपलक्षितेति ग०।

¶ यथेति ख०।

§ इति तत्कालेति ख०।

‖ उभयेति न पठति ग-पुस्तकम्।

तथापि वाच्येऽर्थे * प्रधानांशस्य प्रतिपादनान्न लक्षणा। अपि तु विशेषणांशस्याविवक्षामात्रम्, सर्वत्र सामानाधिकरण्यस्यैष † स्वभाव इति न कश्चिद्दोष इति। तदिदमसारम्। सर्वेष्वेव वाक्येषु पदानां व्युत्पत्तिसिद्धार्थसंसर्गविशेषमात्रं प्रत्याय्यम् ‡। तत्र समानाधिकरण¶प्रवृत्तानामपि नीलादिपदानां नैल्यादि-विशिष्ट एवार्थो व्युत्पत्तिसिद्धः पदान्तरार्थसंसृष्टोऽभिधीयते। यथा नीलमुत्पलमानयेत्युक्ते नीलिमादिविशिष्टमेवानीयते। यथा च विन्ध्याटव्यां मदमुदितो मातङ्ग§गणस्तिष्ठतीति पद-द्वयावगतविशेषणविशिष्ट एवार्थः प्रतीयते। एवं वेदान्तवाक्ये-ष्वपि समानाधिकरण‖निर्देशेषु तत्तद्विशेषणविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। नच विशेषणविवक्षायामितरविशिष्टाकारं वस्त्व-न्येन विशेषितव्यम्। अपि तु सर्वैर्विशेषणैः स्वरूपमेव विशेष्यम्। तथाहि भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामा-नाधिकरण्यम्। अन्वयेन निवृत्त्या वा पदान्तरप्रतिपाद्याकारा-दाकारान्तरयुक्ततया तस्यैव वस्तुनः पदान्तरप्रतिपाद्यत्वं सामा-नाधिकरण्यकार्यम् **। यथा देवदत्तः श्यामो युवा लोहि-

---

* स्वार्थप्रधानस्येति ख०। असमीचीनमिदम्।

† एवेति ग०।

‡ प्राप्यमिति ख०।

¶ सामानाधिकरण्यवृत्तानामिति ख०, ग०।

§ मतङ्गजेति ग०।

‖ सामानाधिकरण्येति ख०, ग०।

** कार्यमिति नेष्यते ख-पुस्तके।

ताचोऽदीनोऽल्पपणोऽनवद्य इति। यत्र त्वेकस्मिन् वस्तुनि समन्वयायोग्यं विशेषणद्वयं समानाधिकरणपद*निर्दिष्टं, तत्राप्यन्यतरत् पदममुख्यवृत्तमाश्रीयते। न द्वयम्†। यथा गौर्वाहक इति। नीलोत्पलादिषु तु विशेषणद्वयान्वयाविरोधादेकमेवोभयविशिष्टं प्रतिपाद्यते॥

अथ मनुषे, एकविशेषणप्रतिसम्बन्धित्वेन निरूप्यमाणं वस्तु विशेषणान्तरप्रतिसम्बन्धित्वादिलक्षणमिति घटपटयोरेवैकविभक्तिनिर्देशेऽप्यैक्यप्रतिपादनासम्भवात् समानाधिकरणशब्दस्य न विशिष्टप्रतिपादनपरत्वम्। अपि तु विशेषणमुखेन स्वरूपमुपस्थाप्य तदैक्यप्रतिपादनपरत्वमेवेति। स्यादेतदेवं, यदि विशेषणद्वयप्रतिसम्बन्धित्वमात्रमेवैक्यं निरुन्ध्यात्। न चैतदस्ति। एकस्मिन्‡ धर्मिण्युपसंहर्तुमयोग्यधर्मद्वयविशिष्टत्वमेव ह्येकत्वं निरुणद्धि। अयोग्यता च प्रमाणान्तरसिद्धा घटत्वपटत्वयोः। नीलमुत्पलमित्यादिषु तु दण्डित्वकुण्डलित्ववत् रूपवत्त्वरसवत्त्वगन्धवत्त्वादिवच्च विरोधो नोपलभ्यते। न केवलमविरोध एव प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थबोधकत्वरूपं¶ सामानाधिकरण्यमुपपादयत्येव धर्मद्वयविशिष्टताम्। अन्यथा स्वरूपमात्रैक्ये अनेकपदप्रवृत्तौ निमित्ताभावात्§ सामानाधिकरण्यमेव न स्यात्।

---

* सामानाधिकरण्येति ग०।

† न द्वयमिति न पठति ख-पुस्तकम्।

‡ एतस्मिन्निति ग०। असमीचीनमेतत्।

¶ ऐकार्थ्यनिष्ठत्वरूपमिति ग०।

§ प्रवृत्त्यभावादिति ग०।

विशेषणानां स्वसम्बन्धानादरेण वस्तुस्वरूपोपलक्षणपरत्वे सत्येकेनैव वस्तूपलक्षितमित्युपलक्षणान्तरमनर्थकमेव। उपलक्षणान्तरोपलक्ष्याकारभेदाभ्युपगमे तेनाकारेण सविशेषत्वप्रसङ्गः। सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि लक्षणागन्धो न विद्यते*, विरोधाभावात्। देशान्तरसम्बन्धितया अतीतस्य† सन्निहितदेशसम्बन्धितया वर्तमानत्वाविरोधात्। अत एव हि सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञया‡ कालद्वयसम्बन्धिनो वस्तुन ऐक्यमुपपाद्यते वस्तुनः स्थिरत्ववादिभिः। अन्यथा प्रतीतिविरोधे सति सर्वेषां क्षणिकत्वमेव स्यात्। देशद्वयसम्बन्धविरोधस्तु कालभेदेन परिह्रियते¶। यतः समानाधिकरणपदानामनेकविशेषणविशिष्टैकार्थवाचित्वम्, अत एव अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्याद्यारुण्यादिविशिष्टैकहायन्या क्रयसाध्यत्वमभिधीयते§। तदुक्तम्‖। अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः** स्यादिति। तत्र एवं पूर्वपक्षी मन्यते। यद्यप्यरुणयेति†† पदमाकृतिरिव गुणस्यापि द्रव्यप्रकारतयैकस्वभावत्वात् द्रव्यपर्यन्तमेवारुणिमान-

---

* न लक्षणागन्धोऽपि विद्यत इति ख०।

† प्रतीतस्येति क०। तस्येति ख०। अशुद्धमेतत्।

‡ प्रत्यभिज्ञाया इति ख०। अपपाठोऽयम्। प्रत्यभिज्ञायेति ग०।

¶ परिह्रीयत इति ख०, ग०। न समीचीनमिदम्।

§ साध्यता विधीयत इति ग०।

‖ यदुक्तमिति ख०।

** कर्मनियम इति ख०, ग०। न सम्यगेतत्।

†† आरुणेति ख०। एवं परत्रापि।

मभिदधाति, तथाप्येकहायन्यन्वय*नियमोऽरुणिम्नो न सम्भवति। एकहायन्या क्रीणाति†, तच्चारुणयेत्यर्थद्वयविधानासम्भवात्। ततश्चारुणयेति वाक्यं भित्त्वा प्रकरणविहितसर्वद्रव्यपर्यन्तमेवारुणिमानमविशेषेणाभिदधाति। अरुणयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः प्रकरणविहितसर्वलिङ्गद्रव्याणां प्रदर्शनार्थः। तस्मादेकहायन्यन्वयनियमोऽरुणिम्नो न स्यादिति॥

अत्राभिधीयते। अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यात्‡नियमः स्यात्। अरुणयैकहायन्येत्यारुण्यविशिष्टद्रव्यैकहायनीद्रव्यवाचिपदयोः सामानाधिकरण्येनार्थैकत्वे सिद्धे सति एकहायनीद्रव्यारुण्यगुणयोररुणयेति¶ पदेनैव विशेषणविशेष्यभावेन सम्बन्धितयाभिहितयोः क्रयाख्यैककर्मान्वयविरोधादरुणिम्नः क्रयसाधनभूतैकहायन्यन्वयनियमः स्यात्। यद्येकहायन्या क्रय§सम्बन्धवदरुणिमसम्बन्धोऽपि वाक्यावसेयः स्यात्, तदा वाक्यस्यार्थद्वयविधानं स्यात्। नचैतदस्ति। अरुणयेति पदेनैवारुणिमविशिष्टद्रव्यमभिहितम्। एकहायनीपदसामानाधिकरण्येन तस्यैकहायनीत्वमात्रमवगम्यते, न गुणसम्बन्धः। विशिष्ट‖द्रव्यैक्यमेव हि सामानाधिकरण्यस्यार्थः। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दाना-

---

* एकहायनत्वमिति ख०। अयुक्तमेतत्।

† सोमं क्रीणातीति ख०।

‡ ऐक्यकर्म्यादिति ख०, ग०।

¶ अरुणयेतिवद्नेनैवेति ग०।

§ व्याश्रयेति ग०। अशुद्धमेतत्।

‖ अतो गुणसम्बन्धविशिष्टेति ख०।

मेकार्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति हि तल्लक्षणम्। अत एव हि * रक्तः पटो भवतीत्यादिष्वैकार्थ्यादेकवाक्यत्वम्। पटस्य भवनक्रियासम्बन्धे हि वाक्यव्यापारः†। रागसम्बन्धस्तु रक्तपदेणैवाभिहितः। रागसम्बन्धि द्रव्यं पट इत्येतावन्मात्रं सामानाधिकरण्येनावसेयम्। एवमेकेन गुणेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा तेन तेन पदेन समस्तेन व्यस्तेन वा ‡ विशिष्टत्वमुपस्थाप्य सामानाधिकरण्येन सर्वविशेषणविशिष्टार्थ एक इति ज्ञापयित्वा तस्य क्रियासम्बन्धाभिधानमविरुद्धम् ¶। देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्षो दण्डी कुण्डली तिष्ठति, शुक्लेन वाससा यवनिकां सम्पादयेत् §, नीलमुत्पलमानय, गामानय शुक्लां शोभनाक्षीम्, अग्नये पथि कृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्। एवमरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीति। एतदुक्तं भवति। यथा काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचेदित्यनेककारकविशिष्टैका क्रिया युगपत् प्रतीयते। तथा समानाधिकरणे पदसङ्घाताभिहितमेकैकं कारकं तत्तत्कारकप्रतिपत्तिवेलायामेवानेकविशेषणविशिष्टं युगपत्प्रतिपन्नं क्रियायामन्वेतीति न कश्चिद्विरोधः, खादिरैः शुष्कैः काष्ठैः समपरिमाणे भाण्डे पायसं शाल्योदनं समर्थः पाचकः पचेदित्यादिष्विति॥

---

* अत एव रक्त इति ख०।

† सम्बन्धी हि वाक्यस्यार्थ इति ख०।

‡ व्यस्तेनेति न पठति ख-पुस्तकम्।

¶ सम्बन्ध्यभिन्नमविरुद्धमिति ख०। अशुद्धमेतत्।

§ आपादयेदिति ख०।

यत्तूक्तम्, उपात्तद्रव्यक*वाक्यस्थगुणशब्दः केवलगुणाभिधायीत्यरुणयेति पदेन केवलगुणस्यैवाभिधानमिति। तन्नोपपद्यते। लोकवेदयोर्द्रव्यवाचिपदसमानाधिकरणस्य गुणवाचिनः क्वचिदपि केवलगुणाभिधानादर्शनादुपात्तद्रव्यकवाक्यस्थं गुणपदं केवलगुणाभिधायीत्यसङ्गतम्†। पटः शुक्ल इत्यादिषूपात्तद्रव्यकेऽपि गुणविशिष्टस्यैवाभिधानात्‡। पटस्य शुक्ल इत्यत्र शौक्लविशिष्टपटा¶प्रतिपत्तिरसमानविभक्तिनिर्देशकृता, न पुनरुपात्तद्रव्यकत्वकृता। तत्रैव पटस्य शुक्लो भाग इत्यादिषु समानविभक्तिनिर्देशे शौक्लयादि§विशिष्टद्रव्यं प्रतीयते॥

यत्पुनः, क्रयस्यैकहायन्या‖विरुद्धतयारुणिम्नः क्रिया**न्वयो न सम्भवतीति। तदपि विरोधिगुणरहितद्रव्यवाचिपदसमानाधिकरणगुणपदस्य तदाश्रयगुणाभिधानेन क्रियापदान्वयाविरोधादसङ्गतम्। राद्धान्ते चोक्तन्यायेनारुणिम्नः शाब्दे††द्रव्यान्वये सिद्धे द्रव्यगुणयोः क्रयसाधनत्वानुपपत्त्यार्थात् परस्परान्वयः सिध्यतीत्यप्यसङ्गतम्। अतो यथोक्त एवार्थः। तस्मात् तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्ये पदद्वयाभिहितविशेषणापरित्यागे-

---

* द्रव्यवाक्यस्थेति ख०। द्रव्यैकवाक्यस्थेति ग०।

† अभिधायीत्यसङ्गतमिति ख०। लिपिकरप्रमादविजृम्भणमिदम्।

‡ उपात्तद्रव्यैकवाक्यस्थं गुणपदं केवलगुणाभिधायीत्यस्यैवाभिधानादिति ग०।

¶ पटाप्रतीतिरिति ग०।

§ शौक्लविशिष्टमिति ग०।

§ हायन्यविरुद्धतयेति ख०, ग०।

** क्रयान्वय इति ख०, ग०।

†† शब्द इति ख०। नैतत् समीचीनम्।

नैवैक्यप्रतिपादनं वर्णनीयम् । तत्त्वनाद्यविद्योपहितानवधिक-
दुःखभागिनः शुद्धाशुद्धाभयावस्थाच्चेतनादर्थान्तर*भूतमशेषहेय-
प्रत्यनीकानवधिककल्याण†गुणैकतानं परमात्मानमनभ्युपगच्छतो
न सम्भवति । अभ्युपगच्छतोऽपि समानाधिकरणपदानां यथा-
वस्थितविशेषणविशिष्टैक्यप्रतिपादनपरत्वाश्रयणे‡ त्वं-पदप्रतिपन्न-
सकलदोषभागित्वं परस्य प्रसज्येत इति चेत् । नैतदेवम् । त्वं-
पदेनापि जीवान्तर्यामिणः परस्यैवाभिधानात् । एतदुक्तं भवति ।
सच्छब्दाभिहितं निरस्तनिखिलदोषगन्धसत्यसंकल्पमिश्रानवधि-
कातिशय¶कल्याणगुणं समस्तकारणभूतं ब्रह्म, बहु स्यामिति
संकल्प्य तेजोऽवन्नप्रमुखं कृत्स्नं जगत् सृष्ट्वा तस्मिन् देवादि-
विचित्रसंस्थानसंस्थिते जगति चेतनं जीववर्गं स्वकर्मानुगुणेषु
शरीरेष्वात्मतया प्रवेश्य§ स्वयञ्च स्वेच्छयैव जीवान्तरात्मतयानु-
प्रविश्य एवम्भूतेषु स्वपर्यन्तेषु देवाद्याकारेषु सङ्घातेषु || नाम-
रूपे व्याकरोत् । एवंरूपसङ्घातस्यैव वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वञ्चाकरो-
दित्यर्थः । अनेन जीवेनात्मना जीवेन मये**ति निर्देशो

---

* चेतनानर्थान्तरेति ख० । पाठोऽयमनर्थमेव जनयति । चेतनाचेतनादर्था-
न्तरेति ग० ।

† प्रत्यनीककल्याणेति ख० ।

‡ परत्वाश्रयणादिति ग० ।

¶ दोषगन्धं सत्यसंकल्पं नित्यानवधिकातिशयेति ख० ।—दोषं सत्यसंकल्पमिश्रा-
नन्तेति ग० ।

¶ अनुप्रवेश्येति ग० ।

|| सङ्घातेष्विति न पठ्यते ग-पुस्तके ।

** जीवेन मयेति नोपलभ्यते ग-पुस्तके ।

जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रदर्शयति। ब्रह्मात्मकत्वञ्च जीवस्य जीवान्तरात्मतया ब्रह्मणोऽनुप्रवेशादित्यवगम्यते। इदं सर्वमसृजत् यदिदं किञ्च, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यत्र इदं सर्वमिति निर्दिष्टं चेतनाचेतनं वस्तुद्वयं सत्त्यच्छब्दाभ्यां विज्ञानाविज्ञानशब्दाभ्याञ्च विभज्य निर्दिश्य चिद्वस्तुन्यपि ब्रह्मणोऽनुप्रवेशाभिधानात्। अत एवं*नामरूपव्याकरणात् सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मवाचिन †इत्यवगतमिति। किञ्च, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति चेतनमिश्रं प्रपञ्चमिदं सर्वमिति निर्दिश्य तस्यैष‡ आत्मेति प्रतिपादितम्। एवञ्च सर्वचेतनाचेतनं ¶ प्रति ब्रह्मण आत्मत्वे सर्वं सचेतनं § जगदस्य शरीरञ्च भवति। तथा च श्रुत्यन्तराणि। अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां, सर्वात्मा, यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयति, स त आत्मान्तर्याम्यमृत इति प्रारभ्य, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो, यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादि, यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्, यस्य पृथिवी शरीरं, योऽपामन्तरे सञ्चरन्, यस्यापः शरीरमित्यारभ्य, योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन्, यस्याक्षरं शरीरं, यम-

* अत एवेति ग०।

† वाचका इति ग०।

‡ तस्यैव आत्मेति ख०। एष आत्मेति ग०।

¶ सर्वं चेतनाचेतनमिति ख०। चेतनाचेतनमिति ग०।

§ प्रति ब्रह्मण आत्मत्वे सर्वं सचेतनमिति पाठः ख-पुस्तके पतित इवाभाति।

क्षरं न वेद, एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इत्यादीनि सचेतनं जगत् तस्य शरीरत्वेन निर्दिश्य तस्यात्मत्वेन परमात्मानमुपदिशन्ति । अतश्चेतनाचेतन*वाचिनोऽपि शब्दाश्चेतनस्याप्यात्मभूतं चेतनशरीरकं परमात्मानमेवाभिदधति । यथा अचेतनदेवादिसंस्थानपिण्डवाचिनः शब्दाः तत्तच्छरीर†कजीवात्मन एव वाचकाः, चत्वारः पञ्चदशरात्रा देवत्वं गच्छन्तीत्यादिषु देवा भवन्तीत्यर्थः । शरीरस्य शरीरिणं प्रति प्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां शब्दानां प्रकारिण्येव पर्यवसानात् शरीराभिधायिनां शब्दानां शरीरि‡पर्यवसानं न्याय्यम् । प्रकारो हि नाम इदमित्थ¶मिति प्रतीयमाने वस्तुनीत्थमिति प्रतीयमानोंऽशः । तस्य तद्वस्त्वपेक्षत्वेन तत्प्रतीतेस्तदपेक्षत्वात् तस्मिन्नेव पर्यवसानं युक्तमिति तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दः तस्मिन्नेव पर्यवस्यति । अत एव गौरश्वो मनुष्य इत्यादिप्रकारभूताकृतिवाचिनः शब्दाः प्रकारिणि पिण्डे पर्यवस्यन्तः पिण्डस्यापि चेतनशरीरत्वेन तत्प्रकारत्वात् पिण्डशरीरकचेतनस्यापि परमात्मप्रकारत्वाच्च परमात्मन्येव पर्यवस्यन्तीति § सर्वशब्दानां परमात्मैव वाच्य इति परमात्मवाचकशब्देन सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तमेव ॥

---

* चेतनवाचिन इति ग० ।

† तच्छरीरकेति ख०, ग० ।

‡ शरीरेति क० ।

¶ इदमिति ख०, ग० ।

§ अत एवेति पठति ख-पुस्तकम् ।

ननु षण्डो गौः षण्डः शुक्ल इति जातिगुणवाचिनामेव पदानां द्रव्यवाचिपदैः सह सामानाधिकरण्यं दृष्टम्। द्रव्याणान्तु द्रव्यान्तरप्रकारत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययो दृष्टः, यथा दण्डी कुण्डलीति। नैवम्। जातिर्वा गुणो वा द्रव्यं वा नेत्येकमेव सामानाधिकरण्य*प्रयोजकम्, अन्योन्यस्मिन् व्यभिचारात्। यस्य कस्यचित् प्रकारतयैव सद्भावस्तस्य तदपृथक्सिद्धिस्थिति-† प्रतिपत्तिभि‡स्तद्वाचकानां शब्दानां स्वाभिधेयविशिष्टद्रव्यवाचित्वात् धर्मान्तरविशिष्टतद्द्रव्यवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यं युक्तमेव। यत्र पुनः पृथक्सिद्धस्य¶ स्वनिष्ठस्यैव द्रव्यस्य कस्यचित्§ कदाचित् द्रव्यान्तरप्रकारत्वमवगम्यते, तत्र मत्वर्थीय इति निरवद्यम्॥

तदेवं परमात्मनः शरीरतया तत्प्रकारत्वादचिद्विशिष्टस्य‖ जीवस्याचिद्विशिष्टजीवविशेषनिर्देश**रूपा अहं—त्वमित्यादिशब्दाः परमात्मान††माचक्षत इति तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्येनोपसंहृतम्। एवञ्च सति परमात्मानं प्रति जीवस्य शरीरतया हेया जीवगता धर्माः परमात्मानं न स्पृशन्ति। यथा

---

* सामानाधिकरण्ये इति ग०।

† स्थितीत्यत्र स्मृतीति पठति ख-पुस्तकम्।

‡ प्रतीतिभिरिति ग०।

¶ सिद्धार्हस्येति ख०।

§ कस्यचिदिति नोपलभ्यते ख ग-पुस्तकयोः।

‖ अचिद्विशिष्टजीवस्येति ख०। अचिन्मात्रविशिष्टस्येति ग०।

** निर्देशविशेषरूपेति ख०।

†† एवाचक्षते इति ख०, ग०।

स्वशरीरगता बालत्वयुवत्वादयो धर्मा जीवं न स्पृशन्ति । अत-स्तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्ये तत्-पदं जगत्कारणभूतं सत्य-संकल्पं सर्वकल्याणगुणाकरं निरस्तसमस्तहेय*गन्धं परमात्मा-नमाचष्टे । त्व-मिति च तमेव सशरीरकजीवशरीरकमाचष्ट इति सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् । प्रकरणाविरोधः सर्वश्रुत्यविरोधो ब्रह्मणि निरवद्ये कल्याणैकताने ऽविद्यादिदोषगन्धाभावश्च । अतो जीवसामानाधिकरण्यमपि विशेषणभूताज्जीवा†दन्यत्वमेवोप-पादयतीति विज्ञानमयाज्जीवादन्य एवानन्दमयः परमात्मा ॥

यदुक्तं, तस्यैष एव शारीर आत्मेत्यानन्दमयस्य शारीरत्व-श्रवणा‡ज्जीवादन्यत्वं न सम्भवतीति । तदयुक्तम् । तस्मिन् प्रकरणे सर्वत्र, तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति परमात्मन एव शारीरात्मत्वाभिधानात् कथं, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्याकाशादिसृज्यवर्गस्य परमकारणत्वेन प्रतिज्ञातजीव-व्यतिरेकस्यैकस्य ब्रह्मण आत्मत्वेन व्यपदेशात् तद्व्यतिरिक्ताकाशा-दीनामन्नमयपर्यन्तानां तच्छरीरत्वमवगम्यते । यस्य पृथिवी शरीरं, यस्यापः शरीरं, यस्य तेजः शरीरं, यस्य वायुः शरीरं, यस्याकाशः शरीरं, यस्याक्षरं शरीरं, यस्य मृत्युः शरीरम्, एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति

---

* निरस्तहेयेति ख० ।

† विशेषणभूतजीवादिति ख० ।

‡ अन्य एव—इत्यादिः शारीरत्वश्रवणादित्यन्तः पाठः ख-ग-पुस्तकयोर्न पठ्यते । लिपिकरप्रमाद एवात्र बीजम् ।

सुबाल*श्रुत्या सर्वतत्त्वानां परमात्मशरीरत्वं स्पष्टमभिधीयते। अतः, तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यन्नैवान्नमयस्य परमात्मैव शारीर आत्मेत्यवगतम्। प्राणमयं प्रस्तुत्याह, तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति। पूर्वस्यान्नमयस्य य शारीर आत्मा श्रुत्यन्तरसिद्धः† परमकारणभूतः परमात्मा, स एव‡ तस्य प्राणमयस्यापि शारीर आत्मेत्यर्थः। एवं मनोमयविज्ञानमययोर्द्रष्टव्यम्। आनन्दमये त्वेष एवेति निर्देशः¶ तस्यानन्यात्मकत्वं दर्शयितुम्। तत्कथं विज्ञानमयस्यापि§ पूर्वोक्तया नीत्या परमात्मैव शारीर आत्मेत्यवगमः‖। एवं सति विज्ञानमयस्य यः शारीर आत्मा स एवानन्दमयस्यापि शारीर आत्मेत्युक्ते** आनन्दमयस्याभ्यासावगतपरमात्म††भावस्य परमात्मनः स्वयमेवात्मेत्यवगम्यते। एवञ्च स्वव्यतिरिक्तं चेतनाचेतनवस्तुजातं स्वशरीरमिति स एव निरुपाधिकः शारीर आत्मा। अत एवेदं परं ब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्तं

---

* सकलेति ख०। सबलेनि ग०। उभयत्राप्युपलभ्यमानौ पाठौ प्रमादपरिकल्पितौ।

† शारीर आत्मेत्यादिः श्रुत्यन्तरसिद्ध इत्यन्तः सन्दर्भः ख-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इत्यवगन्तव्यम्।

‡ एवैतस्येति ख०।

¶ निर्देशादिति ख०। असमीचीनमेतत्।

§ तज्ज्ञानमयस्यापीति ख०। अयुक्तमेतत्।

‖ अवगत इति ख०, ग०। नैतत् समीचीनतया प्रतिभाति।

** उक्तमिति ख०। अयोग्यमिदम्।

†† परमात्ममतस्य भावस्येति ग०। अयुक्तमेतत्।

शास्त्रं शारीरकमित्यभियुक्तै-*रभिधीयते । अतो विज्ञानमया-ज्जीवादन्य एव परमात्मानन्दमयः ॥

ननु, नायमानन्दमयो जीवादन्यः, विकारशब्दस्य मयट्-प्रत्ययस्य श्रवणात् † । मयड्वैतयोरिति प्रकृत्य, नित्यं वृद्ध-शरादिभ्य इति विकारार्थे मयट् स्मर्यते । वृद्धश्चायमानन्द-शब्दः । ननु प्राचुर्येऽपि मयडस्ति । तत्प्रकृतवचने मयडिति स्मृतेः । यथान्नमयो यज्ञ इति । स एवायं भविष्यति । नैवम्‡ । अन्नमय इत्युपक्रमे विकारार्थत्वं दृष्टम् । अत औचित्यादस्यापि विकारार्थत्वमेव युक्तम् । किञ्च¶, प्राचुर्यार्थत्वेऽपि तदन्यत्वं§ न सिध्यति । तदा ह्यानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखमिश्रत्वमवर्जनीयम् । आनन्दस्य हि प्राचुर्यं दुःखस्याल्पत्वमवगमयति । दुःखमिश्रत्व-मेव हि जीवत्वम् । अत औचित्यप्राप्तविकारार्थत्वमेव युक्तम् । किञ्च, लोके मृण्मयं हिरण्मयं दारुमयमित्यादिषु, वेदे च पर्ण-मयी जुहूः शमीमय्यः स्रुचो दर्भमयी रशनेत्यादिषु मयटो विकारार्थे प्रयोगबाहुल्यात् स एव प्रथमतरां धियमधिरोहति । जीवस्य चानन्दविकारत्वमस्त्येव । तस्य स्वत आनन्दरूपस्य सतः|| संसारित्वावस्था तद्विकार एवेति । अतो विकार**वाचिनो

* उपयुक्तैरिति ग० ।

† मयट्प्रत्ययस्य श्रवणादिति पतितं ख-पुस्तके ।

‡ नैवमिति ग० ।

¶ किञ्चेति न दृश्यते ग-पुस्तके ।

§ जीवान्यत्वमिति ख० ।

|| स्वत इति ख० । अशुद्धमेतत् ।

** विकारमयत्ववाचिन इति ग० ।

मयट्प्रत्ययस्य श्रवणादानन्दमयो जीवादनतिरिक्त इति तदे-
तदनुभाष्य परिहरति।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्॥ १४॥

(क) 'नैतद्युक्तम्। कुतः। 'प्राचुर्यात्'। परस्मिन् ब्रह्मण्या-
नन्दप्राचुर्यार्थेऽपि * मयट्सम्भवात्। एतदुक्तं भवति। शत-
गुणितोत्तरक्रमेणाभ्यस्यमानस्यानन्दस्य जीवाश्रयत्वासम्भवात्
ब्रह्माश्रयोऽयमानन्द इति निश्चिते सति तस्मिन् ब्रह्मणि विकारा-
सम्भवात् प्राचुर्येऽपि मयट्सद्भावाच्च आनन्दमयः परं ब्रह्मेति
औचित्यात् प्रयोगप्रौढ्या † च मयटो विकारार्थत्वमर्थविरोधान्न
सम्भवति। किञ्च, औचित्यं प्राणमय एव परित्यक्तं, तत्र विका-
रार्थत्वासम्भवात्। अतस्तत्र पञ्चवृत्तेर्वायोः प्राणवृत्तिमात्रेण
प्राणमयत्वम्। प्राणापानादिषु पञ्चवृत्तिषु प्राणवृत्तेः प्रचुर-

---

(क) ननु 'नायमानन्दमयः परमात्मा। कस्मात्। 'विकारशब्दात्'।
विकारवाची शब्दो मयट्प्रत्ययो यस्मिन्, तस्मात्। स वा एष पुरुषोऽन्न-
रसमय इति विकारार्थमयटः श्रवणादानन्दमय इत्यस्यापि विकारार्थत्वं
युक्तम्। 'इति चेत्'। तत्राह। 'न'। कुतः। प्राचुर्यात्। प्रत्यगात्म-
न्यपि, न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति विकारप्रतिषेधात् प्राचुर्यार्थे
एवायं मयडिति निश्चीयते। आनन्दप्रचुरत्वञ्च, स एको मानुष आनन्द
इत्यादिना मनुष्यानन्दमारभ्य उत्तरोत्तरशतगुणितानन्दमुक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य
निरतिशयापरिमितत्वाभिधानात्। अतः परमपुरुष एव आनन्दमयः॥१४॥

---

* आनन्दप्राचुर्यात् प्राचुर्यार्थे इति ख०, ग०।

† प्रौढ्याचेति ख०, ग०।

त्वाद्वा। नच प्राचुर्ये मयट्प्रत्ययस्य प्रौढ़िर्नास्ति। अन्नमयो यज्ञः शरमयी सेना * शकटमयी यात्रेत्यादिदर्शनात्॥

यदुक्तम्, आनन्दप्राचुर्यमल्पदुःखसद्भावमवगमयतीति। तदसत्। तत्प्रचुरत्वं हि तत्प्रभूतत्वमेव। तच्चेतरस्य सत्तां नावगमयति। अपि तु तस्याल्पत्वं निवर्तयति। इतरसद्भावासद्भावौ तु † प्रमाणान्तरावसेयौ। इह च प्रमाणान्तरेण तदभावोऽवगम्यते, अपहतपाप्मेत्यादिना। तच्चैतावदेव वक्तव्यम्। ब्रह्मानन्दस्य प्रभूतत्वमन्यानन्दस्याल्पत्वमपेक्ष्य ‡ इत्युच्यते। तत्, स एको मानुष आनन्द इत्यादिना जीवानन्दापेक्षया ब्रह्मानन्दो निरतिशयदशापन्नः ¶ प्रभूत इति॥

यच्चोक्तं, जीवस्यानन्दविकारत्वं सम्भवतीति। तदपि नोपपद्यते। जीवस्य ज्ञानानन्दैकगुणस्वरूपस्य केनचिदाकारेण मृद इव घटाद्या§कारेण परिणामः सकलश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धः। संसारदशायान्तु तत्कर्मणा || ज्ञानानन्दौ सङ्कुचितावित्युपपादयिष्यते। अतश्चानन्दमयो जीवादन्यः परं ब्रह्म॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः **।

* शरमयी सेनेति नोपलभ्यते ख-गपुस्तकयोः।

† त्विति न दृश्यते ख-पुस्तके। सदसद्भावौ त्विति ग०।

‡ अल्पत्वापेक्षमिति ग०।

¶ सम्पन्न इति ख०।

§ घटाकारेणेति ग०।

|| तत्कर्मणेति नोपलभ्यते ग-पुस्तके।

** इतश्चेत्यादिः पाठः ग-पुस्तके पतित इति मा विस्मर्तव्यम्।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

(क) को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयातीति। एष एव जीवानानन्दयतीति जीवानामानन्दहेतुरयं व्यपदिश्यते। अतश्चानन्दयितव्याज्जीवादानन्दयितायमन्य आनन्दमयः परमात्मे*ति विज्ञायते। आनन्दमय एवात्रानन्दशब्देनोच्यत इति चानन्तरमेव †वक्ष्यते॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥

(ख) सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति 'मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मैवानन्दमय इति 'गीयते'। तच्च‡ जीवस्वरूपादन्यत् परं ब्रह्म। तथा हि, ब्रह्मविदाप्नोति परमिति जीवस्य प्राप्यतया ब्रह्म निर्दिष्टम्।

(क) तच्च, तस्य हेतुत्वेन व्यपदेशः, तस्मात्। एष ह्येवानन्दयातीति श्रुतेः तस्य जीवानन्दस्य हेतुरयमेवेति व्यपदिश्यते। यो हि अन्यानानन्दयति, स खलु प्रचुरानन्दः। यथा लोके योऽन्येभ्यो धनं ददाति, स प्रचुरधनशालीति। तस्मादानन्दयितृत्वव्यपदेशाच्च आनन्दमयशब्दवाच्यः परमात्मैव। 'च'कारः पूर्वसूत्रार्थसमुच्चयार्थः॥ १५॥

(ख) तत्र हेतुमाह। मन्त्रवर्णेन उक्तं यत् तत् 'मान्त्रवर्णिकं' ब्रह्मैव आनन्दमय इति 'गीयते'। तथा हि; ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणेन यद्ब्रह्म जीवप्राप्यतया उपक्रान्तं, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रेण च सत्यत्वादिविशिष्टं यन्निश्चितं, तदेव इह, अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय

---

* स परमात्मेति ग०।

† उच्यत इति ख०। आचक्ष्यत इति ग०।

‡ तदिति ख०।

तदेषा*भ्युक्तेति तद्ब्रह्माभिमुखीकृत्य प्रतिपाद्यतया च परिगृह्य श्लोकेषा अध्येतृभिरुक्ता, ब्राह्मणोक्तस्यार्थस्य वैशद्यमनेन मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः। जीवस्योपासकस्य प्राप्यं ब्रह्म तस्माद्विलक्षणमेव। अनन्तरञ्च, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यारभ्य उत्तरोत्तरैर्ब्राह्मणैर्मन्त्रैश्च तदेव विशदीक्रियते। अतो जीवादन्य आनन्दमयः॥

अत्राह—यद्यप्युपासकात् प्राप्यस्य भेदेन भवितव्यं, तथापि न वस्त्वन्तरं जीवान्मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म। किन्तु तस्यैवोपासकस्य निरस्ता†विद्यागन्धं निर्विशेषचिन्मात्रैकरसं शुद्ध‡स्वरूपं तदेव, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रेण विशोध्यते। तदेव च, यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेति वाङ्मनसागोचरतया निर्विशेषमिति गम्यते। अतस्तदेव मान्त्रवर्णिकमिति, तस्मादनतिरिक्त आनन्दमय इत्यत उत्तरं पठति।

नेतरोऽनुपपत्तेः॥ १७॥

(क) परमात्मन 'इतरो' जीवशब्दाभिलप्यो¶ मुक्तावस्थोऽपि 'न' भवति मान्त्रवर्णिकः। कुतः। 'अनुपपत्तेः'।

इत्युच्यते। मन्त्रब्राह्मणयोरेकविषयत्वात्। अतश्च, न प्रत्यगात्मा आनन्दमयः॥ १६॥

(क) अपि च। 'इतरो' ब्रह्मणो भिन्नो जीवो मन्त्रवर्णोदित इति 'न'

---

* तदेवेति ग०। अयोग्यमेतत्।

† निरस्तसमस्तेति ग०।

‡ शुद्धं स्वरूपमिति क०, ख०।

¶ शब्दाभिधेय इति ख०।

तथाविधस्यात्मनो निरुपाधिक*विपश्चित्त्वं नोपपद्यते। इद-मेव हि निरुपाधिकं विपश्चित्वं, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजाये-येति सत्यसङ्कल्पत्वप्रदर्शनेन व्यपदिश्यते†। विविधं पश्यच्चित्त्वं हि विपश्चित्त्वम्। पृषोदरादित्वात् पश्यच्छब्दावयवस्य यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चिच्छब्दः। यद्यपि मुक्तस्य विपश्चित्त्वं सम्भवति। तथापि तस्यैवात्मनः संसार‡दशायामविपश्चित्त्व-मप्यस्तीति निरुपाधिकं विपश्चित्त्वं नोपपद्यते। निर्विशेषचिन्मात्र-तापन्नस्य मुक्तस्य विविधदर्शना¶सम्भवात् सुतरां विपश्चित्त्वं न सम्भवतीति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषं वस्तु प्रतिपाद्यत इति च पूर्वमेवोक्तम्। यतो वाचो निवर्तन्त इति च वाक्यं

आशङ्कनीयम्। कुतः। 'अनुपपत्तेः'। सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति तस्य बद्धस्य मुक्तावस्थस्यापि चेटृशविपश्चित्त्वानुपपत्तेः। विविधं पश्यच्चित्त्वं हि विपश्चित्त्वं, पृषोदरादित्वात् सिद्धम्। तच्च, सोऽका-मयत बहु स्यां प्रजायेयेति विचित्रस्थिरचरचसरूपनिरुपाधिकबहुभवन-संकल्पपूर्वकं सर्वज्ञत्वम्। एतत्तु जीवात्मनः परिशुद्धस्यापि न सम्भवति। 'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादिति' वक्ष्यमाणत्वात्। अतो विद्वत्प्राप्यत्वनिरु-पाधिकविपश्चित्त्वजगत्कारणत्वाद्यसाधारणगुणानां जीवात्मन्यनुपपत्तेः परं ब्रह्मैव मान्त्रवर्णिकम्॥ १७॥

---

* निरुपाधिकमिति ग०।

† विविच्यत इति ग०।

‡ संसारित्वदशायामिति ख०, ग०।

¶ दर्शनाभावा इति ख०।

यदि वाङ्मनसयोर्ब्रह्मणो निवृत्तिमभिदधीत*, ततो निर्विशेषतां वस्तुनोऽवगमयितुं शक्नुयात्। अपि तु वाङ्मनसयोस्तत्राप्रमाणतां वदेत्। तथा च सति तस्य तुच्छत्वमेवापद्यते †। ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यारभ्य ब्रह्मणो विपश्चित्त्वं जगत्कारणत्वमानन्दैकतानत्वमितरान् प्रत्यानन्दयितृत्वं कामादेव चिदचिदात्मकस्य कृत्स्नस्य स्रष्टृत्वं सृज्यवर्गानुप्रवेशकृत‡तदात्मकत्वं भयाभयहेतुत्वं वायादित्यादीनां प्रशासितृत्वं शतगुणितोत्तरक्रमेण निरतिशयानन्दत्वमन्यच्चानेकं प्रतिपाद्य वाङ्मनसयोर्ब्रह्मणि प्रवृत्त्यभावेन निष्प्रमाणकं ब्रह्मेत्युच्यत इति भ्रान्त¶जल्पितम्। यतो वाचो निवर्तन्त इति यच्छब्दनिर्दिष्टमर्थम्, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यानन्दशब्देन प्रतिनिर्दिश्य तस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वं ब्रह्मण इति व्यतिरेकनिर्देशेन प्रतिपाद्य तदेव वाङ्मनसागोचरं विद्वानिति तद्वेदनमभिदधद्वाक्यं जरद्गवादिवाक्यवदनर्थकं वाच्या§नन्तर्गतञ्च स्यात्। अतः शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मानन्दस्यातिशयितां‖ वक्तुमुद्यम्य तस्य इयत्ता**भावादेव वाङ्मनसयोस्ततो ††निवृत्तिः, यतो वाचो निवर्तन्त इत्युच्यते। एव-

---

* अभिधत्त इति ग० ।

† तत इत्यारभ्य आपद्यत इत्यन्तः सन्दर्भः ख-पुस्तके पतित इत्यवगन्तव्यम् ।

‡ प्रवेशात् तदात्मकत्वमिति ख० ।

¶ भ्रान्तीति ख० ।

§ वाक्येति ख० । न समीचीनमेतत् ।

‖ अतिशयतामिति ख० । अतिशयेन इयत्तामिति ग० ।

** इयत्तास्वभावेनेति ख० । अशुद्धमेतत् । इयत्ताया अभावादिति ग० ।

†† निवृत्तेरिति ख० ।

मियत्तारहितं ब्रह्मण आनन्दं * विद्वान् कुतश्चन न बिभेतीत्युच्यते। किञ्चास्य मान्त्रवर्णिकस्य विपश्चितः, सोऽकामयतेत्यारभ्य वक्ष्यमाणस्वसंकल्पावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिजगदन्तरात्मत्वादेर्मुक्तात्मस्वरूपादन्यत्वं सुस्पष्टमेव॥

इतश्चो†भयावस्थात् प्रत्यगात्मनोऽन्य आनन्दमयः।

भेदव्यपदेशाच्च॥ १८॥

(क) तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यारभ्य मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म व्यञ्जयद्वाक्यमन्नप्राणमनोभ्य इव जीवादपि तस्य भेदं व्यपदिशति, तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा ‡ आनन्दमय इति। अतो जीवात् 'भेदव्यपदेशाच्च' अयं मान्त्रवर्णिक आनन्दमयोऽन्य एवेति विज्ञायते॥

इतश्च ¶ जीवादन्यः।

(क) इतोऽपि विज्ञानात्मा नानन्दमयः। यतो 'भेदेन व्यपदिश्यते। भीषास्माद्वातः पवते, विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिभिरनिलानलादिजीववर्गस्य प्रशासितृत्वादिना स्वाभाविकजीवेश्वरभेदस्य 'व्यपदेशाच्च'। अपि च, विज्ञानं यज्ञं तनुत इति व्यपदेशाद्विज्ञानमयो जीव एव, न बुद्धिमात्रं बुद्धेः करणत्वादिति मा विस्मर्तव्यम्। नच, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिवाक्येन न परमेश्वरादन्यः कश्चित्

---

* आनन्दं ब्रह्मण इति ग०।

† अतश्चेति ख०।

‡ अन्तरात्मेति ख०।

¶ अतश्चेति ख०।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

(क) जीवस्याविद्यापरवशस्य जगत्कारणत्वे ह्य*वर्जनीयानुमानिकप्रधानादिशब्दाभिधेयाचिद्वस्तुसंसर्गापेक्षा च† । तथैव हि चतुर्मुखादीनां कारणत्वम् । इह च, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यचित्संसर्गरहितस्य स्वकामादेव विचित्रचिदचिद्वस्तुनः सृष्टिः, इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्चेत्याम्नायते । अतोऽस्यानन्दमयस्य जगत् सृजतो नानुमानिकाचिद्वस्तुसंसर्गापेक्षा प्रतीयते । अतश्च जीवादन्य आनन्दमयः ॥

इतश्च ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥

(ख) 'अस्मिन्' आनन्दमये 'अस्य' च जीवस्य 'तद्योगमानन्दयोगं 'शास्ति' शास्त्रम् । रसो वै सः रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी

प्रत्यागात्मेत्याशङ्कनीयम् । एतद्वाक्यस्य तु प्रत्यगात्मस्वातन्त्र्यशङ्कृत्वभोक्तृत्वादिनिषेधपरत्वात् । अतश्च आनन्दमय परमात्मेति ॥ १८ ॥

(क) इतश्च । जीवस्य हि यस्य कस्यचिदपि निर्माणकर्मणि अविद्यापरवशतया 'अनुमानस्य प्रधानस्य कारणादिरूपाचिद्वस्तुनोऽपेक्षा' दृश्यते । आनन्दमयस्य तु न । कुतः । 'कामात्' सङ्कल्पादेव, सोऽकामयत बहु स्यामित्यादिना जगत्सर्गकर्तृत्वश्रवणात् । अतो जीवादन्यः परमात्मैवानन्दमयः ॥ १९ ॥

(ख) इतश्च । 'अस्मिन्' आनन्दमये मान्त्रवर्णिके परमात्मनि 'अस्य'

---

* ख-पुस्तके हि-शब्दो नोपलभ्यते ।

† चकारः ख-गपुस्तकयोर्न पठ्यते ।

भवतीति रसशब्दाभिधेयानन्दमय*लाभादयं जीवशब्दाभिलपनीयः। आनन्दीभवतीत्युच्यमाने यल्लाभाद्य आनन्दी भवति, स स एवेत्यनुन्मत्तः को ब्रवीतीत्यर्थः†॥

एवमानन्दमयः परं ब्रह्मेति निश्चिते सति, यदेष आकाश आनन्दो, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिष्वानन्दशब्देनानन्दमय एव परामृश्यते। यथा विज्ञानशब्देन विज्ञानमयः। अत एवानन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति व्यतिरेकनिर्देशः। अत एवैतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति फलनिर्देशश्च। उत्तरे चानुवाके पूर्वानुवाकोक्तानामन्नमयादीनाम्, अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्, मनो ब्रह्मेति व्यजानादिति प्रतिपादनात्, आनन्दो ब्रह्मेत्यप्यानन्दमयस्यैव प्रतिपादनमिति विज्ञायते। तत एव ‡ तत्राप्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्युपसंहृतम्। अतः प्रधानशब्दाभिलप्यादर्थान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणो जीवशब्दाभिलपनीयादपि वस्तुनोऽर्थान्तरत्वं सिद्धम्॥

यद्यपि मन्दपुण्यानां जीवानां कामाज्जगत्सृष्टिरतिशयितानन्दयोगो भयाभयहेतुत्वमित्यादि न सम्भवति। तथापि

जीवस्य ज्ञानिनः 'तद्योगम्' आनन्दयोगं 'शास्ति' फलत्वेन कथयति भगवती श्रुतिः। रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवतीति प्रत्यगात्मनो यल्लाभादानन्दयोगः स तस्मादन्यः परमात्मैवेत्यानन्दमयः परं ब्रह्मेति सिद्धम्॥ २०॥

---

* आनन्दलाभादिति ख०।

† अब्रवीदितीति ग०।

‡ अत एव चेति ख०, ग०।

विलक्षणपुण्यानामादित्ये*न्द्रचन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां सम्भवत्येवेतीमामाशङ्कां निराकरोति ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्† ॥ २१ ॥

(क) इदमाम्नायते छान्दोग्ये । य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते, हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य, यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति‡ नाम, स एष¶ सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद, तस्य ऋक् साम च गेष्णावित्यधिदैवतमथा-

(क) छन्दोगैरिदमाम्नायते । अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि । तत्र आदित्यमण्डलाक्ष्णोरन्तःस्थत्वेन श्रूयमाणः पुरुषः किं जीवविशेष आहोस्वित् परमपुरुष इति संशयः । पुण्यबलाप्तै-श्वर्यः कश्चित् जीवविशेष इति पूर्वपक्षः । कुतः । हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्य-केशोऽन्तरादित्येऽन्तरक्षिणि, ये चामुष्मात् पराञ्चो लोका इत्यादिना सश-रीरत्वपराश्रितत्वादिश्रवणात् । परस्य तु अशब्दमस्पर्शमरूपं, स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः, स्वे महिम्नि, एष सर्वेश्वर इत्यादिना तद्विपरीतश्रवणा-दादित्यान्तर्वर्तित्वं हिरण्मयरूपत्वञ्च न सम्भवति । तत्र परमपुरुष एवेति राद्धान्तः । कुतः । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यादिना अपहत-

* मायिनामिन्द्रेति ख० ।

† अन्तस्तद्धर्म उपदेशादिति ख० । लिपिकरप्रमादविजृम्भणमेतत् ।

‡ उदितिर्नामेति ख० ।

¶ एष वै इति ग० ।

ध्यात्मम्*, अथ य एषोऽन्तरक्षिणि† पुरुषो दृश्यते, सैव ऋक् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतदेव रूपं यदमुष्य रूपं

पाप्मत्वादिपूर्वकसर्वलोककामेशत्वाद्युपदेशात्। तेषां जीवेष्वसम्भवात्। किञ्च। यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमादित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादिना सत्यसङ्कल्पत्वकल्याणगुणवत्त्वादिस्वाभाविकधर्मवत् ब्रह्मणि शरीरवत्त्वस्याप्यविरुद्धत्वात्। अत एव सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः स्वेच्छयैव स्वानुरूपाप्राकृतशरीरसम्बन्धः। अशब्दमित्यादिवाक्यस्य च प्राकृतशब्दादिनिषेधपरत्वम्। नच पराश्रितत्वं तस्य वाच्यं, सर्वाश्रयत्ववत् सर्वान्तरत्वस्यापि, अन्तःप्रविष्टः शास्ता, सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिशास्त्रसिद्धत्वादिति॥१।१।अ० ६॥

(सूत्रार्थस्तु।) एवं सामान्यतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः कारणत्वं निरस्य इदानीं विशेषतः प्राप्तैश्वर्याणामादित्यादिरूपचेतनानां तथात्वं निराकरोति। य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो हिरण्यश्मश्रुरित्यादौ श्रूयमाणः पुरुषाकारः परमात्मैव। कुतः। 'तद्धर्मोपदेशात्'। तस्य परमेश्वरस्यैव धर्माणामपहतपाप्मत्वोपासकसर्वपापमोचयितृत्वसर्वात्मकत्वादीनामस्मिन् वाक्ये उपदेशात्। स एष सर्वेषां लोकानामीशः सर्वेषां कामानाम्, तस्योदिति नाम, स एष सर्वेभ्य पाप्मभ्य उदित इत्यादिना प्रतिपादिता धर्मा हि पारमेश्वरा एव। श्रूयते च, तद्रूपस्यापि अप्राकृतत्वम्। वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादौ। अतः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतो निरुपाधिकानवधिकातिशयानन्दोऽप्राकृतासाधारणदिव्यरूपः पुरुषोत्तमः परं ब्रह्म जगत्कारणमिति वेदान्तैः प्रतिपाद्यत इति निरवद्यम्॥२१॥

* ख-पुस्तके नामेत्यादि अध्यात्ममित्यन्तं न पठ्यते। अथाध्यात्ममितीति ग०।

† अन्तराक्षिणीति ग०।

यावदमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति। तत्र सन्दिह्यते। किमयमक्ष्यादित्यमण्डलान्तरवर्ती पुरुषः पुण्योपचयनिमित्तैश्वर्य आदित्यादिशब्दाभिलप्यो जीव एव, आहोस्वित्तदतिरिक्तः परमात्मेति। किं युक्तम्। उपचितपुण्यो जीव एवेति। कुतः। सशरीरत्वश्रवणात्। शरीरसम्बन्धो हि जीवानामेव सम्भवति। *कर्मानुगुणप्रियाप्रिययोगायत्तो† हि शरीरसम्बन्धः। अत एव हि कर्मसम्बन्धरहितस्य मोक्षस्य प्राप्यत्वमशरीरत्वेनोच्यते। न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति। सम्भवति च ‡ पुण्यातिशयात् ज्ञानाधिक्यं शक्त्याधिक्यञ्च। अत¶ एव लोककामेशत्वादि§ तस्यैवोपपद्यते। अत एव चोपास्यत्वं फलदायित्वञ्च पापक्षय||करत्वेन मोक्षोपयोगित्वञ्च। मनुष्येष्वप्युपचितपुण्याः केचिज्ज्ञानशक्त्यादिभिरधिकतरा दृश्यन्ते। ततश्च सिद्धगन्धर्वादयस्ततश्च देवा**स्ततश्चेन्द्रादयः। अतो ब्रह्मादिष्वन्यतम एवैकैकस्मिन् कल्पे उपचितपुण्यविशेषेणैवं प्रभूत††मैश्वर्यं प्राप्तो जगत्सृष्ट्याद्यपि करोतीति जगत्कारणत्वजगदन्तरात्मत्वादि-

---

* स्वकर्मानुगुणेति ख०, ग०।

† योगायेति ख०, ग०।

‡ चकारः ख-पुस्तके नोपलभ्यते।

¶ तत इति ख०, ग०।

§ कामेशित्वत्वादीति ख०। कामेशत्वादिति ग०। परन्तु अयुक्तं पठ्यते।

|| क्षपणेति ख०, ग०।

** देवता इति ग०।

†† एवम्भूतमिति ग०।

वाक्यमस्मिन्नेवोपचितपुण्यविशेषे सर्वज्ञे सर्वशक्तौ वर्तते। अतो जीवान्नातिरिक्तः परमात्मा नाम कश्चिदस्ति। एवञ्च सति, अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादयो जीवात्मन एव स्वरूपाभिप्राया भवन्ति। मोक्षशास्त्राण्यपि तत्स्वरूपतत्प्राप्त्युपायो*पदेशपराणीत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्'। अन्तरादित्ये अन्तरा†क्षिणि च यः पुरुषः प्रतीयते, स जीवादन्यः परमात्मैव। कुतः। 'तद्धर्मोपदेशात्' जीवेष्वसम्भवात् तदतिरिक्तस्यैव परमात्मनो धर्मोऽयमपहतपाप्मत्वादिः, स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य‡ उदित इत्यादिनोपदिश्यते। अपहतपाप्मत्वं ह्यपहतकर्मत्वं कर्मवश्यतागन्धरहितत्वमित्यर्थः¶। कर्माधीनसुखदुःखभागित्वेन कर्मवश्या हि जीवाः। अतोऽपहतपाप्मत्वं जीवादन्यस्य परमात्मन एव धर्मः। तत्पूर्वकं स्वरूपोपाधिकं लोककामेश§त्वं सत्यसङ्कल्पत्वादिकं सर्वभूतान्तरात्मत्वञ्चास्यैव धर्मः। ||यथाह। एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति। तथा, एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि** सत्यसंकल्पत्वपूर्वक-

* तमुपायेति ख०। अशुद्धमेतत्।

† अन्तराक्षिणीति ग०।

‡ पाप्मभ्य इति ख-पुस्तकं न पठति।

¶ इत्यर्थ इति ख-पुस्तके नालोक्यते।

§ लोकानामीशत्वमिति ख०।

|| यद्यप्याहेति ख०।

** इत्यपीति ख०।

समस्तचिदचिद्वस्तुसृष्टियोगो निरुपाधिकभयाभयहेतुत्वं वाङ्म-नसपरिमिति*कृतपरिच्छेद-रहितता†नवधिकातिशयानन्दयोग इत्यादयोऽकर्मसम्बाद्या स्वाभाविका धर्मा जीवस्य न सम्भवन्ति॥

यत्तु, शरीरसम्बन्धान्न जीवातिरिक्त इत्युक्तम्। तदसत्। न हि शरीरवत्त्वं कर्मवश्यतां साधयति, सत्यसङ्कल्पस्येच्छयापि शरीरसम्बन्धसम्भवात्। अथोच्येत, शरीरं नाम त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामरूप‡भूतसङ्घातः, तत्सम्बन्धश्चापहतपाप्मनः सत्यसंकल्पस्य पुरुषस्येच्छया न सम्भवति, अपुरुषार्थत्वात्। कर्मवश्यस्य तु स्वरूपानभिज्ञस्य कर्मानुगुणफलोपभोगायानिच्छतोऽपि तत्सम्बन्धोऽवर्जनीय इति। स्यादेतदेवं, यदि गुणत्रय¶-मयः प्राकृतोऽस्य देहः स्यात्। स तु स्वाभिमतस्वानुरूपोऽप्राकृत एवेति सर्वमुपपन्नम्॥

एतदुक्तं भवति। परस्यैव ब्रह्मणो निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपतया सकलेतरविलक्षणस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणाश्च सन्ति। तद्वदेव स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तकल्याणगुणगणनिधिदिव्यरूपमपि स्वाभाविकमस्ति। तदेवोपासकानुग्रहेण तत्प्रतिपत्त्यनुरूपसंस्थानं करोति। अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौ-

* परिमितिकृतेति न दृश्यते ख-पुस्तके। परिमितेति ग०।

† रहितानवधिकेति ख०, ग०।

‡ रूपेति न पठ्यते ख-पुस्तके।

¶ त्रिगुणेति ख०।

दार्यजलधि*र्निरस्तनिखिलहेयगन्धोऽपहतपाप्मा परमात्मा † परब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण इति, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, एको ह वै नारायण आसीत्, न ब्रह्मा नेशान इत्यादिषु निखिलजगदेककारणतयावगतस्य परस्य ब्रह्मणः, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिष्वेवम्भूतं‡ स्वरूपमित्यवगम्यते। निर्गुणं निरञ्जनम् अपहतपाप्मा, विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः,

न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च॥
तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
तं दैवतानां परमञ्च दैवतम्।
सकारणं करणाधिपाधिपो
नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः।
सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः।
नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्।
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्।

---

* जलनिधिरिति ख०, ग०।

† परमात्मेति न पठति ख-पुस्तकम्।

‡ एवम्भूतस्वरूपमिति ग०।

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीत्यादिषु परस्य ब्रह्मणः प्राकृतहेयगुणान् प्राकृतहेय*देहसम्बन्धं तन्मूलकर्मवश्यता-सम्बन्धञ्च प्रतिषिध्य कल्याणगुणान् कल्याणरूपञ्च वदति। तदिदं स्वाभाविकमेव रूपमुपासकानुग्रहेण तत्प्रतिपत्त्यनुगुणा-कारं† देवमनुष्यादिसंस्थानं करोति स्वेच्छयैव परमकारु-णिको भगवान्। तदिदमाह श्रुतिः। अजायमानो बहुधा विजायत इति। स्मृतिश्च।

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतामिति॥

साधवो ह्युपासकास्तत्परित्राणमेवोद्देश्यम्। आनुषङ्गिकस्तु दुष्कृतां विनाशः, संकल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः। प्रकृतिं स्वामिति प्रकृतिः स्वभावः। स्वमेव स्वभावमास्थाय, न संसारिणां स्वभाव-मित्यर्थः। आत्ममाययेति स्वसंकल्परूपेण ज्ञानेनेत्यर्थः। माया वयुनं‡ ज्ञानमिति ज्ञानपर्यायमपि मायाशब्दं नैघण्टुका¶ अधीयते। आह च भगवान् पराशरः।

समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः।
तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत्॥

---

* हेयेति न पठ्यते ख-पुस्तके।

† अनुगुणाकारमिति ख०, ग०। न युक्तमेतत्।

‡ वैनमिति ग०। लिपिकरप्रमादविजृम्भणमेतत्।

¶ नैर्घण्टिका इति ख०।

§ तद्विश्वरूपेति ख०, ग०।

समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।
देवतिर्यङ्मनुष्याख्यचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥
जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजेति ।

अवताररूपस्याप्राकृतत्वमुच्यते * । महाभारते च, अर्चावताररूपस्याप्यप्राकृतत्वमुच्यते † ।

न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मन इति ।

अतः परस्यैव ब्रह्मण एवंरूपवत्त्वादयमपि तस्यैव धर्मः । अत आदित्यमण्डलाद्यधिकरण आदित्यादिजीवव्यतिरिक्तः परमात्मैव ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥

(क) आदित्यादिजीवेभ्यो 'भेदो व्यपदिश्यते अस्य परमात्मनो, य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं, य आदित्यमन्तरो यमयति, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मा-

---

(क) इतश्च आदित्याद्यन्तःस्थः हिरण्मयरूपः परमेश्वर एव । कुतः । य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरः, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः, यमादित्यो न वेदेत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणोक्त्या तत्तदन्तर्यामितया तत्तन्नियन्तृतया च आदित्यादिजीववर्गात् परमात्मनो 'भेदेन 'व्यपदेशात्' । अत एव

---

* अवतारेत्यादिपाठः ख-ग-पुस्तकयोर्न पठ्यते ।

† अर्चावतारेत्यादिपाठः ख-पुस्तके न दृश्यते ।

‡ एवंरूपरूपत्वादिति ग० ।

नमन्तरो यमयति, यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद, यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरं, यं मृत्युर्न वेद, एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति च, अस्मादप्यपहतपाप्मनः परमात्मनः सर्वान् जीवान् शरीरत्वेन व्यपदिश्य तेषा*मन्तरात्मत्वेनैनं† व्यपदिशति। अतः सर्वेभ्यो हिरण्यगर्भादिजीवेभ्योऽन्य एव परमात्मेति सिद्धम्॥

यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति जगत्कारणं ब्रह्मेत्यवगम्यते। किं तज्जगत्कारणमित्यपेक्षायां, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, तत्तेजोऽसृजत, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, स इमांल्लोकानसृजत, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति साधारणैः शब्दैर्जगत्कारणे निर्दिष्टे, ईक्षणविशेषानन्दविशेषरूपविशेषैः स्वभावात् प्रधानक्षेत्रज्ञादिव्यतिरिक्तं ब्रह्मेत्युक्तम्। इदानीमाकाशादिविशेष‡शब्दै¶र्निर्दिश्य जगत्कारणत्वजगदैश्वर्यादिवादेऽप्याकाशादिशब्दाभिधेयतया प्रसिद्धचिदचिद्वस्तुनोऽर्थान्तरमुक्तलक्षणमेव ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते, आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादिना पादशेषेण।

अपहतपाप्मत्वादिविशिष्टो नारायणः प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्च 'अन्यः' अर्थान्तरभूतो निखिलजगदेककारणमिति सिद्धम्॥ २२॥

---

* एवमिति ख०।

† एवमिति ग०।

‡ विशेषेति ख-पुस्तके नोपलभ्यते।

¶ विशेषं निर्दिश्येति ख०।

आकाशस्तल्लिङ्गात्॥ २३॥

(क) इदमाम्नायते छान्दोग्ये। अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति, आकाशो ह्येवैभ्यो भूतेभ्यो*

(क) छान्दोग्ये शालावत्यजैवलिसंवादे श्रूयते। अस्य लोकस्य का गतिरित्युक्ते प्रतिवचनम्, आकाश इति होवाच, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति, आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति। अत्र आकाशशब्दनिर्दिष्टः किं प्रसिद्धाकाशो जगत्कारणम्। उत समस्तचिदचिद्विलक्षणः परमात्मेति संशयः। भूताकाश इति पूर्वपक्षः। यतः, प्रसिद्धतरप्रयोगे तस्यैव झटिति बुद्धावारोहणात्। ब्रह्मणि तु गौण आकाशशब्दः, विभुत्वादिधर्मैस्तस्य आकाशसादृश्यात्। यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिसामान्यलक्षणस्य सदादिशब्दानामपि साधारणत्वेन, आकाशादेव समुत्पद्यन्त इति वाक्यशेषे विशेषपर्यवसानात्। ईक्षणादयोऽपि आकाश एव जगत्कारणमिति निश्चिते सति तत्र गौणा वर्णनीयाः। तस्मादाकाशशब्देन भूताकाश एवेति प्राप्ते राद्धान्तः। सर्वत्र ब्रह्मैव आकाशशब्दनिर्दिष्टम्। कुतः। सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति प्रसिद्धवन्निर्देशात्, प्रसिद्धेश्च ईक्षापूर्वकत्वात्। तथा, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहितेत्यादिरूढ़िरत्या च चिदचिद्विलक्षणे ब्रह्मण्येव आकाशशब्दो मुख्य इति। (१।१।आ।७)

(सूत्रार्थस्तु) सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादुत्पद्यन्ते, आकाशं

* भूतेभ्य इति न पठ्यते ख-ग-पुस्तकयोः।

ज्यायान्, आकाशः परायणमिति । तत्र सन्देहः । किं प्रसिद्धाकाश एवात्राकाशशब्देनाभिधीयते । उतोक्तलक्षणमेव ब्रह्मेति । किं प्राप्तम् । प्रसिद्धाकाश इति । कुतः । शब्दैकसमधिगम्ये वस्तुनि य एवार्थो व्युत्पत्तिसिद्धः शब्देन प्रतीयते, स एव ग्रहीतव्यः । अतः प्रसिद्धाकाश एव चराचरात्मकभूतजातस्य कृत्स्नस्य कारणम् । अतः, तस्मादनतिरिक्तं ब्रह्म ॥

नन्वीक्षापूर्वकसृष्ट्यादिभिरचेतनाज्जीवाच्च व्यतिरिक्तं ब्रह्मेत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । दुरुक्तन्तु * तत् । तथाहि, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तद्ब्रह्मेत्युक्ते, कुत इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिविशेषाकाङ्क्षायां, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते इत्यादिना †विशेषप्रतीतेर्जगज्जन्मादिकारणमाकाश एवेति निश्चिते, सदेव सोम्येदमग्र

प्रत्यस्तं यन्तीत्यादिषु 'आकाशशब्देन परमात्मैव निर्दिष्टः । कुतः । 'तल्लिङ्गात्' । लिङ्गं स्वावच्छिन्नं धर्मिविशेषं गमयति परिच्छिनत्तीति व्युत्पत्तिवशात् तस्य परब्रह्मण एव सर्वकारणत्वज्यायस्त्वपरायणत्वादेर्लिङ्गादव्यभिचारिधर्मात् । नहि तेषां भूताकाशे सम्भवः । तस्य वाय्वादीनां कारणत्वादिसम्भवेऽपि, आकाशादेवेत्येवकारस्य सर्वाणीति पदस्य च पाठान्न सर्वकारणत्वादिलिङ्गानां तत्र सम्भवः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यात्मकार्यत्वश्रवणाच्च । स्वस्य स्वकारणत्वे आत्माश्रयापत्तेः । तस्मादाकाशादिशब्दवाच्यः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ २३ ॥

---

* अयुक्तमिति ग० ।

† इत्यादिविशेष इति ख० ।

आसीदित्यादिष्वपि सदादिशब्दाः साधारणाकारास्तमेव विशेषमाकाशमभिदधति। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिष्वा*त्मशब्दोऽपि तत्रैव वर्तते। तस्यापि हि चेतनैकान्तत्वं न सम्भवति, यथा मृदात्मको घट इति। आप्नोतीत्यात्मेति सुतरामाकाशेऽप्यात्मशब्दो वर्तते†। अत एवमाकाश एव कारणं ब्रह्मेति निश्चिते सतीक्षणादयस्तदनुगुणा गौणा वर्णनीयाः। यदि हि साधारणशब्दैरिव सदादिभिः कारणमभ्यधायिष्यत¶, ईक्षणाद्यर्थानुरोधेन चेतनविशेष एव कारणमिति निरदेक्ष्यत। आकाशशब्देन तु विशेष§ एव निश्चित इति नार्थस्वाभाव्यात् निर्णेतव्यमस्ति। ननु, आत्मन आकाशः सम्भूत इत्याकाशस्यापि कार्यत्वं प्रतीयते। सत्यम्। सर्वेषामेवाकाशवाय्वादीनां सूक्ष्मावस्था स्थूलावस्था चेत्यवस्थाद्वयमस्ति। तत्राकाशस्य सूक्ष्मावस्था कारणं, स्थूलावस्था तु कार्यम्। आत्मन आकाशः सम्भूत इति स्वस्मादेव सूक्ष्मरूपात् स्वयं स्थूलरूपः सम्भूत इत्यर्थः। सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इति सर्वस्य जगत आकाशादेव प्रभवाप्ययादिश्रवणात् तदेव जगत्‖का-

* इत्यादिष्वपीति ख०।

† तस्यापीत्यादिर्वर्ततइत्यन्तः पाठः ख-पुस्तके न दृश्यते। लिपिकरप्रमाद एवात्र निदानम्।

‡ समीक्षणादय इति ग०।

¶ अभ्यधायिष्यतेति ग०। न समीचीनमेतत्।

§ चेतनविशेष इति ख०।

‖ तदेव हि कारणमिति ग०।

रणं ब्रह्मेति निश्चितम् । यत एवं प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्म । अत एव, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहितेत्येवमादिनिर्देशोऽप्युपपन्नतरः * । अतः प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' । 'आकाशशब्दाभिधेयप्रसिद्धाकाशादचेतनादर्थान्तरभूतो यथोक्तलक्षणः परमात्मैव । कुतः । 'तल्लिङ्गात्' । निखिलजगदेककारणत्वं सर्वस्माज्ज्यायस्त्वं परायणत्व†मित्यादीनि परमात्मलिङ्गान्युपलभ्यन्ते । निखिलजगदेककारणत्वं ह्यचिद्वस्तुनः प्रसिद्धाकाशशब्दाभिधेयस्य नोपपद्यते । चेतन‡वस्तुनस्तत्कार्यत्वासम्भवात् । परायणत्वञ्च ¶ चेतनानां परमप्राप्यत्वं, तच्चाचेतनस्य हेयस्य § सकलपुरुषार्थविरोधिनो न सम्भवति । सर्वस्माज्ज्यायस्त्वञ्च निरुपाधिकं सर्वैः कल्याणगुणैः सर्वेभ्यो निरतिशयोत्कर्षः । तदप्यचितो नोपपद्यते ॥

यदुक्तं, जगत्कारणविशेषाकाङ्क्षायामाकाशशब्देन विशेष‖समर्पणादन्यत्सर्वं तदनुरूपमेव वर्णनीयमिति । तदयुक्तम् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इति प्रसिद्धवन्निर्देशात् । प्रसिद्धवन्निर्देशो हि प्रमाणान्तरप्राप्तिम-

* निष्पन्न इति ग० । पाठोऽयं नास्मभ्यं रोचते ।

† परायणमिति क०, ख० ।

‡ अचेतनेति ख० । अयुक्तमेतत् ।

¶ ख-पुस्तके चकारो नोपलभ्यते ।

§ देहस्येति ख-ग-पुस्तकयोः पठ्यते । पाठोऽयं न समीचीनः ।

‖ सकलपुरुषार्थविरोधिन इत्यादिर्विशेषेत्यन्तः पाठः ख-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इति ज्ञातव्यम् ।

पेक्षते। प्रमाणान्तराणि च, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्येवमादीन्येव वाक्यानि। तानि च यथोदितप्रकारेणैव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति तत्प्रतिपादितं ब्रह्म आकाशशब्देन प्रसिद्धवन्निर्दिश्यते। सम्भवति च परस्य ब्रह्मणः प्रकाशकत्वादाकाशशब्दाभिधेयत्वम्, आकाशते आकाशयति चेति। किञ्च। अनेनाकाशशब्देन विशेषसमर्पण*क्षमेणापि चेतनांशं प्रत्यसम्भावितकारणभावमचेतनविशेषमभिदधानेनां†, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिवाक्यशेषावधारितसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टापूर्वार्थप्रतिपादनसमर्थवाक्यार्थान्यथाकरणं न प्रमाणपदवीमधिरोहति। एवमपूर्वानन्तविशेषणविशिष्टापूर्वार्थप्रतिपादनसमर्थानेकवाक्यगतिसामान्यस्यैकेनानुवादरूपेणान्यथा कर्तुं न ‡ शक्यते॥

यत्तु, आत्मशब्दश्चेतनैकान्तो न सम्भवति। मृदात्मको घट इत्यादिषु दर्शनादित्युक्तम्। तत्रोच्यते। यद्यपि चेतनादन्यत्रापि क्वचिदात्मशब्दः प्रयुज्यते, तथापि शरीरप्रतिसम्बन्धिन्यात्मशब्दस्य¶ प्रयोगप्राचुर्यात्, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिषु § शरीरप्रतिसम्बन्धि‖चेतन

---

* क्षमेणेति ख०। अपपाठोऽयम्।

† अभिधानेनेति ग०। अयुक्तमेतत्।

‡ ग-पुस्तके नेति लिपिकरप्रमादात् पतितम्।

¶ आकाशशब्दस्येति ख०। असमीचीनोऽयं पठ्यते।

§ तथापीत्यादिरित्यादिष्वित्यन्तः पाठः ग-पुस्तके न दृश्यते।

‖ सम्बन्धी इति ख०।

एव प्रतीयते। यथा गोशब्दस्यानेकार्थवाचित्वेऽपि प्रयोगप्राचुर्यात् सास्नादिमानेव स्वतः प्रतीयते। अर्थान्तरप्रतीतिस्तु तत्तदसाधारण*निर्देशापेक्षा। तथा स्वतः प्राप्तं शरीरप्रतिसम्बन्धिचेतनाभिधान†मेव, स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि तत्तद्वाक्यशेषा एव स्थिरीकुर्वन्ति। एवं ‡ वाक्यशेषावधारितानन्यसाधारणानेकापूर्वार्थविशिष्टं निखिलजगदेककारणं, सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति वाक्यसिद्धं ब्रह्मैवाकाशशब्देन प्रसिद्धवत्, सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्येन निर्दिश्यत इति सिद्धम्॥

अत एव प्राणः॥ २४॥

(क) इदमाम्नायते छान्दोग्ये। प्रस्तोतर्या¶ देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति प्रस्तुत्य, सा कतमा§ देवता, प्राण इति होवाच,

---

(क) छान्दोग्ये आकाशवाक्यानन्तरमुद्गीथे श्रूयते। प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता, तांचेदविद्वान् प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यदिति प्रस्तुत्य कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच। सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते, सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति। तत्र प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणमित्यादौ ब्रह्मणि प्राणशब्दप्रयोगात् प्राणवायौ च प्रसिद्धतरत्वात् सर्वजगत्कारणतया प्राणशब्द-

---

* तदसाधारणेति ख०।

† चेतनाविधानमिति ख०, ग०।

‡ तत्तद्वाक्यशेषा—एवमिति ग-पुस्तके नावलोक्यते।

¶ प्रस्तोतव्या इति ख०, ग०। नितरामयुक्तं पद्यते।

§ कतमा सति ख० ग०।

सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते* सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता, तां चेदविद्वान् प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यदिति। अत्र प्राणशब्दोऽप्याकाशशब्दवत् प्रसिद्धप्राणव्यतिरिक्ते परस्मिन्नेव ब्रह्मणि वर्तते, तदसाधारणनिखिलजगत्प्रवेशनिष्क्रमणादिलिङ्गात्प्रसिद्धवत् निर्दिष्टात् †।

निर्दिष्टः किं वायुवृत्तिप्राणः। उत, उक्तलक्षणं परं ब्रह्मेति संशयः। तत्र वायुवृत्तिप्राण एवेति पूर्वपक्षः। कुतः। सर्वस्य जगतः प्राणाधीनस्थितिदर्शनात् प्रसिद्धिबलाच्च स एव निखिलजगदेककारणतया निर्देशमर्हतीति। अत्र राद्धान्तः। शिलाकाष्ठादिषु अचेतनेषु प्राणायत्तस्थित्यभावात् प्राणस्य सर्वकारणत्वाद्यसम्भवाच्च, सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्तीति प्रसिद्धवन्निर्देशेन प्राणशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म। किञ्च। यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणमित्यादि श्रुत्या प्राणे कार्यप्रवेशोद्यमदर्शनात् स एवात्र उपास्यतया विधीयत इति न शङ्कनीयम्। तत्र इन्द्रियमात्रसंवेशादिसम्भवेऽपि महाभूतानां चेतनानाञ्च संवेशादेस्तत्राश्रवणादिति परमात्मैव प्राणशब्देनाभिधीयते॥ १।१। अ ९॥

(सूत्रार्थस्तु) अतिदेशमुखेनाह,—'अत एव' पूर्वसूत्रोक्ततल्लिङ्गादिति हेतोरेव 'प्राणशब्दनिर्दिष्टं ब्रह्मेत्यर्थः। सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्तीत्यादिना महाभूतसंवेशनादिकं ब्रह्मलिङ्गं प्राणवाक्ये श्रूयते। तस्मात् परमात्मैव, प्राणयति सर्वं जगत् यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्राणशब्देनाभिधीयते॥ २४॥

* अत्युज्जिहते इति ख०।

† निर्देशादिति ग०।

अधिकाशङ्का तु, अत्र * कृत्स्नभूतजातस्य प्राणाधीनस्थिति-प्रवृत्त्यादि† दर्शनात्प्रसिद्ध एव प्राणो जगत्कारणतया निर्देश-मर्हतीति। परिहारस्तु शिलाकाष्ठादिषु चेतनस्वरूपे च ‡ तदभावात्, सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंवि-शन्ति, प्राणमभ्युज्जिहत इति नोपपद्यत इति। अतः ¶ प्राणयति सर्वाणि भूतानीति § परं ब्रह्मैव प्राणशब्देनाभि-धीयते। अतः प्रसिद्धाकाशप्राणादेरन्यदेव निखिलजगदेक-कारणमपहतपाप्मत्वसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तकल्याणगुणगणं || परं ब्रह्मैवाकाशप्राणादिशब्दाभिधेयमिति सिद्धम् ॥

अतः परं जगत्कारणत्वव्याप्तेनैकेनापि निरतिशयोत्कृष्ट-गुणेन जुष्टं ज्योतिरिन्द्रादिशब्दैरर्थान्तरप्रसिद्धैरप्यभिधीयमानं परं ब्रह्मैवेति प्रतिपाद्यते—ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यादिना।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

(क) इदमाम्नायते छान्दोग्ये। अथ यदतः ** परो दिवो

(क) छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायामिदमाम्नायते। अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु,

---

* अत्रेति ख-ग-पुस्तकयोः न पठ्यते।

† प्रवृत्त्यादीति ख०। पाठोऽसौ सुमनसां वैमनस्यमावहति।

‡ स्वरूपवदिति ख०। अयुक्तमेतत्।

¶ कुत इति ख०। अपपाठोऽयम्।

§ कृत्स्नेति पठति ग-पुस्तकम्।

|| कल्याणगुणमिति ग०।

** परत इति ख०। असाम्प्रदायिकोऽयं पाठः।

ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु, इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति। तत्र सन्देहः। किमयं ज्योतिःशब्दनिर्दिष्टो निरतिशय*दीप्ति-

इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति। अत्र किं निरतिशयदीप्तियुक्ततया ज्योतिःशब्देन प्रसिद्धादित्यादिज्योतिरभिधीयते। उत, परं ब्रह्मेति संशयः। प्रसिद्धज्योतिरिति पूर्वपक्षः। कुतः। तस्य तमोनिवारकत्वप्रसिद्धेर्द्युमर्यादत्वश्रवणाच्च। नहि सर्वव्यापिनो ब्रह्मणो मर्यादादिकं सम्भवति। अपिच। इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति कौक्षेयज्योतिषैक्यावगमात् स्ववाक्ये तदतिरिक्तपरब्रह्मासाधारणलिङ्गादर्शनात्। अत्र राद्धान्तः। प्रसिद्धज्योतिषोऽन्यदेव निरतिशयदीप्तिमत्तरं परं ब्रह्म ज्योतिःशब्दनिर्दिष्टम्। कुतः। यतोऽस्य ज्योतिषः पूर्वस्मिन् वाक्ये, पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यत्र द्युसम्बन्धितया निर्दिष्टस्यैव चतुष्पदो ब्रह्मणः, अथ यदतः परो दिवो ज्योतिरिति प्रत्यभिज्ञानात्। तच्च परमेव ब्रह्मेति विज्ञायते, तस्य सर्वभूतपादत्वेन व्यपदेशात्॥ १। १। अ १०॥

(सूत्रार्थस्तु।) अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते, तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिरित्यत्र 'ज्योतिःशब्दनिर्दिष्टं परं ब्रह्मैव। कुतः। 'चरणाभिधानात्'। तथाहि ज्योतिर्वाक्यात् पूर्ववाक्ये, पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यत्र सर्वभूतचरणत्वव्यपदेशात्। सर्वभूतपादत्वञ्च परब्रह्मण एव उपपद्यते। एवञ्च, यदतः पर इत्यत्र यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रसिद्धार्थवाचकत्वात्, पूर्ववाक्ये द्युसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धं ब्रह्म, अत्रापि द्युसम्बन्धाविशेषात् तदेव तच्छब्देन प्रत्यभिज्ञायते। अत्र च कौक्षेय-

* संशय इति ग०। प्रामादिकोऽयमुपलभ्यते पाठः।

युक्तोऽर्थः * प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरेव कारणभूतं ब्रह्म। उत समस्तचिदचिद्वस्तुजातविसजातीयः परमकारणभूतोऽमितभाः सर्वज्ञः † सत्यसङ्कल्पः पुरुषोत्तम इति। किं युक्तं, प्रसिद्धमेव ज्योतिरिति। कुतः। प्रसिद्धवन्निर्देशेऽप्याकाशप्राणादिवत् स्ववाक्योपात्तपरमात्मव्याप्तलिङ्गविशेषादर्शनात् परमपुरुषप्रत्यभिज्ञानासम्भवात् कौक्षेयज्योतिषैक्योपदेशाच्च। प्रसिद्धमेव ज्योतिः कारणत्वव्याप्तनिरतिशयदीप्तियोगात् जगत्कारणं ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे। 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्'। द्युसम्बन्धितया निर्दिष्टं निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिः परमपुरुष एव। कुतः। ‡ पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्यैव द्युसम्बन्धिनश्चरणत्वेन ¶ सर्वभूतानामभिधानात्। एतदुक्तं भवति। यद्यपि, अथ यदतः परो दिवो § ज्योतिर्दीप्यत इत्यस्मिन् वाक्ये परमपुरुषासाधारणलिङ्गं || नोप-

---

ज्योतिषैक्याभिधानं फलायोपदिश्यते इति न कश्चिद्विरोधः। अखिलजगत्कारणभूतः परमपुरुषोऽप्राकृतस्वासाधारणादित्यवर्णदिव्यरूपः परस्ताद्वर्तत इति तस्यैव निरतिशयदीप्तियोगात् ज्योतिःशब्दाभिधेयत्वम् ॥ २५ ॥

---

* युक्तोऽर्थेति ख०। युक्तार्थेति ग०। उभयत्राप्युपलभ्यमानौ पाठभेदौ नितरामयुक्तौ।

† अमितभाः सर्वज्ञ इति न पठति ग-पुस्तकम्।

‡ एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुष इत्यधिकं पठति ख-पुस्तकम्।

¶ द्युसम्बन्धिचरणत्वेनेति ख०।

§ दिव्य इति ग०।

|| असाधारणं लिङ्गमिति ख०, ग०।

लभ्यते। तथापि पूर्ववाक्ये द्युसम्बन्धितया परमपुरुषनिर्देशादिदमपि द्युसम्बन्धिज्योतिः स एवेति प्रत्यभिज्ञायत इति। कौक्षेयज्योतिषैक्योपदेशश्च फलाय तदात्मकत्वानुसन्धानविधिरिति न कश्चिद्दोषः। कौक्षेयज्योतिषश्च तदात्मकत्वं भगवता स्वयमेवोक्तम्।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। इति॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथाचेतोऽर्पणनिगमात् तथाहि दर्शनम्॥ २६॥

(क) पूर्वस्मिन् वाक्ये, गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्याख्यं

(क) पूर्वत्र, गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्याख्य'छन्दसः प्रकृतत्वात्, पादोऽस्य सर्वा भूतानीति सर्वभूतपादत्वेनाभिधानाच्च' 'न' ब्रह्मेति' 'चेत्'। 'न'। 'तथाचेतोऽर्पणनिगमात्'। न ह्यक्षरसन्निवेशमात्रायाः गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं समञ्जसं, किन्तु तद्द्वारेण ब्रह्मणि 'चेतोऽर्पणं' चित्तसमाधानं निगम्यते। तथा च, यथा सूचीद्वारा सूत्रप्रवेशः, तथा गायत्रीद्वारा बुद्धिस्तत्प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति भावः। गायत्रीसादृश्यानुसन्धानं वा फलार्थमत्रोपदिश्यते। तत्र दृष्टान्तः। 'तथाहि दर्शनम्'। यथा गायत्री षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदा, तथा ब्रह्मापि चतुष्पादिति चतुष्पात्त्वयोगात् सादृश्यम्। तथाह्यन्यत्रापि छन्दोऽभिधायी शब्दः सादृश्यादर्थान्तरे प्रयुज्यमानो दृश्यते। यथा संवर्गविद्यायां, ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत् कृतमित्युपक्रम्य, सैषा विराट्—इत्युक्तम्। किञ्च। सर्वात्मकतया ब्रह्मणो लिङ्गेन गायत्रीप्रकरणबाधः। यदाह भगवान् जैमिनिः। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति। अतः परं ब्रह्मैव गायत्रीशब्देनाभिधीयते॥ २६॥

छन्दोऽभिधाय, तदेतदृचाभ्यनूक्तमित्युदाहृतायाः, तावानस्य महिमा—इत्यस्या ऋचोऽपि 'छन्दोविषयत्वान्नात्र परमपुरुषाऽभिधानमिति चेत्, न'। 'तथा चेतोऽर्पणनिगमात्'। न गायत्रीशब्देन छन्दोमात्रमिहाभिधीयते। छन्दोमात्रस्य सर्वात्मकत्वानुपपत्तेः। अपि तु, ब्रह्मण* एव गायत्री† चेतोऽर्पणमिह निगम्यते। ब्रह्मणि गायत्रीसादृश्यानुसन्धानं फलायोपदिश्यत इत्यर्थः। सम्भवति च, पादोऽस्य सर्वा भूतानि‡ त्रिपादस्यामृतं दिवीति चतुष्पदो ब्रह्मणः चतुष्पदया§ गायत्र्या सादृश्यम्। चतुष्पदा च गायत्री क्वचित् दृश्यते। तद्यथा—इन्द्रः शचीपतिर्बलेन पीड़ितः दुश्च्यवनो वृषा समित्सु सासहिरिति। 'तथा ह्यन्यत्रापि सादृश्यात् छन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे प्रयुज्यमानो दृश्यते। यथा च संवर्गविद्यायां, ते वा एते पञ्च चान्ये पञ्चान्ये दश सम्पद्यन्त इत्यारभ्य, सैषा विराड़न्नादि||रुच्यते॥

इतश्च गायत्रीशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्॥ २७॥

(क) भूतपृथिवीशरीरहृदयानि¶ निर्दिश्य, सैषा चतु-

(क) इतश्च गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्यभ्युपगन्तव्यमिति—'एवं'-

---

* बृह्मणीति भवितुमर्हति।

† गायत्रीति ग-पुस्तके न पठ्यते। पाठोऽयं न समीचीनतया प्रतिभाति।

‡ विश्वा भूतानीति ख०, ग०।

§ चतुष्पदः गायत्र्या इति ख०, ग०।

|| अन्नादीति ग०।

¶ भूतवाक्पृथिवीशरीरहृदयप्राणानिति ख०।

ष्पदेति व्यपदेशो ब्रह्मण्येव गायत्रीशब्दाभिधेय उपपद्यते ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २८ ॥

(क) पूर्ववाक्ये, त्रिपादस्यामृतं दिवीति दिवोऽधिकरणत्वेन निर्देशात्, इह च दिवः पर 'इत्यवधित्वेन निर्देशात्, उपदेशस्य भिन्नरूपत्वेन पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्म परस्मिन्न प्रत्यभिज्ञायत 'इति चेत्, न'। 'उभयस्मिन्नप्युपदेशेऽर्थस्वभावैक्येन प्रत्यभिज्ञाया 'अविरोधात्' *। यथा वृक्षाऽग्रे श्येनो वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति। तस्मात् परमपुरुष एव निरतिशयतेजस्को, दिवः परो ज्योतिर्दीप्यत इति प्रतिपाद्यते। एतावानस्य महिमा, अतो ज्यायाꣳश्च पूरुषः। पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति प्रतिपादितस्य चतुष्पदः परमपुरुषस्य।

वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसस्तु पारे।

शब्दार्थः। 'च'कारोऽवधारणे। कुतः। भूतपृथिवीशरीरहृदयैश्चतुष्पदागायत्रीव्यपदेशस्य ब्रह्मण्येवोपपत्तेः'। यावन्मुख्यमुपपद्यते तावन्न गौणं कल्पनीयम्। अतो ब्रह्मण एव गायत्रीशब्दार्थत्वाभ्युपगतावेव न केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा भवितुमर्हन्ति। किञ्च। ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति श्रुतिः पूर्वं ब्रह्मणः प्रकृतत्वे सङ्गच्छते। तस्माद्गायत्रीशब्देोदितं ब्रह्मैवाभ्युपगन्तव्यमिति ज्योतिर्वाक्ये द्युसम्बन्धात् तदेव प्रत्यभिज्ञायत इति ॥२७॥

(क) पुनराशङ्क्य परिहरति। पूर्वस्मिन् वाक्ये, त्रिपादस्यामृतं

---

* परस्मिन्नित्यादिरविरोधादित्यन्तः पाठः ख-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इत्यवगन्तव्यम्।

इत्यत्राभिहिता*प्राकृतरूपस्य तेजोऽप्यप्राकृतमिति तद्वत्तया स एव ज्योतिःशब्दाभिधेय इति निरवद्यम् ॥

निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिःशब्दाभिधेयं प्रसिद्धवन्निर्दिष्टं परमपुरुष † एवेत्युक्तम्। इदानीं कारणत्वव्याप्तामृतत्वप्राप्त्युपायतया उपास्यत्वेन श्रुत इन्द्रप्राण‡शब्दाभिधेयोऽपि परमपुरुष एवेत्याह।

प्राणस्तथानुगमात्॥ २९ ॥

(क) कौषीतकीब्राह्मणे प्रतर्दनविद्यायां, प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च इत्या-

---

दिवीति सप्तम्या द्यौराधारत्वेन निर्दिश्यते। अथ यदतः परो दिवो ज्योतिरित्यत्र पञ्चम्या अवधित्वं प्रतिपाद्यते। तथाच विभक्तिभेदेन 'उपदेशभेदात्' ज्योतिर्वाक्ये प्रत्यभिज्ञा 'न' सम्भवति 'इति चेत्'। 'न'। कुतः। 'उभयस्मिन्नपि' उपदेशे तात्पर्यैक्येन 'अविरोधात्'। विभक्तिभेदेन उपदेशद्वयेऽपि प्रतिज्ञाया अविरोधादित्यर्थः। यथा वृक्षाग्रे श्येनः वृक्षाग्रात् श्येन इति व्यपदिश्यते। अत्र उभयत्रापि दिवः परत्वमेव विवक्षितम्। तस्मात् अमृतज्योतिःशब्दाभिधेयं निरतिशयदीप्तिमत्तरं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ २८ ॥

(क) पूर्वस्मिन्नधिकरणे, यदतः पर इत्यत्र यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थवाचकस्य बलात् तत्सहकृतं ब्रह्मलिङ्गं तेजोलिङ्गापेक्षया बलवत्तरमित्युक्तम्।

---

* इत्यभिहितेति ग०।

† पुरुष इति ख०।

‡ प्राणादीति ख०, ग०।

रथ्य वरं वृणीष्वेति वक्तारमिन्द्रं प्रति, त्वमेव वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति प्रतर्दनेनोक्तः, स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेति श्रूयते । तत्र संशयः । किमयं हिततमोपासनकर्मतया इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीव एव । उत, तदतिरिक्तः परमात्मेति । किं युक्तम् । जीव एवेति । कुतः । इन्द्रशब्दस्य जीवविशेष एव प्रसिद्धेः । तत्समानाधिकरणस्य प्राणशब्दस्यापि तत्रैव वृत्तेः । अयमिन्द्राभिधानो

न तथेह किञ्चित् बलवत्त्वसम्पादकमस्तीति प्रत्युदाहरणसङ्गतिरस्याधिकरणस्य । यद्वा, यथा दिवि दिव इत्यत्र प्रधानप्रकृत्यर्थानुरोधात् गुणभूतस्य प्रत्ययार्थोऽन्यथात्वं नीतः, तद्वदिहापि स्वतन्त्रप्राणादिपदार्थभेदप्रतीतौ तत्सापेक्षब्रह्मरूपैकवाक्यार्थप्रतीतिगुणभूतायाः अपलापो युक्त इति दृष्टान्तसङ्गतिः । पदार्थप्रतीतेः स्वातन्त्र्यं जनकत्वेन, वाक्यार्थप्रतीतेर्गुणत्वं तज्जन्यत्वेनेति बोध्यम् । कौषितकीब्राह्मणे श्रूयते । प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम, युद्धेन च पौरुषेण चेत्यारभ्य तत्र वरं ते ददामीतीन्द्रेणोक्ते प्रतर्दनस्त्वं प्रतीक्ष्मेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इत्युवाच । (तं वरं त्वमेवालोच्य मे मह्यं वृणीष्व देहीत्यर्थः ।) एवं प्रतर्दनेनोक्त इन्द्र इदमाह—प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा, तं मामायुरमृतमुपास्स्वेति । उत्तरत्रापि, अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा, इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति, न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति च । अन्ते च, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृत इति । अत्र हिततमोपासनाविधिविषयत्वेन इन्द्रप्राणशब्दवाच्यः किं जीवः । उत, परमात्मेति संशयः । जीव इति पूर्वपक्षः । कुतः । इन्द्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेरिन्द्रशब्दसहचरितप्राणशब्दस्यापि स एवार्थ इति, तं मामायुरमृत-

हि * जीवः प्रतर्दनेन त्वमेव वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय † हिततमं मन्यस इत्युक्तः, मामुपास्वेति स्वात्मोपासनं हिततममुपदिदेश । हिततमत्वञ्चामृतत्वप्राप्त्युपाय एव । जगत्कारणोपासनस्यैवामृतत्वप्राप्त्युपायतया ‡, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये । अथ सम्पत्स्य § इत्यवगतम् । अतः प्रसिद्ध जीवभाव¶ इन्द्र एव कारणं ब्रह्मेत्याशङ्कायामभिधीयते—

मित्युपास्वेति तस्यैवोपास्यत्वोपदेशात् । राद्धान्तस्तु । इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टं जीवादर्थान्तरभूतं परं ब्रह्म, स एव प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृत इतीन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्यैव जीवेष्वसम्भावितानामानन्दत्वाजरत्वामृतत्वानां श्रवणात् ॥ १ । १ । कं २९ ॥

इति श्रीरामनाथकृतौ न्यायप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

(सूत्रार्थस्तु ।) प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्वेत्यादीन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव । कुतः । 'तथानुगमात्' । एष 'प्राण' एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति हिततमत्वप्रज्ञात्मत्वानन्दत्वाजरत्वादीनां हि 'तथा' परमात्मपरिग्रहे सत्येवानुगन्तुं शक्यत्वात् । किञ्च । इन्द्रो राजा जगतो य ईश इत्यादिषु तस्य परमैश्वर्यवत्त्वश्रवणेऽपि तच्चेन्द्रशब्द ईश्वरविषयः प्रकरणादवगम्यते ॥ २९ ॥

* हीति ग-पुस्तके नोपलभ्यते ।

† मनुष्यायेति न पठ्यते ख-पुस्तके ।

‡ प्राप्तिहेतुत्वमिति ग० ।

§ सम्पत्स्यत इति ग० ।

¶ भावादिति ख० । पाठोऽयं नात्यन्तं रोचते ।

'प्राणस्तथानुगमा'दिति। अयमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो न जीवमात्रम्। अपि तु जीवादर्थान्तरभूतं परं ब्रह्म। स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इतीन्द्रप्राणशब्दाभ्यां प्रस्तुतस्यानन्दाजरामृतशब्दसामानाधिकरण्येनानुगमो हि तथा सत्येवो*पपद्यते॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्॥ ३०॥

(क) यदुक्तम्—इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्यानन्दोऽजरोऽमृत इत्यनेनैकार्थ्यादयं परं ब्रह्मेति। तन्न उपपद्यते। मामेव विजानीहि, प्राणोऽस्मि, प्रज्ञात्मा, तं † मामायुरमृतमित्युपास्स्वेति 'वक्ता ह्यैन्द्रस्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनं‡मित्येवमादिना त्वाष्ट्रवधादिभिः

(क) ननु यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति, तदयुक्तमिति 'नञर्थः। कुतः। 'वक्तुरात्मोपदेशात्'। उपक्रमे, मामेव विजानीहि त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम्—इत्यादिना प्रज्ञातजीवभावस्य 'वक्तुरिन्द्रस्य स्वात्मन उपास्यत्वोपदेशात्। अत उपसंहारस्तदनुगुणो नेतव्य 'इति चेत्'। परिहरति। 'हि' यस्मात् 'अस्मिन्' प्रकरणे उपक्रमादारभ्य 'अध्यात्मसम्बन्धस्य 'भूमा' बाहुल्यमुपलभ्यत इत्यर्थः। आत्मन्याधेयतया सम्बध्यमानानां तदसाधारणधर्माणां तथा चिदचितोश्च बहुत्वेन सम्बन्धबहुत्वस्य वक्तुः परमात्मत्वे सत्येव सम्भवात्। तथाहि उपक्रमे तावत्, यं त्वं मनुष्याय हिततमं

* सति चेति ख०।

† त्वमिति ख०।

‡ अरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छमित्यधिकं ख-पुस्तके पठ्यते।

प्रज्ञात*जीवभावस्य स्वात्मन एवोपास्यतां † प्रतर्दनायोपदिशति। अतः, उपक्रमे जीवविशेष इत्येव गम्यते। सत्यानन्दोऽजरोऽमृत इत्यादिभिरुपसंहारस्तदनुगुण एव वर्णनीय 'इति चेत्'। परिहरति—'अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्' आत्मनि यः सम्बन्धः तस्य भूमा भूयस्त्वं बहुत्वमित्यर्थः। आत्मन्याधेयतया सम्बध्यमानानां ‡ बहुत्वेन सम्बन्धबहुत्वं, तच्चास्मिन् वक्तरि परमात्मन्येव हि सम्भवति। तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः, एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति भूतमात्राशब्देनाचेतन§वस्तुजातमभिधाय प्रज्ञामात्राशब्देन तदाधारतया चेतनवर्गञ्चाभिधाय तस्याप्याधारतया प्रकृतमिन्द्रप्राणशब्दाभिधेयं निर्दिश्य तमेवा-

---

मन्यस इति हिततमोपासनं प्रारब्धम्। तत् तावत् परमात्मोपासनमेव। तस्यैव मोक्षसाधनस्य हिततमत्वात्। मध्ये च, एष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादिना सर्वकर्मकारयितृत्वं श्रूयते। तथा, तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिता इति श्रूयमाणं सर्वाधारत्वं परमात्मन एव धर्मः। अत इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव उपास्य इत्यर्थः॥ ३०॥

---

* प्रज्ञातेति नोपलभ्यते ख-पुस्तके।

† उपास्यत्वमिति ग०।

‡ सम्बध्यमानानामिति ख०, ग०। न समीचीनमेतत्।

§ अचेतनेति न पठ्यते ख-पुस्तके।

नन्दोऽजरोऽमृत इत्युपदिशति। तदेतच्चेतनाचेतनात्मककृत्स्न-वस्त्वाधारत्वं जीवादर्थान्तरभूते तस्मिन् परमात्मन्येवोपपद्यत इत्यर्थः॥

अथवा, 'अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्' परमात्मासाधारणधर्मसम्बन्धो*ऽध्यात्मसम्बन्धः, तस्य भूमा बहुत्वमस्मिन् प्रकरणे विद्यते। तथा हि, प्रथमं त्वमेव वरं वृणीष्व, यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति मामुपास्स्वेति च परमात्मासाधारणमोक्षसाधनोपासनकर्मत्वं प्राणशब्दनिर्दिष्टस्येन्द्रस्य प्रतीयते। तथा, एष एव साधु कर्म कारयति, तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति, एष एवासाधु कर्म कारयति, तं यमध उन्निनीषतीति सर्वस्य कर्मणः कारयितृत्वञ्च परमात्मधर्मः। तथा, तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिता इति सर्वाधारत्वञ्च तस्यैव धर्मः। तथा, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इत्येतेऽपि परमात्मन एव धर्माः। एष लोकाधिपतिरेष सर्वेश इति च परमात्मन्येव सम्भवति। तदेवमध्यात्मसम्बन्धभूम्नोऽत्र विद्यमानत्वात् परमात्मैवात्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः॥

कथं तर्हि प्रज्ञातजीवभावस्येन्द्रस्य स्वात्मन उपास्यत्वोपदेशः संगच्छत इत्यत्राह।

---

* अध्यात्मसम्बन्धभूमेत्यादिर्धर्मसम्बन्ध इत्यन्तः पाठः ख-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इत्यवधेयम्।

† जीवस्येति ख०।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्॥ २१॥

(क) प्रज्ञातजीवभावेनेन्द्रेण, मामेव विजानीहि* मामुपास्स्वेति उपास्यब्रह्मणः स्वात्मत्वेनोपदेशोऽयं न प्रमाणान्तरप्राप्तस्वात्मावलोकनकृतः। अपि तु 'शास्त्रेण स्वात्मदृष्टिकृतः। एतदुक्तं भवति। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो, यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति, एष † सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इत्येवमादिना शास्त्रेण जीवात्मशरीरकं परमात्मानमवगम्य जीवात्मवाचिनामहंत्वमादिशब्दानां परमात्मन्येव पर्यवसानं ज्ञात्वा, मामेव विजानीहि, मामुपास्स्वेति स्वात्मशरीरकं‡ परमात्मानमेवोपास्यत्वेनोपदिशति—'वामदेववत्'। यथा वामदेवः परस्य ब्रह्मणः सर्वा-

(क) कथमिन्द्रो जीवत्वादनुपास्योऽपि मामुपास्स्वेत्युपदिष्टवानित्यत आह—शास्त्रेति। ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मा, एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादि—'शास्त्रदृष्ट्या' स्वान्तर्यामिणः परब्रह्मणः सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वात्मकत्वमवगम्य, मामेव विजानीहीतीन्द्रस्य स्वात्मत्वेन परमात्मोपदेशोऽयम्। तत्र दृष्टान्तः, 'वामदेववदिति। यथा वामदेवः शास्त्रदृष्ट्या स्वात्मशरीरकं परमात्मानं पश्यन्, अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेत्याह। तद्वदित्यर्थः॥ २१॥

* जानीहीति ग०।

† एष—इत्यस्मात् प्राक्, स त आत्मान्तर्याम्यमृतः, य आत्मनि सञ्चरन् यस्यात्मा शरीरं यमात्मा न वेदेति ख-गपुस्तकयोरधिकं पठ्यते।

‡ शरीरमिति ग०।

न्तरात्मत्वं सर्वस्य तच्छरीरत्वं शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिणि पर्यवसानं पश्यन्नहमिति स्वात्मशरीरकं * परं ब्रह्म निर्दिश्य तत्सामानाधिकरण्येन मनुसूर्यादीन् व्यपदिशति। तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं सूर्यश्च, अहं कक्षीवान् † ऋषिरस्मि विप्र इत्यादि ‡। यथा च प्रह्लादः,

सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः।
मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने॥

इत्यादिवद्§िति॥

अस्मिन् प्रकरणे जीववाचिभिः शब्दैरचिद्विशेषाभिधायिभिश्चोपास्यभूतस्य ¶ ब्रह्मणोऽभिधाने कारणञ्चोद्यपूर्वकमाह।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह च तद्योगात्॥ ३२॥

(क) न वाचं|| विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्, त्रिशीर्षाणन्त्वाष्ट्रमहनं, अरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छमि-

(क) यदुक्तम्, अध्यात्मसम्बन्धबाहुल्यात् न देवतात्मा प्राण इति। तत् सत्यम्। तथापि न ब्रह्मपरमेवेदं वाक्यं, किन्तु जीवमुख्यप्राणपरमपि।

* शरीरमिति ग०।

† कक्षीवानिति ख-पुस्तके नोपलभ्यते।

‡ यदा वामदेव इति प्रसिद्धो रुद्रः सोऽब्रवीत्। अहमेकः प्रथममास, वर्तामि च भविष्यामि च। नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादिवदित्यधिकं ख-ग-पुस्तकयोर्दृश्यते।

§ इत्यादिवच्चेति ग०।

¶ भूतेति क०। भूतस्य परस्येति ग०।

|| वाच्यमिति क०। पाठोऽयं न साम्प्रदायिकः।

त्यादि 'जीवलिङ्गात्, यावदस्मिन्* शरीरे प्राणो वसति ताव-दायुः। अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापय-यतीति† 'मुख्यप्राणलिङ्गाच्च' 'नाध्यात्मसम्बन्धभूमेति चेत्, न'। 'उपासात्रैविध्यादितो: ‡, उपासनात्रैविध्यमुपदेष्टुं तत्तच्छब्दे-नाभिधानम्—निखिलकारणभूतब्रह्मणः स्वरूपेणानुसन्धानं भोक्तृवर्गशरीरकत्वानुसन्धानं भोग्यभोगोपकरणशरीरकत्वेनानुस-न्धानञ्चेति त्रिविधमनुसन्धानमुपदेष्टुमित्यर्थः। तदिदं त्रिविधं ब्रह्मानुसन्धानं प्रकरणान्तरेऽप्याश्रितम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दो § ब्रह्मेत्यादिषु स्वरूपानुसन्धानम्। तत् सृष्ट्वा तदे-वानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्, निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च, निलयनञ्चानिलयनञ्च, विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च, सत्यञ्चानृतञ्च सत्य-

---

कुतः। 'जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च। न वाचं विजिज्ञासीत, वक्तारं विद्यादिति जीवलिङ्गं, वागादिकरणैर्व्याप्टतस्य वक्तुर्जीवस्य विज्ञेयत्वमुप-लभ्यते। एवं प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राण-लिङ्गं, देहधारणस्य प्राणलिङ्गत्वात्—'इति चेत्'। 'न'। 'उपासात्रै-विध्यात्'। उपासनायास्त्रिविधत्वमुपदेष्टुं ब्रह्मण एव तत्तच्छब्देनाभि-धानात्। यथा खल्वन्यत्र त्रिविधोपासनं ब्रह्मण आश्रीयते। तत्र, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपेण ब्रह्मण उपास्यत्वम्। तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-शत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादिषु जीववर्गान्तर्यामितया प्राणाद्यन्त-

---

* यस्मिन्निति ख०।

† उत्थाप यातीति ग०।

‡ उपासेत्यादिपाठः ख-पुस्तके पतित इति प्रतिभाति।

§ आनन्द इत्यत्र विज्ञानमानन्दमिति ख०।

मभवदित्यादिषु भोक्तृशरीरतया भोग्यभोगोपकरणशरीरतया चानुसन्धानम्। इहापि प्रकरणे त्रिविधमनुसन्धानं युज्यत एवेत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। यत्र हिरण्यगर्भादिजीवविशेषाणां प्रकृत्याद्यचेतनविशेषाणाञ्च परमात्मासाधारणधर्मयोगस्तदभिधायिनां शब्दानां परमात्मवाचिशब्दसामानाधिकरण्यं वा दृश्यते। तत्र परमात्मनस्तत्तच्चिदचिद्विशेषान्तरात्मत्वानुसन्धानं प्रतिपिपादयिषितमिति। अतो*ऽत्र इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीवादर्थान्तरभूतः परमात्मैवे†ति सिद्धम्॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते‡ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

र्यामितया च तस्योपास्यत्वम्। एवमिहाप्र तर्दनविद्यायामपि 'तद्योगात्' तस्य त्रैविध्यस्य सम्भवात्। अत इन्द्रप्राणनिर्दिष्टः परमात्मैवेति सिद्धम्॥ ३२॥

इति श्रीरामनाथकृतौ श्रीभाष्यसारसङ्ग्रहे ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

---

* अथेति क०।

† परमात्मेति ग०।

‡ श्रीमद्रामानुजविरचिते इति ख०। रामानुजाचार्योभयवेदान्ताचार्यविरचित-इति ग०।

द्वितीयः पादः ।

प्रथमे पादे, अधीतवेदः पुरुषः कर्ममीमांसाश्रवणाधिगतकर्मयाथात्म्यविज्ञानः केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्व*मवगम्य वेदान्तवाक्येषु च आपातप्रतीतानन्तस्थिरफलब्रह्मस्वरूपतदुपासनसमुपजनितपरमपुरुषार्थलक्षणमोक्षापेक्षोऽवधारित†परिनिष्पन्नवस्तुबोधनशब्दशक्तिर्वेदान्तवाक्यानां परस्मिन् ‡ ब्रह्मणि निश्चितप्रमाणभावः तदितिकर्त्तव्यतारूपशारीरकमीमांसाश्रवणमारभेतेत्युक्तम्। शास्त्रारम्भसिद्धये अनन्तविचित्रस्थिरत्रसरूप§भोक्तृभोग्य¶भोगोपकरणभोगस्थानलक्षणनिखिलजगदुदयविभवलयमहानन्दैक‖कारणं परं ब्रह्म, यतो वा इमानीत्यादि वाक्यं बोधयतीति च प्रत्यपादि। जगदेककारणं परं ब्रह्म सकलेतरप्रमाणाविषयतया शास्त्रैकप्रमाणकमित्यभ्यधाम। शास्त्रैक**प्रमाणकत्वञ्च ब्रह्मणः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहेऽपि स्वरूपे-

---

* अस्थिरचरत्वमिति ग० ।

† मोक्षावधारितेति ख० । मोक्षापेक्षावधारितेति ग० । उभयत्रापि पाठभेदः न समीचीनतया प्रतिभाति ।

‡ परस्मिन्नित्यत्र यस्मिन्निति ग० ।

§ रूपभक्तीति ग० ।

¶ भोग्येति क-पुस्तके न पठ्यते ।

‖ उदयलयप्रहाणादेकेति ख० ।

** शास्त्रप्रमाणकत्वञ्चेति ख०, ग० ।

ण्यैव परमपुरुषार्थभूते परस्मिन् ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां समन्वयाभिरुध्यत* इत्यब्रूम†। निखिलजगदेककारणतया वेदान्तवेद्यं ब्रह्म च ईक्षणाद्यन्वयादानुमानिकप्रधानादर्थान्तरभूतश्चेतनविशेष‡ एवेत्युपापिपादाम§। स च स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्दविपश्चित्त्वनिखिलचेतनभयाभयहेतुत्वसत्यसंकल्पत्वसमस्तचेतनाचेतनान्तरात्मत्वादिभिर्बद्धमुक्तोभयावस्थाज्जीवशब्दाभिलपनीयाच्चार्थान्तर इति च समादधीमहि। स चाप्राकृताकर्मनिमित्तस्वासाधारणदिव्यरूप इत्युदैरिराम। आकाशप्राणाद्यचेतनविशेषाभिधायिभिर्जगत्कारणतया प्रसिद्धवन्निर्दिश्यमानः सकलेतरचेतनाचेतनविलक्षणः स एवेति समगरिष्महि¶। परतत्त्वासाधारणनिरतिशयदीप्तियुक्तज्योतिःशब्दाभिधेयो द्युसम्बन्धितया प्रत्यभिज्ञानात्‖ स एवेत्यातिष्ठामहि। परमकारणासाधारणामृतत्वप्राप्तिहेतुभूतः परमपुरुष एव शास्त्रदृष्ट्या इन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इत्यब्रूमहि॥

तदेवमतिपतितसकलेतरप्रमाणसम्भावना**भूमिः सार्वज्ञ्यसत्यसंकल्पत्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरतया स्वेतरसमस्तवस्तु-

---

* निरुध्यत इति ख०। इति अपपाठोऽयम्।

† ब्रूम इति ख०।

‡ भूतश्चेतनविशेष इति ख०, ग०।

§ उपापिपादामेति सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु उपलभ्यते। उपापीपदामेति भवितुमर्हति।

¶ समगरिष्महे इति ग०।

‖ प्रत्यभिधानादिति क०।

** सम्भवनानाभूमीति ख०। अयुक्तमेतत्।

विलक्षणः परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण एव वेदान्तवेद्य इत्युक्तम् ॥

अतः परं द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु पादेषु यद्यपि वेदान्तवेद्यं ब्रह्मैव, तथापि कानिचित् वेदान्तवाक्यानि प्रधानचेत्रज्ञान्तर्भूतवस्तुविशेषस्वरूपप्रतिपादनपराणीवेत्याशङ्क्य तन्निरसनमुखेन तत्तद्वाक्योदितकल्याणगुणाकरत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते । तत्रास्पष्टजीवलिङ्गकानि वाक्यानि द्वितीये पादे* विचार्यन्ते । स्पष्टजीवलिङ्गकानि तृतीये । तत्तत्प्रतिपादनच्छायानुसारीणि चतुर्थे ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

(क) इदमाम्नायते छान्दोग्ये,—अथ † खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषो, यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य

(क) छान्दोग्यस्य तृतीयाध्याये शाण्डिल्यविद्यायामिदमाम्नायते । सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः, यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्वीत, मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इति । अत्र मनोमयत्वादिगुणकः क्षेत्रज्ञ उपास्यत्वेन उपदिश्यते ; उत परं ब्रह्मेति संशयः । क्षेत्रज्ञ इति पूर्वपक्षः । कुतः । तस्यैव मनःप्राणोपकरणकत्वात् । मनोमयत्वप्राणशरीरकत्वादिकं संसारिलक्षणं न ब्रह्मलिङ्गम् । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादि श्रुतेः । अत्र राद्धान्तः । मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैवात्र उपास्यः । मनोमयः प्राणशरीरनेता, स एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमय इत्यादिषु तस्मिन्नेव प्रसिद्धानां मनोमयत्वादीनामुपदेशात् ।

* पादे—इति नोपलभ्यते ग-पुस्तके ।

† अथेत्यस्मात् पूर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानुपासीतेत्यधिकं क-पुस्तके पठ्यते ।

भवति, स क्रतुं कुर्वीत, मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादि। अत्र स क्रतुं कुर्वीतेति प्रतिपादितस्य उपासनस्य * उपास्यो मनोमयः प्राणशरीर इति निर्दिश्यत इति प्रतीयते। अत्र संशयः। किं मनोमयत्वादिगुणकः क्षेत्रज्ञः, उत परमात्मेति। किं युक्तं, क्षेत्रज्ञ इति। कुतः। मनःप्राणयोः क्षेत्रज्ञोपकरणत्वात्। परमात्मनस्तु, अप्राणो ह्यमना † इति तत्प्रतिषेधाच्च।

तत्र मनोमयत्वं विशुद्धमनोग्राह्यत्वं, प्राणशरीरत्वं प्राणस्याप्याधारत्वं नियन्तृत्वञ्च। अपि च, अप्राणः प्राणानधीनस्थितिः, अमना मनोऽनधीनज्ञान इत्यर्थः। अथवा, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वात्मकत्वेन निर्दिष्टं ब्रह्म किं क्षेत्रज्ञः, उत परमात्मेति संशयः। क्षेत्रज्ञ इति पूर्वपक्षः। कुतः। अनाद्यविद्यामूलकर्मनिमित्तकब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तसर्वभावस्तस्यैवोपपद्यते। परब्रह्मणस्तु सकलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य समस्तहेयाकारसर्वतादात्म्यं विरोधादेव न सम्भवति। ब्रह्मशब्दोऽपि बृहत्त्वगुणयोगेन, तस्मादेतत् ब्रह्मनामरूपमन्नञ्च जायते इति तत्रैव वर्तते। जगज्जन्मादेश्च कर्मनिमित्तत्वात् तद्धेतुत्वनिर्देशोऽपि तत्रोपपद्यते। राद्धान्तस्तु। तज्जलानिति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति जगज्जन्मादिहेतुकत्वं तदात्मकत्वं निर्दिश्यमानं परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यते। सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति, इदं सर्वमसृजतेत्यादिषु तस्यैव जगद्धेतुत्वप्रसिद्धेः। तथा, सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानात्मनश्च परस्य ब्रह्मणः हेयाकारसर्वतादात्म्यमविरुद्धम्। यः पृथिव्यां तिष्ठन्, यस्य पृथिवी शरीरं, य आत्मनि तिष्ठन्, यस्यात्मा शरीरं, स त आत्मान्तर्याम्य-

---

* भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर इत्यादि तस्योपासनस्येति ख०।

† अमनाः शुभ इति ख०।

नच सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति पूर्वनिर्दिष्टं ब्रह्मा*वोपास्यतया संबद्धुं शक्यते। शान्त उपासीतेत्युपासनोपकरणशान्तिनिवृत्त्यु-पायभूतब्रह्मात्मकत्वोपदेशार्थोपात्तत्वात्। नच, स क्रतुं कुर्वीतेत्युपासनस्योपास्याकाङ्क्षत्वात्‡ वाक्यान्तरस्थमपि ब्रह्म सम्बध्यत इति शक्यं वक्तुं, स्ववाक्योपात्तेन मनोमयत्वादिगुणकेन निरा-

---

ह्त इत्यादिना शरीरात्मभावेन सर्वात्मत्वोपपादनात्। सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यनिर्देशश्च सर्व-शब्दस्य सर्वशरीरके ब्रह्मण्येव प्रवृत्तिरुप-पद्यते। शरीरिवाचिशब्दः शरीरिण्यात्मन्येव पर्यवस्यति देवमनुष्यादि-शब्दवत्। १ अ०। २ पा०। १ अ०॥

(सूत्रार्थस्तु) अथ कानिचिदस्पष्टजीवलिङ्गकानि कानिचित् स्पष्ट-जीवलिङ्गकानि च यानि वाक्यानि, तानि सर्वाण्यपि ब्रह्मपराण्येवेति निर्णेतुं द्वितीयतृतीयपादौ आरभ्येते। सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्॥ सर्वात्मत्वेन जगज्जन्मादिहेतुत्वेन च निर्दिष्टः ब्रह्म-शब्दवाच्यः परमात्मैव। कुतः। 'प्रसिद्धोपदेशात्'। तज्जलानिति, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प्रसिद्धवत् तस्योपदेशात्। प्रसिद्धं हि हेतुतया व्यपदिश्यते। 'सर्वत्र' वेदान्तेषु ब्रह्मैव जगन्निलयजीवनहेतुतया प्रसिद्धम्—यतो वा इमानीत्यादिषु। सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिषु सर्वान्तर्यामितया सर्वात्मत्वमपि परब्रह्मण एव उपपद्यते। न प्रतिशरीरं भिन्नानां जीवानाम्। अतः परमात्मैवात्र ब्रह्म-शब्दवाच्यः॥ १॥

---

* ब्रह्मोपास्यतयेति ग०।

† निवृत्त्युपायेति ख०। पाठोऽयं समीचीनतया न प्रतिभाति।

‡ उपास्यसाकाङ्क्षत्वादिति ख०।

काङ्क्षत्वात्। मनोमयः प्राणशरीर इत्यनन्यार्थतया * निर्दिष्टस्य विभक्तिविपरिणाममात्रेणोभयाकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धेः॥

एवं निश्चिते जीवत्वे, एतद्†ब्रह्मेत्युपसंहारस्थं ब्रह्म-पद‡मपि जीव एव पूजार्थं प्रयुक्तमित्यध्यवसीयत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्'। मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव। कुतः। 'सर्वत्र' वेदान्तवाक्येषु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य मनोमयत्वादेरुपदेशात्। प्रसिद्धं हि मनोमयत्वादि ब्रह्मणः। यथा, मनोमयः प्राणशरीरनेता¶ स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः, अमृतो हिरण्मयहृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो, य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति। न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा मनसा तु विशुद्धेन। तथा प्राणस्य प्राणः। अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति§। सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते इत्यादिषु मनोमयत्वं विशुद्धेन मनसा ग्राह्यत्वं, प्राणशरीरत्वं प्राणस्याप्याधारत्वं नियन्तृत्वञ्च। एवं‖ सति, एष आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मेति ब्रह्म-शब्दोऽपि मुख्य एव भवति। अप्राणो ह्यमना इति मनआयत्तं ज्ञानं प्राणायत्तां स्थितिञ्च ब्रह्मणो निषेधति। अथवा सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति

---

* इत्यस्यार्थतयेति ग॰। अयुक्तोऽयं पाठः।

† तद्ब्रह्मेति ग॰।

‡ उपसंहारस्थब्रह्मपदमपीति ख॰, ग॰।

¶ प्राणशरीरनियन्तेति ख॰।

§ उत्थाप्य यातीति ख॰।

‖ एवञ्चेति ग॰।

शान्त उपासीतेत्ये*वोपासनं विधीयते, सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तः सन्नुपासीतेति। स क्रतुं कुर्वीतेति तस्यैव गुणोपादानार्थोऽनुवादः†। उपादेयाश्च गुणा मनोमयत्वादयः। अतः सर्वात्मकं ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुपासीतेति वाक्यार्थः। तत्र‡ सन्देहः। किमिह ब्रह्म-शब्देन प्रत्यगात्मा निर्दिश्यते। उत, परमात्मेति। किं युक्तम्। प्रत्यगात्मेति। कुतः। तस्यैव सर्वपदसामानाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तेः। सर्व-शब्दनिर्दिष्टं हि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत्। ब्रह्मादिभावश्च प्रत्यगात्मनोऽनाद्यविद्यामूलकर्मविशेषोपाधिको विद्यत एव। परस्य तु ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरपहतपाप्मनो निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगन्धस्य समस्तहेयाकरसर्वभावो¶ नोपपद्यते। प्रत्यगात्मन्यपि क्वचित् क्वचिद्ब्रह्म-शब्दः प्रयुज्यते। अत एव, परमात्मा परं ब्रह्मेति परमेश्वरस्य क्वचित् सविशेषणो निर्देशः। प्रत्यगात्मनश्च निर्मुक्तोपाधेर्ब्रह्मत्वञ्च§ विद्यते। स चानन्त्याय कल्पत इति श्रुतेः। अविदुषस्तस्यैव कर्मनिमित्तत्वाज्जन्म‖स्थितिलयानां तज्जलानितीति हेतुनिर्देशोऽप्युपपद्यते**। तदयमर्थः। अयं

---

* इत्यत्रैवेति ग०।

† गुणोपादानार्थानुवाद इति ख०।

‡ अत्रेति ख०।

¶ समस्तहेयाकारः सर्वभाव इति क०। अयुक्तोऽयं पाठः।

§ ब्रह्मत्वञ्चेति ख०।

‖ जगज्जन्मेति ख०।

** स चेत्यादिरुपपद्यत—इत्यन्तः सन्दर्भः ग-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इत्यवगन्तव्यम्।

जीवात्मा स्वतोऽपरिच्छिन्नरूपत्वेन ब्रह्मभूतः* सन्ननाद्यविद्यया देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनावतिष्ठत इति ॥

अत्र प्रतिविधीयते। 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्'। सर्वं† खल्विदं ब्रह्मेति निर्दिष्टे सर्वस्मिन् जगति ब्रह्म-शब्देन तदात्मतयाभिधीयमानं‡ परं ब्रह्मैव। न प्रत्यगात्मा। कुतः। 'प्रसिद्धोपदेशात्'। तज्जलानितीति हेतुतः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प्रसिद्धवन्निर्देशात्¶। ब्रह्मणो जातत्वात् ब्रह्मणि लीनत्वात्§ ब्रह्माधीनजीवनत्वाच्च हेतोर्ब्रह्मात्मकं सर्वं खल्विदं जगदित्युक्ते, यस्माज्जगज्जन्मस्थितिलयाः वेदान्तेषु प्रसिद्धाः, तदेवात्र ब्रह्मेति प्रतीयते। तच्च परमेव ब्रह्म। तथा हि, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति प्रक्रम्य||, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्, आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त इत्यादिना पूर्वानुवाकेन प्रतिपादिता**नवधिकातिशयानन्दयोगिनो विपश्चितः परस्माद्ब्रह्मण एव जगदुत्पत्तिस्थितिलया निर्दिश्यन्ते। तथा,—

---

* ब्रह्मस्वरूप इति ख०।

† सर्वतः सर्वमिति ख०।

‡ विधीयमानमिति ग०। पाठोऽयं नात्यन्तं रोचते।

¶ प्रसिद्धवदुपदेशादिति ग०।

§ प्रलीनत्वादिति ख०, ग०।

|| उपक्रम्येति ग०।

** पूर्वानुवाकप्रतिपादितेति ग०।

स कारणं करणाधिपाधिपो
नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः ।

इति करणाधिपस्य जीवस्याधिपः परं ब्रह्मैव कारणं व्यपदिश्यते। एवं हि * 'सर्वत्र' परस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वं प्रसिद्धम्। अतः परब्रह्मणो जातत्वात् तस्मिन् लीनत्वात् † तेन प्राणनात् तदात्मकतया तादात्म्यमुपपन्नम्। अतः, सर्वप्रकारं सर्वशरीरं सर्वात्मभूतं परं ब्रह्म शान्तो भूत्वा उपासीतेति श्रुतिरेव परब्रह्मणः सर्वात्मकत्वमुपपाद्य तस्योपासनमुपदिशति। परं ब्रह्म हि कारणावस्थं कार्यावस्थं सूक्ष्मस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया सर्वात्मभूतम् ‡। एवम्भूततादात्म्यस्य प्रतिपादने¶ परस्य ब्रह्मणः सकलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरत्वं न विरुध्यते। प्रकारभूतशरीरगतानां दोषाणां प्रकारिण्यात्मन्यप्रसङ्गात्। प्रत्युत, निरतिशयैश्वर्यापादनेन गुणायैव भवतीति § पूर्वमेवोक्तम्॥

यदुक्तं, जीवस्य सर्वतादात्म्यमुपपद्यत इति। तदसत्। जीवानां प्रतिशरीरं भिन्नानामन्योन्यतादात्म्यासम्भवात्। मुक्तस्यानवच्छिन्नस्वरूपस्यापि|| जगत्तादात्म्यं जगज्जन्मस्थिति-प्रलय**कारणत्वनिमित्तञ्च न सम्भवतीति 'जगद्व्यापारवर्ज-

* हीति ग-पुस्तके नोपलभ्यते।

† तस्मिन् प्रलीनत्वादिति ग०।

‡ सर्वदा सर्वात्मभूतमिति ख०।

¶ एवम्भूततादात्म्यप्रतिपादन इति ग०।

§ गुणा एव भवन्तीति ख०, ग०। न युक्तमेतत्।

|| अपीति ख-पुस्तके नोपलभ्यते।

** लयेति ख०, ग०।

मित्यत्र वक्ष्यते। जीवकर्मनिमित्तत्वाज्जगज्जन्मस्थितिलयानां स एव कारणमित्यपि न साधीयः। तत्कर्मनिमित्तत्वेऽपीश्वरस्यैव जगत्कारणत्वादतः परमात्मैवात्र ब्रह्म-शब्दाभिधेयः। इममेव सूत्रार्थ*मभियुक्ता बहु मन्यन्ते। यदाह वृत्तिकारः। सर्वं खल्विति—सर्वात्मा ब्रह्मेश इति॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च॥२॥

(क) वक्ष्यमाणाश्च गुणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते। मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा† सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर इति। मनोमयः—परिशुद्धेन मनसैकेन ग्राह्यः, विवेकविमोकादिसाधनसप्तकानुगृहीतपरमात्मोपासननिर्मलीकृतेन हि‡ गृह्यते। अनेन हेयप्रत्यनीक¶कल्याणैकतानतया सकलेतरविलक्षणस्वरूपतोच्यते। मलिनमनोभिर्मलिनानामेव ग्राह्यत्वात्। प्राणशरीरः—जगति सर्वेषां प्राणानां धारकः, प्राणो यस्य शरी-

---

(क) किञ्च। विवक्षितगुणोपपत्तेश्च। मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प इत्यादिश्रुत्या 'विवक्षितानां वक्तुमिष्टानां मनोमयत्वसत्यसङ्कल्पत्वादीनां "गुणानां परमात्मन्येव "उपपत्तेः"। सत्यसङ्कल्पादिवचनञ्च ब्रह्मवाक्यत्वबोधकमिति 'च'कारार्थः॥२॥

---

* सूत्रमिति ग०। पाठोऽयमसमीचीनतया प्रतिभाति।

† सर्वकर्मेति ख-ग-पुस्तकयोर्न पठ्यते।

‡ हीति न दृश्यते ख-पुस्तके।

¶ हेयप्रत्यनीकगुणेति ग०।

रमाधेयं विधेयं शेषभूतञ्च स प्राणशरीरः । आधेयत्वविधेयत्व-शेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानीत्युपपादयिष्यते । भारूपः—भास्वररूपः, अप्राकृतस्वासाधारणनिरतिशयकल्याणदिव्यरूपत्वेन निरतिशयदीप्तियुक्त इत्यर्थः । सत्यसंकल्पः—अप्रतिहतसंकल्पः । आकाशात्मा—आकाशवत् सूक्ष्मस्वच्छस्वरूपः, सकलेतरकारण-भूतस्याकाशस्यात्मभूत इति वा आकाशात्मा, स्वयञ्च प्रकाशते अन्यांश्च प्रकाशयतीति वा आकाशात्मा । सर्वकर्मा—क्रियते इति कर्म, सर्वं जगद्यस्य कर्म, सर्वा वा क्रिया यस्यासौ सर्व-कर्मा । सर्वकामः—काम्यन्त इति कामाः भोग्यभोगोपकरणा-दयः, ते परिशुद्धाः* सर्वविधाः तस्य सन्तीत्यर्थः । सर्वगन्धः—सर्वरसः—अशब्दमस्पर्शमित्यादिना प्राकृत† गन्धरसादिनिषेधादप्राकृताः स्वासाधारणा निरवद्या निरतिशयाः कल्याणाः स्वभोग्यभूताः सर्वविधाः गन्धरसास्तस्य सन्तीत्यर्थः । सर्वमिद-मभ्यात्तः—उक्तमिदं रसपर्यन्तं सर्वं कल्याणगुणजातं स्वीकृतवान् । अभ्यात्त—इति भुक्ता ब्राह्मणा इतिवत् कर्तरि क्तः प्रतिपत्तव्यः । अवाकी—वाक् उक्तिः सास्य नास्तीति अवाकी । कुत इत्य-वाह‡, अनादर इति । अवाप्तसमस्तकामत्वेनादर्तव्याभावात्¶ आदररहितः । अत एवावाकी—अजल्पकः § परिपूर्णैश्वर्य-

---

* विशुद्धा इति ख०, ग० ।

† प्रकृतेति ख० ।

‡ इत्याहेति ख० ।

¶ आदरितव्याभावादिति क०, ख० । अयुक्तोऽयं पाठः ।

§ अजल्पाक इति ग० ।

त्वाद्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगत् तृणीकृत्य जोषमासीन इत्यर्थः अत* एते गुणा विवक्षिताः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः॥ ३॥

(क) तमिमं गुणसागरं पर्यालोचयतां खद्योतकल्पस्य शरीरसम्बन्धनिबन्धनापरिमितदुःखसम्बन्धयोग्यस्य बद्धमुक्तावस्थस्य जीवस्य† प्रस्तुतगुणलेशसम्बन्धोऽपि नोपपद्यत इति नास्मिन् प्रकरणे 'शारीरपरिग्रहशङ्का जायत इत्यर्थः॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च॥ ४॥

(ख) एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति प्राप्यतया परं ब्रह्म व्यपदिश्यते। प्राप्तृतया च जीवः। अतः प्राप्ता जीव उपासकः। प्राप्यं परं ब्रह्मोपास्यमिति प्राप्तुरन्यदेवेदमिति विज्ञायते॥

(क) एवं सत्यसङ्कल्पत्वादीनां ब्रह्मण्युपपत्तिमुक्त्वा जीवे तेषामनुपपत्तिमाह—अनुपपत्तेस्तु न शारीरः। "तु"शब्दोऽवधारणार्थः। अत्र मनोमयत्वादिगुणकं परं ब्रह्मैव उपास्यं "नतु शारीरः"। कुतः। "अनुपपत्तेः"—एतेषां गुणानामनन्तदुःखमिश्रपरिमितसुखलवभागिनि अत्रे कर्मपरवशे शारीरे 'शरीरसम्बन्धिनि जीवे "अनुपपत्तेः"॥ ३॥

(ख) शारीरस्य मनोमयत्वादिगुणकत्वाभावे हेत्वन्तरमाह,—कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च। इतश्च मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव, न शारीरः। यतः। एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीत्यादिश्रुतौ 'कर्मत्व' 'कर्तृत्वञ्च व्यपदिश्यते। तच्च, एतमित्युपास्यस्य परमात्मनः प्राप्यतया कर्मत्वेन, अभि-

---

* त इति ख०।

† बद्धमुक्तावस्थजीवस्येति ख०।